

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 6 (339)

Tõnismägi: Kümme aastat hiljem

Arnold Unt 963

Nähtamatu enamus: Eesti kodanike liberaalne
ja konservatiivne enesemääratlus ning hoiakud
2016. ja 2017. aastal

Martin Mölder 980

Eha

Toomas Kiho 1023

Sajand riikliku metsatööstuse algusest Eestis

Toivo Meikar 1024

Eesti esimene ja viimane farmakopöa:
80 aastat rahvusfarmakopöa sünnist

Toivo Hinrikus, Ain Raal . 1048

Luulet

Jürgen Rooste 1071

Metakommentaar

Fredric Jameson 1079

Tõlkinud Indrek Ojam

Varane Jameson ja marxistlik hermeneutika

Indrek Ojam 1099

Kharādž-maksu raamat. II

Abū Yūsuf 1107

Tõlkinud Üllar Peterson

Arvustus: Uitmõtteid puhkpillimuusika ümber. *Eesti puhkpillibibliograafia 1856–2012: Orkestrid ja ansamblid.* Koostanud Maris Amon-Merilain, Andres Avarand, Olavi Kasemaa; toimetanud Viida Raag. Tallinn: Talmar & Põhi, 2015. 540 lk.

Maris Kirme 1119

Abstracts

..... 1127

Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt.
XIX

Galileo Galilei 1135

Tõlkinud Mailis Põld

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Illustratsioonid lk 1022, 1047, 1078, 1152:

VEIKO TAMMJÄRV (sünd. 1967) on lõpetanud Tallinna Kunstiülikooli graafika erialal 1996. aastal; reklaamiagentuuri AD Angels loovjuht.

TÕNISMÄGI

Kümme aastat hiljem

Arnold Unt

*Vanaisa Arnoldile, teadmata kadunud
1941. aasta juunis Ternopilis*

Kümme aastat ei ole iseenesest parem üheksast või üheteistkümnest aastast, aga on juba kord nii, et mingist sündmusest hakatakse rohkem rääkima just kümne aasta möödudes.

Sedakorda möödus kümme aastat Tallinnas Tõnismäel asunud sõjahaua ekshumeerimisest ja sündmusele nime andnud monumendi teisaldamisest. Kuigi otsingusõnaga “pronkssõdur” saab internetist viiteid eesti-, inglis- ja venekeelsetele artiklitele kokku umbes 22 miljonit, pole viimase kümne aasta jooksul Tõnismäe sõjahaua kohta midagi asjalikku kirjutatud. Peaaegu ainus tõsiselt võetav kirjutis on veel enne kaevamisi ajaloolase Peeter Kaasiku koostatud ajalooline õiend ning selle alusel kirjutatud artikkel (Kaasik 2006). Veidi hiljem leidis ajakirjanik Pekka Erelt Eesti Ajaloomuuseumist fotoseeria 14. aprillil 1945 toimunud ümbermatmisest (Erelt 2006). Nende kirjutiste ja tänase vahele jääb olulisima sündmusena ajaloo kõige kallim Nõukogude sõdurite ekshumeerimise operatsioon, mis ainult otseste kulude jagamisel 12 ekshumeeritu peale on enneolematu ja loodetavasti ka kordumatu. Küll sai eriolukorra tõttu võimalikuks kasutada hukkunud isikute tuvastamiseks tänapäeval siiski üsnagi kee-
ruliselt kättesaadavaid loodusteaduslikke meetodeid, millesarnaseid pole Nõukogude sõdurite tuvastamiseks varem kasutatud ja

vaevalt kunagi enam kasutatakse. Sellele lisaks on uurijatele avanenud uus andmebaas, mille kasutamist on küll üsna kohe pärast selle avamist üritatud takistada, aga seni ebaõnnestunult: andmete ühendpank “Memoriaal”.¹ Selle kasutamise eelduseks on muidugi hea vene keele oskus, aga ka uuritavate isikutega seotud kohtade geograafia ja tollaste sõjasündmuste, kartograafia jms tundmine. Tavaliselt jäävad oma sugulaste saatuse vastu huvi tundvad inimesed sellega kimpu; vene keelega hakkama saajate hulk väljaspool Venemaad omakorda kahaneb. Enne kui vaadata, mida see andmepank räägib 1944. aasta sügisel Tallinnasse ja Tõnismäele maetutest, tuleb peatuda veel ühel Nõukogude armeed puudutaval asjaolul.

Teise maailmasõja eelõhtul oli enamik suuremate armee-de isikkoosseisust varustatud isikutuvastusvahenditega, mis pidi aitama arvet pidada langenute üle ja olema abiks nende tuvastamisel eri olukordades. Tööliste ja talupoegade punaarmee ei erinenud selle poolest teistest, kuigi veel Esimese maailmasõja ajal Vene keisririigi armees kasutusele võetud nn medaljonide üheks osiseks oli paber, mis hõredalt sulguvate plekk-kaante vahel ei pidanud agressiivses keskkonnas andmekandjana kuigi kaua vastu. 15. märtsil 1941. aastal marssal Semen Tõmošenko allkirjastatud käskkirjaga² kohustati punaarmee kõigi tasandite juhte omandama uue juhendi punaarmee isikkoosseisu kaotuste arvestamiseks ja langenute matmiseks sõja ajal ning seda järgima. Väga põhjaliku kirjelduse kõrval langenute üle arvestuse pidamisest ja info liikumisest käsuaahelat pidi on juhendis üksikasjalikult kirjeldatud ka langenute matmise ja uut tüüpi medaljonide väljaandmise, kandmise ja sõjaväelase surma korral tema medaljoniga ümberkäimise korda. Kuigi ka uues medaljonis oli infokandjaks paber, on eboniidist ja keermestatud korgiga suletavas kapslis olnud paberilt võimalik teavet kätte saada ka palju aastakümneid hiljem.

¹Vt [ru.wikipedia.org/wiki/Мемориал_\(электронный_архив\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Мемориал_(электронный_архив)); www.obd-memorial.ru.

²NSVLi kaitse rahvakomissari käskkiri nr 138 “Punaarmee langedud isikkoosseisu kaotuste ja matmise personaalse arvelevõtu põhialused sõja ajal”, 15.3.1941. Vt www.soldat.ru/files/4/6/15/294 (kõik veebiviited vaadatud 5.5.2017).

Pole teada, kui suures osas suudeti kolme kuu jooksul, mis oli jäänud Saksamaa ja Nõukogude Liidu lahingutegevuse alguseni, vägesid uute medaljonidega varustada, aga ilmselt olid need käskkirja väljatuleku ajaks juba tootmises. 1941. aasta suvesõja lahingutes Eesti territooriumil langenud punaväelaste juurest neid üldjuhul leiab, kuigi mitte kõigi langenute puhul. Sellel võib olla mitu põhjust. Saksa vägede rünnak 21. juunil 1941 Nõukogude vägede vastu Nõukogude Liidu poolt okupeeritud aladel Bessa-raabiast Leeduni tõi punaarmeele kaasa täieliku katastroofi. Pealetungiva ja võiduka Nõukogude armee jaoks koostatud üksikajalik langenute matmise juhend kaotas igasuguse praktilise tähenduse, kui kaduma olid läinud terved väekoondised, ja veel elavate kõige väiksemaks mureks olid langenud, keda polnud võimalik kokkugi lugeda. 1941. aasta lõpuks idarinne enam-vähem stabiliseerus, aga ka 1942. aasta ei toonud põhjalikku jõuvahekordade muutust ja punaarmee kaotused olid tohutud. Sellises olukorras võeti vastu otsus, et punaarmeeleastele enam medaljone ei väljastata.³

Selle vormiliseks põhjuseks tuuakse “krasnoarmeiskaja kniž-ka” (punaarmeeleaste raamatu) kasutusele võtmine, kuigi see ei saanud kuidagi asendada tuvastusmedaljone. Riigis, kus ka rahul ajal oli riigivõim tapnud miljoneid oma kodanikke, kelle lähedased ei saanud kunagi teada GULAGis hukkunute hauakohata, oli sellisel praktilisel lähenemisel kindlasti kandepinda. Seda enam, et otsuse langetas ju ainult üks inimene. Ka eeskirjas kirjeldatud matmiskorda järgiti nii palju, kui kindlad isikud viitsisid ja oskasid, ja eeldusel, et langenud punaväelasi matsid sõjaväe esindajad. Ka pealetungi aegadel jättis võidukas punaarmee oma langenud pahatihti lahingupaikadesse vedelema ja parimal juhul mattis neid kohalik elanikkond, kõrvalisemates paikades jäid aga laibad looduse lagundada. Küll aga paranes kaotuste aruandlus, sest vähemaks jäi teadmata kadunuks märgitud sõjaväelaste hulk,

³NSVLi kaitse rahvakomissari asetäitja, intendanditeenistuse kindralleitnandi Andrei Hruljovi käskkiri nr 376 “Medaljonide kõrvaldamisest Nõukogude armee varustusest”, 17.11.1942. Vt bdsa.ru/приказы-нко-за-1942-год/524-400.

erinevalt massilise taganemise aegadest. Sellises olukorras jõudis 1944. aasta alguseks vahepeal Nõukogude armeeks ümber nimetatud vaenuvägi Eesti piiridele.

Kaheksa kuu jooksul toimusid ägedad lahingud Virumaal, kus kaotasid elu tuhanded mehed mõlemal pool rindejoont. Lõpuks rauges pealetungijate jõud Sinimägedes. Olukord muutus, kui punaarmee vallutas augustikuu jooksul suure osa Lõuna-Eestist. Emajõe joonel suudeti rinne veel peatada, aga 16. septembril 1944 otsustas Saksa väejuhatuse oma väed Eestist välja tõmmata. Tegutsema hakati kohe ning juba samal päeval viidi Tartu alt ära raskerelvastus. Järgmisel päeval taheti Saksa üksused välja vahetada eestlastest katteüksuste vastu, kuid alanud suurpealetungi tõttu ei jõutud seda enam teha. 17. septembri varahommikul massiivse suurtükitulega alanud punaarmee pealetung arenes kiiresti. Emajõe ületamise ja esimese kaitseliini läbimurdmise järel tungis punavägi jõudsalt edasi, kohates ainult juhuslikku vastupanu. Vaatamata pealetungivate üksuste sõjategevuse päevikutes⁴ leiduvale tavapärasele sovetlikule praalimisele tuhandetest tapetud fašistidest jõudsid Virumaalt taganevad üksused ennast jälitajatest lahti rebida. Õnnetuks erandiks olid peamiselt Eesti üksuste võitlejatest koosnenud kolonnid, mis Avinurme ja Porkuni juures põrkasid tankidest toetatud punaväe ründe kiilule ja löödi ebavõrdses mõõduvõtmises puruks. Seda, et sakslastel oma põhijõudude väljatõmbamine õnnestus, tõendavad ka neissamades sõjategevuse päevikutes justkui vabanduseks toodud selgitused, et kiirel edasitungil ei osanud üksused kasutada sidepidamiseks raadiosaatjaid ja olid rohkem kui ööpäeva jooksul ilma koordineeritud juhtimiseta.

Kui punavägi 22. septembril 1944 Tallinnasse jõudis, oli linn Saksa väe poolt maha jäetud ja keegi sõjaliselt seda kaitsta ei üritanudki. See ei tähenda, et siin-seal poleks olnud väiksemaid tulevahetusi, ja nendes elu jätnud mehed poleks kindlasti nõustunud väitega, et lahinguid Tallinnas ei peetud. Nii tänapäeva jõudnud

⁴Tallinna pealetungioperatsioon alates 17.9.1944 kuni 28.9.1944. a. Sõjategevuse päevikud. Vt [pamyat-naroda.ru/ops/tallinskaya-nastupa\[-\]telnaya-operatsiya-operatsiya-8-go-udara](http://pamyat-naroda.ru/ops/tallinskaya-nastupa[-]telnaya-operatsiya-operatsiya-8-go-udara).

mälestustele kui ka kaudselt Nõukogude kaotusaruannetele toetudes oli väiksemaid kokkupõrkeid Nõmme ja Pääsküla kandis. Tõnismäega seoses on räägitud ka lahingust Kahalas (Truuväärt, Pao 2007), aga see taandumist kattev viivituslahing on Tallinnaga seotud vaid niipalju, et mõned seal langenud ohvitserid maeti Tallinnasse. Tallinna hõivamise puhul on isegi väidetud, et kuna linna sõjaliselt ei kaitsnud, ei saanud mingeid Nõukogude poole langenuid ülepea ollagi (Erelt 2005). Selline arutlus lähtub arvatavasti liigsest sõjafilmi vaatamisest, mis olid Nõukogude okupatsiooni ajal kohustuslikuks repertuaariks nii kinos kui ka televisioonis. Ka sõjas surid inimesed haigustesse, sattusid õnnetustesse, liiklusavariidesse, hukkusid kriminaalsetes vahejuhtumites, uppusid ja üsna tihti mürgitasid end joogiks sobimatute tundmatute vedelikega. Kui hästi läks, kuulutati nemadki sõjakangelasteks ja mõned isegi vallutatud riigi pealinna “vabastajateks”.

Kuna tseremoniaalset ühishauda hakati Tallinnasse rajama alles pool aastat pärast lahingutegevuse lõppu — mida küll hiljem häbeneti ja seepärast võltsiti selle toimumise aega —, siis pole kuigi üllatav, et 12 ümbermaetust kolme nime ei suudetud tollal üldse tuvastada ja mõne puhul käivitus laste telefonimängust tuntud moondeefekt. Selle peapõhjusteks oligi isikutuvastusvahendite puudumine ja tavapärase vene korralagedus. Miks aga ei maetud ümber ainult nimeliselt teada olevaid isikuid, sest polnud ju tegu mingi “tundmatu sõduri” hauaga? Selle põhjuseks võis olla soov samal ajal nõukoguliku pühapaiga rajamisega likvideerida linnas ebasobivates kohtades asuvad üksikhauad. Praeguseks on teada, et üksikhaudadesse väljaspool kalmistuid olid maetud Jelena Varšavskaja,⁵ Stepan Hapikalo,⁶ Vassili Davõdov⁷ ja Mih-

⁵Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Jelena Mihhaili t Varšavskaja (sünd. 1925) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4260860.

⁶Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Stepan Illarioni p Hapikalo (sünd. 1926) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=3955930.

⁷Informatsioon dokumentidest, mis täpsustavad kaotusi. Vassili Ivani p Davõdovi isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=5733930.

hail Kulikov⁸. Vaatamata tema kõrgele alampolkovniku auastmele ei teadnud ümbermatjad tollal Kulikovi nime ja see lisati Tõnismäele maetute nimekirja alles aastakümneid hiljem. Väeosad, kes oma langenuid suvalistele haljasaladele matsid, olid ammu Eesti piirest lahkunud, haudadele püstitatud improviseeritud tähised kätte juhtunud värviga puutahvlitele maalitud nimedega luitunud või olid kohalikud need hoopis puruks lõõnud, ning puudulik oli ka infovahetus armees endas. Kulikovi matmine Tõnismäele leidis kinnitust alles 2007. aastal, kui säilmetele tehti DNA analüüs. Üksikhaudade likvideerimise tõttu said Tallinna “vabastajateks” ka ennast metanoolist surnuks joonud kaardiväevanem Hapikalo ja marodeerimisel maha lastud kaardiväeseersant Davõdov. Teda ei tabanud tunnimähe kuul küll Liviko viinalao “revideerimisel”, nagu see vanade rahvajuttude ülessoojendamisel käibele läks, vaid esmase matmiskoha järgi oli selleks paigaks pigem Kadrioru loss.

Kuigi üksikhaudade linnast ärakoristamine ei saanud olla suur töö, ei saadud sellega siiski täielikult hakkama: 2008. aasta mais leiti Vabadussõja võidusamba ehitustöödel Harjumäe nõlvalt kahe punaarmeele ühishaud (Peensoo 2008).⁹ Dokumenteeritud on ka 24. septembril 1944 teadmata asjaoludel tapetud vanemseersant Pavel Vassini haud Liviko naabruses.¹⁰ Selle matmiskoha edasine saatus on teadmata. Ülejäänud Tõnismäele ümber maetud, v.a liiklusavariis hukkunud kaardiväevanem Jelena Varšavskaja (Grišina 2007),¹¹ olid langenud Tallinna lähistel lahin-

⁸Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Mihhail Pjotri p Kulikovi (sünd. 1909) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4954364.

⁹Kuigi seda leidu kirjeldanud artiklis väidetakse, et “[s]äilmete juurest leitud saapad on USA päritolu”, olid need siiski tavalised Nõukogude armee poolsaapad.

¹⁰Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Pavel Frolovi p Vassini (sünd. 1919) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=54309734.

¹¹Liiklusavarii toimumise kohta dokumentaalset tõestust pole, aga suuline pärimus on tõepärane, v.a Saksa pommituslennukid autoõnnetuse põhjustajana — Nõukogude allikate järgi puudus Tallinnas sel ajal

gukokkupõrgetes. Kolm neist õnnestus säilmete järgi tuvastada, mis lubab koos omaaegsete dokumentide võrdlemisega teha oletusi väidetavalt ja tegelikult maetute kohta.

23. läbimurdesuurtükiväe diviisi jefreitor Dmitri Belov¹² on üks oletatavasti Tõnismäele maetutest (vt tabel 1). Kolm temaga samal päeval langenud kaasvõitlejat maeti lahingupaiga lähedale Kärmu külla Maardu külje alla. Koos Beloviga Tallinnasse maetud neljas mees on diviisi staabi andmetel nooremseersant Ivan Serpov. Pool aastat hiljem mälestati teda ajalehes *Sovetskaja Estonija* kui kapten Serpovi ja paari aasta pärast muutus ta NSVLi Kaitseministeeriumi paberites kapten Serkoviks. Muutumatuks jäi ainult sünniaasta, isanimi ja isa kodune aadress!¹³

Ka oli Tõnismäele maetud 1222. ründesuurtükkide polgu partorg kapten Aleksei Brjantsev,¹⁴ nagu seda tõestas DNA analüüs. Selle polgu ohvitseride kaotuste tabelis 19.–25. septembrini 1944 on ta kirjas esimesena. Teisel kohal on polgukomandör major Vassili Kuznetsov.¹⁵ Kolmandana on märgitud leitnant Šarbotai Mukanov¹⁶ — kõik maetud Tallinnasse. ENSV Sõjakomisariaat ja NSVLi Kaitseministeeriumi kaadrite peavalitsus otsisid

igasugune Saksa lennuväe vaenutegevus, fikseeritud on ainult suurtel kõrgustel lennanud luurelennukite liikumine.

¹²Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Dmitri Andrei p Belovi (sünd. 1910) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=3955173.

¹³Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Ivan Stepāni p Serpovi (sünd. 1922) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=3955178; Informatsioon käskkirjast nimekirjast kustutamise kohta. Ivan Stepāni p Serkovi (sünd. 1922) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74491238.

¹⁴Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Aleksei Matvei p Brjantsevi (sünd. 1917) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4951932.

¹⁵Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Vassili Ivani p Kuznetsovi (sünd. 1908) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73047489.

¹⁶Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Šarbotai Mukanovi (sünd. 1920) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4951934.

Tabel 1

TÕNISMÄE ÜHISHAUDA OLID VÕI
VÕISID OLLA MAETUD

Nimi	Staatus
Dmitri Belov	?
Aleksei Brjantsev	DNA kinnitus
Vassili Davõdov	?
H. Pikalo > Stepan Hapikalo	DNA kinnitus
Vassili Jeršov	?
Konstantin Kolesnikov	?
Mihhail Kulikov	DNA kinnitus
Vassili Kuznetsov	?
I. Lukanov > Mukanov	?
Ivan Serpov > Serkov > Serpov	?
Jelena Varšavskaja	DNA kinnitus
Vassili Volkov	DNA kinnitus

VAREM EKSLIKULT TÕNISMÄELE MAETUNA NIMETATUD

Aleksandr Grigorov	Sõjakomissariaadi praak — käsitsi kirjutatud matmiskoht <i>Tanuary</i> (end. Tapiau, a-st 1946 Gvardeisk) nüüdses Kaliningradi oblastis näeb välja nagu <i>Таллин</i> .*
Kotelnikov	Valesti kirja pandud nimekuju
Ivan Sõssojev	DNA ei kinnitanud tema matmist Tõnismäele

* Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Aleksandr Ivani p Grigorovi (sünd. 1924) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=56409958.

veel 1972. aastal taga Tõnismäele maetud leitnant Lukanovit, kelle olemasolu ei õnnestunudki tuvastada (Kaasik 2006: 1900).

1222. polgu ülejäänud langenud jäid lahingupaika ja maeti kusagil seal.¹⁷ Kui kahe ohvitseri ja kuue alamväelase sugulased tahaksid kunagi teada saada nende matmispaika, siis oleks etteaimatav vastus “Sellist kohta nagu “Коогаля” või “Когалю” Eestis ei ole”. Tegelikult ei ole see aga kõige lootusetum juhtum,

¹⁷Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Sergei Dmitri p Pjatõhhi (sünd. 1926) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4951935; Informatsioon käskkirjast nimikirjast kustutamise kohta. Sergei Dmitri p Pjatõhhi (sünd. 1916 [!]) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74205119;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Aleksandr Vassili p Sizovi (sünd. 1923) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4951936; Informatsioon käskkirjast nimikirjast kustutamise kohta. Aleksandr Vassili p Sizovi (sünd. 1923) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74643794;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Vassili Andrei p Antonovi (sünd. 1921) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=54111889, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=62767862, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629423;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Mihhail Ivani p Bumagini (sünd. 1907) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629424;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Timo-fei Semjoni p Gubarevi (sünd. 1916) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629425;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Vladimir Nikita p Žuljovi (sünd. 1925) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629426;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Ivan Grigori p Logatševi (sünd. 1904) kohta, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629426; Informatsioon dokumentidest, mis täpsustavad kaotusi. Ivan Grigori p Logatševi isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=1151093009;

Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Antonina Nikolai t Jakubava (sünd. 1922) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73629429.

sest neist nimekujudest kumab veel läbi Kahala nimi Kolga mõisa alal Kuusalu vallas.

Ka 657. laskurpolgu leitnant Vassili Volkov¹⁸ oli tõendatult Tõnismäele ümber maetud.

Esialgsest nimekirjast jääb seega järele kolm tundmatut. Nagu öeldud, oli üks tundmatu DNA abil tõendatult 657. laskurpolgu komandör alampolkovnik Kulikov. Koos Kulikovi ja Volkoviga on 125. diviisi ohvitseride kaotuste aruandes 30. septembrist 1944 kirjas ka diviisiülema asetäitja polkovnik Konstantin Kolesnikov,¹⁹ kelle nimest tuleneb arvatavasti hiljem lisatud fantoomisik Kotelnikov.

Küll aga ei ole diviisi staabis midagi teada 657. laskurpolgu partorgist kapten Ivan Sõssojevist.²⁰ Palju aastaid ei olnud avalikustatud algallikate hulgas ühtegi tolleaegset originaaldokumenti, vaid ainult hilisemad üldnimekirjad. Vastuste asemel tekkis hoopis uusi vastamata küsimusi. Vahepeal on siiski lisandunud tema elukohajärgsesse sõjakomissariaati saadetud surmateatise ära-kiri,²¹ milles 657. laskurpolgu juhtkond palub teavitada kapten Sõssojevi leske mehe surmast. Midagi täpsustavat peale surma-kuupäeva ja Tallinnasse matmise see 24. septembril saadetud ja 14. oktoobril registreeritud dokument ei sisalda.

¹⁸Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Vassili Jegori p Volkovi (sünd. 1923) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4954371.

¹⁹Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Konstantin Paveli p Kolesnikovi (sünd. 1897) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4954363.

²⁰Informatsioon käskkirjast nimekirjast kustutamise kohta. Ivan Mihhaili p Sõssojevi (sünd. 1909) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=74051658.

²¹Informatsioon dokumentidest, mis täpsustavad kaotusi. Ivan Mihhaili p Sõssojevi isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=13197740.

Kolmas tundmatu võiks aga olla hoopiski 657. laskurpolgu sideülem kapten Vassili Jeršov,²² kes on nimekirjas Kolesnikovi ja Kulikovi järel kolmas, langenud 22. septembril ja samuti maetud Tallinna.

Anomaalia dokumentatsioonis võib suure tõenäosusega tähendada ka Sõssojevi kuhugi mujale matmist ja tema otsimine Tõnismäelt võis olla juba ette luhtuma määratud üritus, sest sõjakomissariaatide kirjutusmasinatega klõbistades inimesi ühest kohast teise siiski matta ei saa. Tulemuseks oli mitu veidrat kohtuasja²³ ja seniajani levivad väited, nagu oleks Tõnismäele maetud hoopis 13 sõjaohvrit, keegi jäetud välja kaevamata jms. Nende väidete põhjuseks on esmajoones nõukogudeaegsed vassimised faktidega, aga ka avalikkusele korralikult seletamata sündmused palju lähemast ajast. Enne väljakaevamisi püstitatud hüpotees, et Tõnismäe haljasalale võib olla maetud rohkem inimesi kui need kaksteist, kes sinna toodi 14. aprillil 1945, tugineb sellele, et kaar-

²²Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Vassili Georgi p Jeršovi (sünd. 1908) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=4954365.

²³Vt nt: Tsiviilasi nr 2-07-43017/17, Pärnu Maakohus, 22.12.2009, L. Z. ja T. V. hagiavaldus P. K. vastu tunnistada kostja ajaloolises õiendis "Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeele ühishaud ja mälestusmärk" avaldatud valeandmete kasutamine õigusvastaseks ja kohustada kostjat ümber lükkama ebaõiged andmed, samuti välja mõista 1000 krooni mittevahalise kahju hüvitamiseks, www.riigiteataja.ee/kohtulahendid/detailid.html?id=109260555; Tsiviilasi nr 2-07-43017/43, Tallinna Ringkonnakohus, 25.2.2011, Ljudmila Zõtškova ja Tatjana Volkova hagi Peeter Kaasiku vastu ebaõigete andmete ümberlükkamiseks ja mittevahalise kahju 1000 krooni väljamõistmiseks, www.riigiteataja.ee/kohtulahendid/detailid.html?id=109705255; Tsiviilasi nr 2-07-43917, Pärnu Maakohus, 15.1.2010, Tsiviilasi V. B. hagi P. K. vastu au ja väärrikuse kaitseks, www.riigiteataja.ee/kohtulahendid/detailid.html?id=109283544; Tsiviilasi nr 2-07-43917, Tallinna Ringkonnakohus, 10.2.2011, Tsiviilasi Viktor Brjantsevi hagi Peeter Kaasiku vastu ebaõigete andmete ümberlükkamiseks ja mittevahalise kahju hüvitamiseks, www.riigiteataja.ee/kohtulahendid/detailid.html?id=109689149; samuti Püüa 2007; Aug, Khair Al-Din 2007; Rand, Khair Al-Din 2007a, 2007b; Khair Al-Din 2007; Rand 2008.

diväevanem Varšavskaja oli maetud sinna piirkonda ja 1995. aastal leiti kaevetööde käigus üksik kirst. Varšavskaja esmane matmispaik on dokumentides märgitud siiski väga konkreetset kiiriku juures olevaks (“город Таллин, улица Карли, в усадьбе католической церкви”) ja 1995. aastal ilma erialase järelevalveta tehtud kaevetöödega hävitati peaaegu täielikult Tõnismäe ühishauda maetud kolme punaväelase säilmed, mis kaevati koos pinnasega välja suurte juurekonteineritega pärnade istutamiseks ja veeti teadmata kohta täiteks. Alles neljandale kirstule sattudes kutsuti kohale arheoloogid. Eelmiste süvendite põhjad olid juba liivaga tasandatud ja nendes polnud võimalik midagi näha.

Seega ei ole olnud mingit salapärast üksikkirstu Tõnismäel ega muid matuseid peale nende kaheteistkümnepunaarmeelase omade, kes kaevati välja linna eri paigust, viidi Juhkentali sõjaväehaiglasse ja pandi seal tõrvapapiga vooderdatud kirstudesse. Kes kirstu ei mahtunud, neil oli keeratud pea otsast ja murtud jalad ning sõit Tõnismäele võis alata.

*

Nõukogude praktika taustal on Tõnismäe ühishaud siiski peaaegu täiuslik objekt. Tasub ainult liikuda sinna, kus toimusid tõesti arvestatavad lahingud, ja millestki arusaamine muutub üsna võimatuks.

Võru maakonna sõjakomissar saatis 7. märtsil 1946 valdade täitevkomiteedele telefonogrammi nõudega anda teada nende territooriumile maetud Nõukogude sõjaväelaste hauapaigad jms. 3. juunil vastas Urvaste valla täitevkomitee, et nende valda on maetud vähemalt 118 sõjaväelast, neist osalise või täieliku nimega on teada 15 isikut.²⁴ 1948. aasta oktoobris alustati langenuite ümbermatmisega.²⁵ Töid pandi tegema kohalikud talunikud, iga kaevamise kohta koostati akt osavõtjate allkirjadega. Lahti

²⁴Nimekiri Urvaste vallas maetud langenud Punaarmeelaste haudade kohta, 3.6.1946. Vt RA, ERA.5056.1.148, l. 7–8.

²⁵Vt Urvaste vallas langenud punaarmeelaste ümbermatmise aktid, Urvaste vennaskalmistu skeem. RA, ERA.5056.1.149.

kaevati 28 ühishauda ja 57 üksikhauda. Urvaste kihelkonnakalmistu juurde rajati langenute ühiskalmistu ning fikseeriti hauad ja maetud aktis ning skeemil. 120 puusärgis ümbermaetuid oli 143, neist suudeti ümbermatmise käigus tuvastada ainult 14 nime. Ühishauale pandi ajutine tähis, mis 1962. aastal asendati betoonist obeliskiga. Sellega füüsiline toimetamine ühishaua juures enam-vähem ka lõppes. Seejärel aga algas n-ö töö andmetega. 1959. aasta suvel on pandud sinna maetud sõjameeste arvuna kirja 200.²⁶ 1980. aastateks on sõjakomissariaadi hoolsad arvepidajad suutnud Urvastesse “matta” rohkem kui 300 langenut, kõigil ilusti nii nimi kui ka auaste.²⁷

Tartus oldi pealinlastest kiirem ja ümbermatmised algasid juba 1944. aasta sügisel. Selle üheks põhjuseks olid ka Lemmatsi tankitõrjekraavist leitud mõrvatud, kelle laibad olid sakslastel oma kuritegude jälgede kaotamisel põletamata jäänud. Peale 172 mõrvaohvri (Lemmatsist 168, Tartu juudi surnuaialt 4; neist kümme kond tuvastatud) maeti 19. novembril 1944 *Raadi parki* ümber umbes 50 punaväelast, kes olid lahingute ajal linna territooriumile maetud — punaarmeelased ühte hauda, mõrvaohvrid kahte tiigipoolsesse (vt Unt 2010). 1946. aasta oktoobris maeti Tartu linna täitevkomitee andmetel parki ümber veel 184 puna-

²⁶Akt [Võru rajoonis asuvate vennashaudade kontrollimise kohta], 4.6.1959. Vt RA, ERA.5056.1.150, l. 105.

²⁷Urvaste külanõukogu Urvaste küla vennashaud nr 17 [enne 1980]. Vt RA, ERA.5056.1.161, l. 91–102 (302 nime); ka: Urvaste külanõukogu Urvaste küla vennashaud nr 17. RA, ERA.5056.1.157, l. 97–109 (308 nime, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud); Suure Isamaasõja aastatel langenud ja ENSV Võru rajooni Urvaste külanõukogu vennashauda nr 17 maetud sõjameeste nimekiri. RA, ERA.5056.1.158, l. 50–56 (algselt 246 nime, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud); Urvaste külanõukogu Urvaste küla vennashaud nr 17. ERA.5056.1.159, l. 69–80p (306 nime, kuid osa neist kustutatud); Urvaste külanõukogu Urvaste küla vennashaud nr 17. RA, ERA.5056.1.160, l. 93–104 (309 nime); Võru rajooni vennashaudade, üksikhaudade ja mälestustahvlite fotoalbum. RA, ERA.5056.1.165, l. 29–30 (Urvaste ühishauda maetuid 302, lisaks üks üksikhaud); Võru rajooni vennashaudade fotoalbum. RA, ERA.5056.1.166, l. 16 (Urvaste ühishauda maetuid 302).

armeelase surnukehad.²⁸ Viimased nimeliselt kindlalt teada olevad maetud olid mõned NKVD sõdurid, kes eestlasi jahtides oma otsa leidsid.²⁹ — Kuigi kahe sõjajärgse aasta jooksul ei maetud *Raadi surnuaias asuvale endisele Tartu garnisoni kalmistule* ühtegi punaväelast (Kraft 2016: 43), tekitati sinna järgnevatel aastatel dokumentides “ühishaud”, mille napilt sajale ruutmeetritele on 1970. aastate keskpaigaks nimekirjaliselt “maetud” juba 1434 punaväelast.³⁰

²⁸Peale nende maeti samal ajal Aleksandri (Ropka-Tamme, Pauluse) kalmistule 84 surnukeha, teada oli veel kahe punaarmeelase matmispaik, keda kavatseti samuti ümber matta ühishauda; ühtlasi on 1944–1945 maetud ühishaudadesse Jaani (Raadi) kalmistule 18 ja Rahumäe kalmistule (Jaama t ääres) 4 tundmatut punaarmeelast. Vt Tartu linna TSN TK esimehe Boris Vörse kiri ENSV Ministrite Nõukogu aseesimehele Nikolai Puusepale, 6.1.1947. RA, ERA.R-1.16.56, l. 1, tsit. Kraft 2016: 43 ja lisa 5.

²⁹Kaks neist tapeti 18. aprillil 1945 lahinguülesande täitmisel: Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Grigori Ivani p Koroljovi (sünd. 1921) isikuandmed. Vt www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=9996928; Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Klimenti Jefimi p Žukovi (sünd. 1919) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=9996927; Ettekanne pöördumatutest kaotustest, 31. XII 1945. Pavel Ivani p Guštšini (1919 – 28. VII 1945 (haigus)) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=9996946, [www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=999\[-\]6892&page=40](http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=999[-]6892&page=40) (kaart); Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Mihhail Stepani p Ilinitski (1926 – 28. XII 1944 (haigus)) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=9996898; Informatsioon ettekannetest pöördumatute kaotuste kohta. Grigori Ivani p Babitševi (1926 – 31. I 1945 (tapeti lahinguülesande täitmisel omade poolt)) isikuandmed, www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=9996905.

³⁰Langenud sõjameeste nimekiri, kes on maetud Tartu Raadi kalmistule vennashauda nr 1 [1976?]. Vt RA, ERA.5056.1.534, l. 3–38 (tollase kokkuvõtte järgi 1443 inimest, kuid hiljem on neist osa kustutatud ja osa lisatud); sama, 19.9.1986. RA, ERA.5056.1.140, l. 1–46 (tollase kokkuvõtte järgi 1848 inimest, kuid hiljem on kustutatud ja osa lisatud); Tartu linna Raadi kalmistule vennashaud nr 1. RA, ERA.5056.1.139, l. 1–51p (tollase kokkuvõtte järgi 1370 inimest, hiljem osa kustutatud ja osa

1975. aastal rekonstrueeriti täielikult Raadi pargi matmispaik sõjameemoriaaliks. Kuna garnisoni kalmistul oli betoonist sõdur-monument ammu tükkideks varisenud, siis tasandati plats ja n-ö parandati Raadi parki maetute arvu: senistele sinna liigitatud maetutele³¹ lisati likvideeritud garnisoni kalmistu ühishauda varem arvestatud langenud. Kümme aastat hiljem anti teada, et Raadi memoriaali on "maetud" juba rohkem kui 2100 Tartus ja Tartu lähedal 1944. aastal langenud punaarmeelest (Palamets, Maastik 1986). Garnisoni kalmistu nn ühishaud on dokumentidest kadunud ja keegi ei meenuta enam ka 172 natsismiohvrit Raadi pargis ega loe neid kokku. Ühtegi akent sõjakomissariaadil või täitevkomiteel keegi katki ei ole visanud. 1997. aastal võeti nõukogude võimu poolt 22 aastat varem likvideeritud ühishaud garnisoni kalmistul Raadil kultuurimälestisena kaitse alla.³²

lisatud). — Vt ka: Tartu linnas ja rajoonis 1944. a langenute nimekiri matmiskohtadega, 23.7.1957, RA, ERA.5056.1.533, l. 1–43p (tollase kokkuvõtte järgi 1248 inimest — l. 43p); Tartu linna Ropka-Tamme kalmistu vennashaud nr 3. RA, ERA.5056.1.139, l. 65–83 (tollase kokkuvõtte järgi 150 inimest, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud); Langenud sõjameeste nimekiri, kes on maetud Tartu Ropka-Tamme kalmistu vennashauda nr 3, 11.8.1986. RA, ERA.5056.1.140, l. 49–57 (tollase kokkuvõtte järgi 335 inimest, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud); vrd ka: Au langenud kangelastele, august–september 1944 [2092 nime]. Tartu Linnamuuseum; tekstina vt forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=6981.0.

³¹Langenud sõjameeste nimekiri, kes on maetud Tartu Raadi pargi vennashauda nr 2 [1976?]. Vt RA, ERA.5056.1.534, l. 39–48 (tollase kokkuvõtte järgi 370 inimest, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud); Tartu linna Raadi pargi vennashaud nr 2. RA, ERA.5056.1.139, l. 52–64p (tollase kokkuvõtte järgi 330 inimest, kuid hiljem neist osa kustutatud ja osa lisatud).

³²Kultuurimälestiste riiklik register. Mälestis nr 4352. II maailmasõjas hukkunute ühishaud. Vt register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4352.

Kümme aastat. Selle ajaga on Venemaa jõudnud niisuguse tase-
meni, et saadab oma sõjaväelasi näiliselt tundmatutena oma naa-
berriiki rüüstama ning matab pärast nende laipu salaja haleda-
tele külakalmistutele. Muinsuskaitseamet oma kultuurimälestis-
te registriga kaitseb endiselt Tõnismäel asuvat sõjahauda, tead-
mata midagi seal tehtud ümbermatmisest³³ ja üks ajaleht üllitab
nn pronksiöö eriväljaande, kus pole ridagi neist kaheteistkümnest,
kelle pärast üldse see sõdurikuju nii kaua vastu pidas. Selle ase-
mel on portreelugu ühest koerast.

Kirjandus

- A u g, Tuuli, Ravil K h a i r A l - D i n 2007. Kapten Sõssojevit
Tõnismäel polnudki. — *Eesti Päevaleht online*, 14. VI. Vt epl.delfi.
ee/news/eesti/kapten-sossojevit-tonismael-polnudki?id=51090860
- E r e l t, Pekka 2005. Otsitakse surnud vabastajaid. — *Eesti Ekspress*,
22. IX, lk A36–A37. Vt ekspress.delfi.ee/kuum/otsitakse-surnud-
vabastajaid?id=69018155
- E r e l t, Pekka 2006. Punaväelaste matused Tõnismäel. — *Eesti Eks-
press*, 5. X, lk A10–A11. Vt ekspress.delfi.ee/kuum/punaväelaste-
matused-tonismael?id=69103185
- G r i š i n a 2007 = Мария Гришина. “Время новостей”: Покой на
Святой земле. Израильтяне похоронили советскую медсест-
ру по всем канонам еврейской традиции. — credo.ru, 5 июня.
Vt www.portal-credo.ru/site/?act=monitor&id=10754
- K a s i k, Peeter 2006. Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeeelaste ühis-
haud ja mälestusmärk. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1891–1918. Vt www.
digar.ee/arhiiv/et/download/162133
- K h a i r A l - D i n, Ravil 2007a. Väljakaevatute sugulased andsid
Eesti riigivõimu Euroopa kohtusse. — *Eesti Päevaleht online*, 8. VI.
Vt epl.delfi.ee/news/eesti/valjakaevatute-sugulased-andsid-eesti-
riigivõimu-euroopa-kohtusse?id=51090043

³³ Kultuurimälestiste riiklik register. Mälestis nr 1234. II maailmasõ-
jas hukkunute matmispaik. Vt register.muinas.ee/public.php?menuID=
monument&action=view&id=1234.

- K h a i r A l - D i n, Ravil 2007b. Jurist Joffe veab Eesti vastu kohtusse Tõnismäele maetute sugulased. — *Eesti Päevaleht online*, 25. VII. Vt epl.delfi.ee/news/valismaa/jurist-joffe-veab-eesti-vastu-kohtusse-tonismaele-maetute-sugulased?id=51095254
- K r a f t, Ülle 2016. Tartu sõjaväekalmistu: Ajalooline õiend. Tallinn. (Käsikiri siinkirjutaja valduses)
- P a l a m e t s, Hillar, Aleksander M a a s t i k 1986. *Üliõpilaslinn Tartu = Tartu — Town of Students = Тарту — город студенческий*. Tallinn: Eesti Raamat
- P e e n s o o, Piret 2008. Harjumäelt avastatud skelettide vanus teada. — *Eesti Päevaleht online*, 28. V. Vt epl.delfi.ee/news/eesti/harjumaelt-avastatud-skelettide-vanus-teada?id=51131114
- P ü ü a, Garel 2007. Sõssojevi tütreid kaebasid Eesti Vabariigi kohtusse. — *Eesti Päevaleht online*, 20. VII. Vt epl.delfi.ee/news/eesti/sossojevi-tutred-kaebasid-eesti-vabariigi-kohtusse?id=51094721
- R a n d , Erik 2008. Sõssojevi tütar kaebab Eesti riigi Euroopa kohtusse. — *Eesti Päevaleht online*, 15. II. Vt epl.delfi.ee/news/eesti/sossojevi-tutar-kaebab-eesti-riigi-euroopa-kohtusse?id=51119606
- R a n d , Erik, Ravil K h a i r A l - D i n 2007. Riigikohus keeldus Sõssojevi asja läbi vaatmast. — *Eesti Päevaleht online*, 13. XI. Vt epl.delfi.ee/news/eesti/riigikohus-keeldus-sossojevi-asja-labi-vaatmast?id=51108539
- T r u u v ä ä r t, Sulev, Bruno P a o 2007. Oma Saare uurimus: Kahalast Tõnismäele. — *Saarte Hääli*, 27. IV, lk 10. Vt www.saartehaal.ee/2007/04/27/oma-saare-uurimus-kahalast-tonismaele
- U n t, Arnold 2010. Raadi memoriaal. Kultuurimälestiste riikliku registri nr. 4324: Kujunemise ülevaade. (Käsikiri autori valduses)

ARNOLD UNT (sünd. 1965) on töötanud ENSV Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi tehnikuna 1984–1985, Eesti Ajaloomuuseumi konservator 1989–1994, Muinsuskaitseameti vaneminspektor 1994–2008, Saksa Sõjahaudade Hoolde Rahvaliidu lepingupartner a-st 1999 ja Kaitseministeeriumi lepingupartner a-st 2008. Võttis 2007. aastal osa Tallinnas Tõnismäel asunud sõjahaua ekshumeerimistöödest ning koostas sellest arheoloogiafirma aruande.

NÄHTAMATU ENAMUS

Eesti kodanike liberaalne ja konservatiivne enesemääratlus ning hoiakud 2016. ja 2017. aastal

Martin Mölder

SISSEJUHATUS

Vastandus “liberaalne” ja “konservatiivne” on ühiskondade kirjeldamisel kasulik, kui see aitab inimesi üksteisest teatud viisil eristada. Kui ennast liberaaliks või konservatiiviks nimetavate inimeste vahel erinevusi pole, ei ole nendel sõnadel ühte olulist otsustavat. Seega on nende uurimisel üheks peamiseks küsimuseks: mis eristab inimesi, kes nimetavad ennast üht- või teistmoodi?

Anname järgnevalt ülevaate Eesti kodanike liberaalsest ja konservatiivsest enesemääratlusest ning erineva enesemääratlusega inimeste hoiakutest kahe 2016. ja 2017. aasta alul korraldatud küsitluse põhjal. Inimestel paluti hinnata oma liberaalsust või konservatiivsust ning peale selle vastata hulga küsimustele poliitiliste eelistuste, majanduslike seisukohtade, sotsiaalsete hoiakute ja üldiste väärtushinnangute kohta. Kõige selle põhjal on võimalik selgitada, mida liberaalsus või konservatiivsus vastajatele tähendavad ehk millised on konkreetset hoiakud, mis iseloomustavad sellise enesemääratlusega inimesi, kuidas see aasta jooksul on muutunud ning mil viisil need hoiakud seostuvad inimeste erakondlike eelistustega.

Saadud vastuste põhjal on võimalik teha üldistusi Eesti kodanike kohta tervikuna, võttes arvesse küsitluse metoodikast tulenevat ebakindlust. Allpool on välja toodud üksnes need järeldused, milles võime üpriski kindlad olla. Seoseid ja erinevusi, mis ei ole piisavalt tugevad ega selged, et olla tähenduslikud, ei ole otsestelt mainitud, kuid töö lisas esitatud joonistel võib ka neid näha. Analüüs tugineb kahel aastase vahega korraldatud küsitlusel ning seega on ajalise mõõtmise ja võimalike suundumuste uurimine piiratud. Siiski ei juhi me tähelepanu mitte ainult sellele, mis kahe aasta puhul sama moodi silma paistab, vaid ka sellele, mis tundub olevat muutunud.

Alustame ülevaatega andmestikust, selles sisaldunud ja esitatud küsimustest ning inimeste üldisest paiknemisest liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalal. Seejärel keskendume liberaalsuse ja konservatiivsuse ning sotsiaalsete ja majanduslike küsimuste seostele: millised on konkreetsed hoiakud, mis kõige enam eristavad selliste enesemääratlustega inimesi? Millistel seisukohtadel on tüüpilised liberaalid ja millistel tüüpilised konservatiivid? Tulemuste paremaks mõistmiseks on neid seoseid kõrvutatud inimeste enesepaigutusega teisel peamisel poliitika iseloomustamiseks kasutatud töövahendil ehk parem-vasak-skaalal.

Eesti valijaskonna enesemääratlust parem-vasak-skaalal on käsitletud varemgi (vt nt Kivistik 2016). Samuti on viimastel aastatel üksikutes uuringutes ja küsitlustes kajastatud ka paljusid siin vaadeldavaid küsimusi. Kuigi on olemas väga põhjalikud ülevaated eestlaste üldistest hoiakutest ja harjumustest (Kalmus jt 2004; Vihalemm jt 2017), ei ole inimeste enesemääratlust liberaalsuse-konservatiivsuse skaalal ja arusaamad sellest pärvinud kuigi palju tähelepanu. Ehk on selle üheks põhjuseks asjaolu, et teatud küsimused, nagu näiteks samasooliste õigused ja sisseränne, mis võiksid inimesi sellel skaalal eristada, on Eesti avalikku diskussiooni jõuliselt lisandunud alles viimastel aastatel. Seega on siinne ülevaade väike samm, et paremini mõista seda, kuidas Eesti kodanikud ennast nende nähtuste suhtes määratlevad ning kuidas selline üldine enesemääratlust on seotud inimeste konkreetsete hoiakute ja erakondlike eelistustega.

ÜLEVAADE ANDMETEST

Käesolev analüüs on tehtud koostöös Ühiskonnauuringute Instituudiga ning kasutatud andmed pärinevad ASi Turu-Uuringute omnibuss-küsitlustest, mis korraldati 2016. ja 2017. aasta jaanuaris. Analüüsitud vastajate ringi on piiratud üksnes Eesti kodanikega ning seega on saadud andmed esinduslikud ainult nende ja mitte kogu riigi elanikkonna kohta. Seega puudutavad kõik allpool tehtud järeldused ennekõike Eesti kodanikkonda. Kogu elanikkonna puhul oleks pilt ehk natuke teistsugune, sest võib eeldada, et mittekodanike omadused ja hoiakud erinevad kodanike omadest. Lühikirjeldus valimitesse kuulunud inimestest on esitatud tabelis 1 ning täpsem info valimi koostamise ja küsitluse korraldamise kohta lisas 1.

Tabel 1

VALIMITE KIRJELDUS		
	2016	2017
Mehi	45%	46%
Kõrgharitud	31%	27%
Keskmine vanus	48	49
Eesti keele kõnelejaid	87%	85%
Inimeste arv valimis	788	795

Valimitesse kuuluvate inimeste põhiomadused ei ole kahe aasta jooksul täpselt samad, kuid on väga sarnased. Varieeruvus tuleneb peale nende näitajate muutumise ajas ka sellest, et sellel suurusega juhuslikult valitud inimeste kogum ei ole kunagi täpselt sama koostisega kui see rühm inimesi, kelle hulgast nad on valitud. Nendest erinevustest tuleneb muu hulgas ka teatud veamäär võimalike järelduste puhul, mida järgnevates analüüsidest ning järeldustes on arvesse võetud.¹ Allpool esitatud joonistel

¹Keskliste võrdluste puhul on usaldusvahemike määramiseks kasutatud *bootstrap*-i-tehnikat, mille puhul olemasolevast valimist valitakse juhuslikult ja indiviide valimisse tagasi pannes algsel valimi suurusega valim. Seda protseduuri korratakse teatud arv kordi (käesoleval juhul 1000) ning iga sellise valimi kohta arvutatakse keskmine eraldi. Nen-

on kuvatud seega usaldusvahemikud, kus uuritud näitaja tegelik väärtus kodanikkonnas võib paikneda. Kui usaldusvahemik kahes rühmas sama näitaja puhul kattub, ei ole võimalik väita, et nende vahel on ka tegelik ja tähenduslik erinevus.²

Küsitlustes esitati küsimusi, milles peale liberaalse-konservatiivse ja vasakpoolse-parempoolse enesemääratluse 11 punkti skaalal paluti inimestel suhestuda mõne sotsiaalseid või majanduslikke hoiakuid puudutava teemaga. Kuigi kasutatud andmetes leidub palju enam selle enesemääratlusemõõtmega seotud võimalikke küsimusi, keskendumine siinkohal ennekõike nendele, mille puhul võiks eeldada seost. Pöörame tähelepanu, kuidas ennast liberaalselt või konservatiivselt määratlenud või määratlemata jätnud inimesed suhtuvad sisserändesse, millised on nende hoiakud peamistes sotsiaalsetes ja majanduslikes küsimustes, kuidas nad suhtuvad kooseluga seotud teemadesse ning meeste ja naiste rollidesse ühiskonnas (kokku 32 küsimust). Ühtlasi analüüsisime inimeste seisukohti küsimustes, millel pole ilmtingimata teoreetiliselt eristatavat konservatiivset või liberaalset poolust, kuid mis võivad liberaale ja konservatiive siiski teineteisest eristada — näiteks suhtumise demokraatiasse, Eesti eluolusse ja välispoliitikasse, keskkonnakaitsetesse (kokku 15 küsimust). Analüüsides on tähelepanu pööratud üksnes nendele küsimustele, mis küsitlustes kahe aasta jooksul olid samad, s.t need küsimused, mis esitati kas ainult 2016. või 2017. aastal, on välja jäetud. Sellele vaatamata on küsimuste ring piisavalt lai, et anda mitmekülgne ülevaade libe-

de keskmiste jaotus näitab, kus tegelik keskmine populatsioonis — antud juhul kodanikkonnas — võib paikneda. Tehnika kohta täpsemalt vt Mooney, Duval 1993.

²Selleks et andmestikke teha representatiivsemaks ning analüüside tulemusi valiidsmaks, on küsitlusfirma nendele lisanud kaalud, mis teatud indiviide natuke rohkem ja teisi natuke vähem arvesse võtavad. See muudab valimi üldpilti Eesti kodanikkonna tegelikule koostisele sarnasemaks. Allpool ja lisas esitatud analüüsides, v.a keskmiste võrdlemisel, on vastavaid kaale kasutatud mudelite määratlemisel. Samad analüüsid tehti ka ilma kaaludeta ning tulemused olid peaaegu täpselt samad. Seega on valimid sisuliselt ka ilma kaalumata kasutatavad või vähemalt ei ole kaalude kasutamisel siinkohal olulisi tagajärgi.

raalide ja konservatiivide vahelisest erinevusest tänapäeva Eestis. Peale enesemääratluse ja hoiakute paluti inimestel öelda ka oma erakondlik eelistus juhul, kui valimised toimuksid kohe, vanus, haridus, poliitikast huvitatuse määr ja emakeel. Analüüsides kasutatud küsimuste täpne loetelu leidub lisas 2.

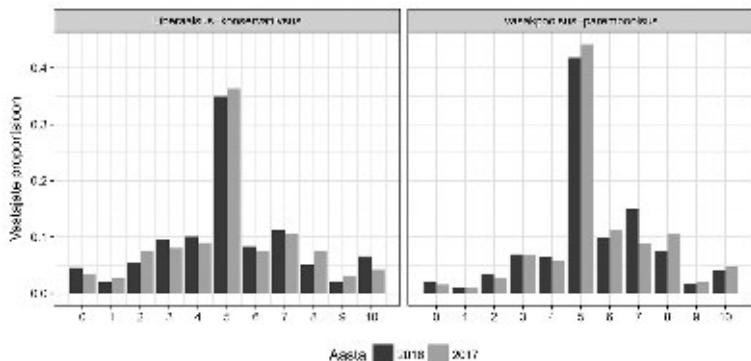
Konkreetsed hoiakuid puudutavad küsimused on erinevatel skaaladel, mis teeb nende otsese võrdlemise ebamugavaks. Selle lihtsustamiseks on vastavate muutujate keskmisi kujutatud absolutskaalal, kus 0 ja 1 tähistavad äärmisi võimalikke vastusevariante. Näiteks väärtus 9 skaalal 1...10 oleks sel juhul 0,88 ning väärtus 3 skaalal 1...4 oleks 0,67. Niimoodi kuvatuna on hõlpsam näha, kus erinevate rühmade keskmised küsimuste puhul paiknevad.

Kõik analüüsid on tehtud statistikaprogrammiga R (R Core Team 2015), joonised R-i paketiga “ggplot2” (Wickham 2009) ning tabelite eksportimiseks on kasutatud paketti “stagazer” (Hlavac 2015).

JAOTUS LIBERAALSUSE JA KONSERVATIIVSUSE SKAALAL

Vaatleme esmalt, kuidas inimesed nende enesemääratluse järgi paiknevad liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalal, ning võrdluseks on esitatud ka nende enesepaigutus vasak-parem-skaalal. Skaaladel tähistavad väiksemad väärtused liberaalseid ja vasakpoolseid ning suuremad väärtused konservatiivseid ja parempoolseid seisukohti. Vastajate jaotus on kujutatud joonisel 1.

Kui kõrvutada inimeste paiknemist mõlemal skaalal, siis on näha, et konservatiivsuse-liberaalsuse skaalal on inimesed jaotunud üpriski sümmeetriliselt, ent vasak-parem-skaala on selgesti paremale kaldu. Keskeltläbi on inimesed pigem parempoolsed (vt ka Kivistik 2016). Mõlema skaala puhul paigutab suur osa vastajatest ennast skaala keskele ehk kategooriasse, mis asub täpselt äärmuste vahepeal. Ühtlasi väärub tähelepanu asjaolu, mida joonistel ei ole näha. Märkimisväärne osa vastajatest, ligikaudu viiendik mõlema küsitluse ja küsimuse puhul, andis vastuseks “Ei

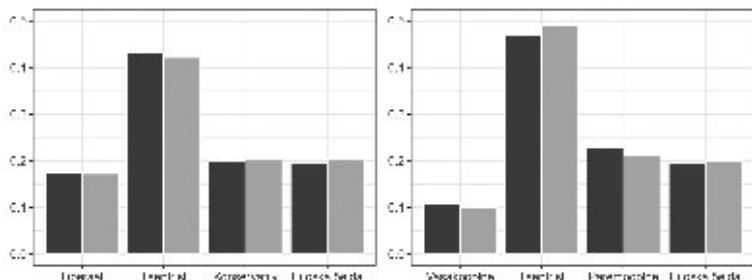

Joonis 1. Liberaalse-konservatiivse ja vasak-parempoolse enesemääratluse jaotus 2016. ja 2017. aastal.

oska öelda”. Tavapäraselt on see andmestikes määratletud puuduva väärtusena ning sellised vastajad on uuringutest välja jäetud, kuid nende väga suur mõõdusuhe teeb nende eiramise siinkohal võimatuks.

Kui skaalade neli äärmist väärtust kodeerida “liberaalideks” ja “vasakpoolseteks” ning “konservatiivideks” ja “parempoolseteks”, kolm keskmist väärtust “tsentristideks” ning kaasata vastamata jättnud inimesed, siis näeb jaotus välja selline, nagu on kujutatud joonisel 2. Aasta jooksul ei ole see jaotus tegelikult üldse muutunud. Umbes viiendik vastajatest määratleb ennast kas liberaali või konservatiivina, natuke vähem kui pooled tsentristidena ning ligikaudu viiendik ei oska sellele küsimusele vastust anda. Vasak- ja parempoolsuse puhul on üldpilt sarnane ning taas on näha, kuidas parempoolseid inimesi on rohkem kui vasakpoolseid.

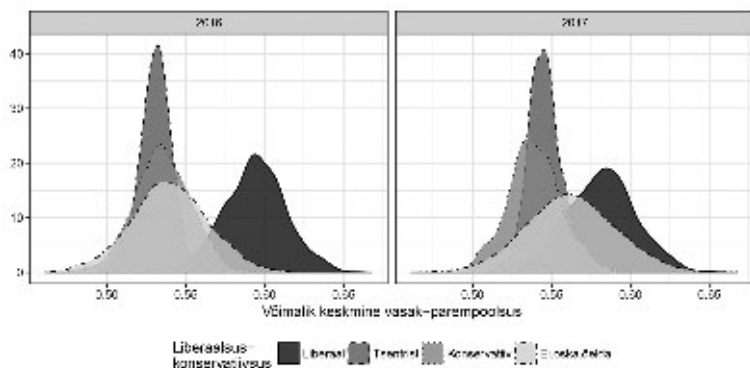
Kui oletada, et nii tsentristide kui ka ennast paigutamata jättnud inimeste puhul ei ole see skaala tähenduslik, s.t inimesed ei taju ennast ei selgelt liberaalina ega konservatiivina, siis võiks öelda, et neil mõistetel pole Eesti ühiskonnas kuigi suurt eristusvõimet. Ligikaudu kaks kolmandikku inimestest jätab ennast sellel skaalal ühel või teisel viisil määratlemata. Nagu aga allpool näeme, ei tähenda ainult viiendiku Eesti ühiskonna enesemäärat-

Joonis 2. Skaalade üldpilt 2016. (tume) ja 2017. aastal (hele).

lus konservatiivina seda, et kitsamad konservatiivsed hoiakud ei oleks vägagi levinud. Inimesed võivad olla konservatiivsete hoiakutega, ilma et nad ennast konservatiiviks nimetaks. Edasi pöörame tähelepanu just liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalale ning jätame vasak-parem-skaala enamasti kõrvale (kõik alljärgnevad analüüsid on tehtud ka vasak-parem-skaala puhul, vastavaid tulemusi on siin-seal kommenteeritud ning pikemalt on need esitatud lisas 3).

Me võime eeldada paljude konkreetsete hoiakute seost liberaalse või konservatiivse enesemääratlusega, kuid kokkuvõttes on tegu ennekõike siiski empiirilise küsimusega. Mõisted “liberaalsus” ja “konservatiivsus” tähendavad seda, mida inimesed nendele omistavad, ning see, mida analüütik või kommentaator nende tähenduse kohta võib eeldada, on tihti täiesti ebaoluline. See-ga uurisimegi, milliseid spetsiifilisi majanduslikke ja sotsiaalseid hoiakuid on neil inimestel, kes ennast sellel üldisel skaalal ühel või teisel viisil määratlevad. See ei ole päris seesama, kui inimeste käest küsida, mis on nende mõistete tähendus, kuid on siiski üpriski hea kaudne viis nende tähenduse avamiseks. Võib-olla isegi parem, sest kindlatele küsimustele vastates määratlevad inimesed ennast millegi suhtes, mis on mõistetavam kui sellised abstraktsed terminid nagu “liberaalsus” või “konservatiivsus”. Samas tuleb aga meeles pidada, et üldpilt, mida näeme, sõltub küsimustest, ning järeldused, mida antud juhul on tehtud, kehtivad üksnes selles kontekstis. Teisi teemasid puudutades oleks ka pilt ehk mõne-

Joonis 3. Võimalik keskmine vasak-parempoolsus ühiskonnas võrdluses liberaalse-konservatiivse enesemääratlusega.

võrra teine. Siiski puudutavad paljud esitatud küsimused viimasel ajal Eesti avalikkuses käsitletud olulisi teemasid (nt sissearanne, homoseksuaalsus) ning võib oletada, et seeläbi on kaetud keskne teemade ring, mis liberaalsuse või konservatiivsusega võiks praegusel ajal Eestis seostuda ja võiks inimesi üksteisest eristada.

Enne kui asume küsimuste juurde, heidame pilgu kahe üldise enesemääratluse — liberaalsuse-konservatiivsuse ja vasakpoolse-parempoolsuse omavahelisele seosele. Kas inimesed, kes peavad ennast konservatiivseks, eristuvad vasak-parempoolsuse poolest nendest, kes nimetavad ennast liberaaliks? Joonis 3 näitab, kuidas erineva liberaalse-konservatiivse enesemääratlusega inimeste võimalik keskmine paigutus vasak-parem-skaalal on jaotunud. Mida kõrgem on kõver, seda tõenäolisemalt paikneb vastava rühma keskmine just skaala selles kohas.

Antud juhul võiks järeldada üksnes seda, et inimesed, kes määratlevad ennast liberaalina, paigutasid end vasak-paremskaalal 2016. aastal natuke rohkem paremale kui konservatiivid, tsentristid või inimesed, kellel enesemääratlus puudus. 2016. aastal oli see erinevus selgem, kuid 2017. aastal vaevu märgatav. See-ga väga olulist seost nende kahe enesemääratluse vahel ei ole.

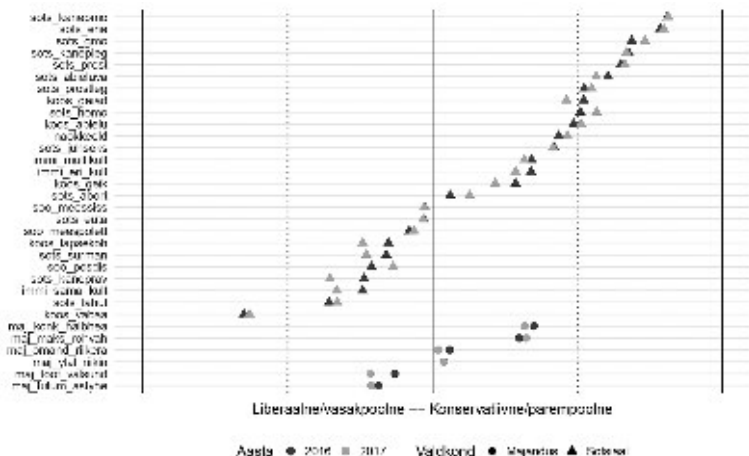
ÜLDINE ENESEMÄÄRATLUS NING KONKREETSED HOIAKUD

Järgnevalt vaatleme, kuidas inimeste konkreetsed hoiakud erinevad lähtudes sellest, kas nad määratlevad ennast liberaali või konservatiivina või ei ole ennast otseselt nende mõistete põhjal eristanud. Spetsiifilisi hoiakuid puudutavad küsimused on võimaluse korral ümber kodeeritud nii, et väiksemad väärtused tähistavad vastuseid, mis võiksid eeldatavalt olla liberaalsed või vasakpoolsed, ning suuremad väärtused osutavad vastustele, mis võiksid olla traditsiooniliselt konservatiivsed või parempoolsed. Terviklik loetelu küsimustest, millele siinkohal on viidatud üksnes lühendite abil, on esitatud lisas 2.

Joonis 4 näitab, kuidas paiknevad keskmised vastused siinkohal käsitletud sotsiaalsetele ja majanduslikele küsimustele kahe aasta jooksul ning võttes arvesse küsimuste skaala kogu ulatust. Vastavaid ajalisi erinevusi käsitleme täpsemalt allpool, kuid siinkohal oleks oluline tähelepanu juhtida keskmiste vastuste üldisele paiknemisele. Kõige enam on näha, et keskeltläbi jäävad inimeste vastused skaala keskele või keskmest paremale. Liberaalsuse-konservatiivsuse absoluutskaala liberaalne pool on üpriski tühi: ainult vabaabi (koos_vabaa) puhul ollakse keskmiselt väga tugevalt liberaalsed.

Joonisel 5 on esitatud inimeste keskmised vastused küsimustele, millel ei ole ilmtingimata eelnevalt määratletavat liberaalset või konservatiivset poolust. Pole alust eeldada, et hoiakuid keskkonnakaitse puhul või uhkust Eesti kodanikuks olemise üle määrab kuidagi inimeste konservatiivsus või liberaalsus. Terviklikuma pildi saamiseks oleme need aga analüüsi kaasanud, sest erinevused nendes küsimustes võivad eksisteerida ja olla informatiivsed meie eeldustest hoolimata.

Peale keskmiste oleks vaja meeles pidada ka vastajate ja vastuste mitmekesisust. Vaatamata sellele et keskmine väärtus ühe või teise küsimuse puhul võib olla skaala mõne äärmuse lähedal, on peaaegu alati näha märkimisväärses koguses vastajaid, kes katavad olulise osa skaala ulatusest. Joonis 6 näitab, kuidas paiknevad keskmised 50% vastajatest ehk kui suur osa skaala

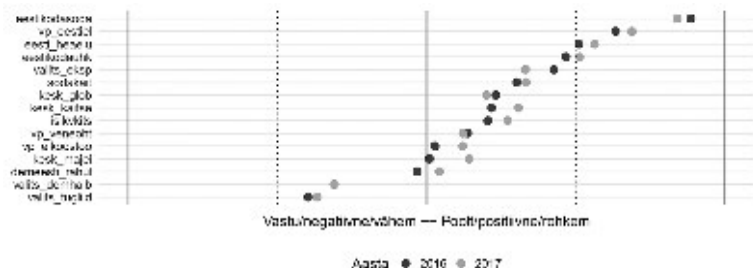

Joonis 4. Sotsiaalsete ja majanduslike hoiakute keskmiste paiknemine absoluutskaalal.

Keskmine püstjoon näitab “tsentristliku” vastuse paiknemist ning kaks äärmist tähistavad vastavalt maksimaalselt liberaalset või vasakpoolset ning konservatiivset või parempoolset vastust. Punktirjooned paiknevad vastavalt skaala punktides 0,25 ja 0,75. Küsimused on tähistatud lühenditega, mis on pikemalt avatud lisas 2.

väärtustest on kaetud keskmise 50% vastajate poolt. Mida suurem see ulatus on, seda rohkem lahkavamus on kõnealusel küsimuses.³ On näha, et teatud küsimuste puhul on vastajad vägagi kontsenteeritud: kanepit kui narkootikumi (sots_kanepmo), enesetappu (sots_ene), demokraatiat (valits_demhalb) ja kanepi legaliseerimist puudutavate küsimuste puhul on enamik ini-

³Tuleb meele pidada, et skaalad on erineva pikkusega. Näiteks 0,25 samast kultuuriruumist sisseerände küsimuse puhul (immi_sama kult), millel oli neli võimalikku väärtust, tähendab seda, et üle poole vastajatest valis selle küsimuse puhul ühe ja sellesama vastusevariandi. 0,1 kanepit kui mõnuainet puudutava küsimuse puhul (sots_kanepmo) tähendab, et üle poolte vastajatest valis 10-punktilisel skaalal ühe vastuse, olles seega näide vastuste äärmiselt suurest kontsenteeritusest.

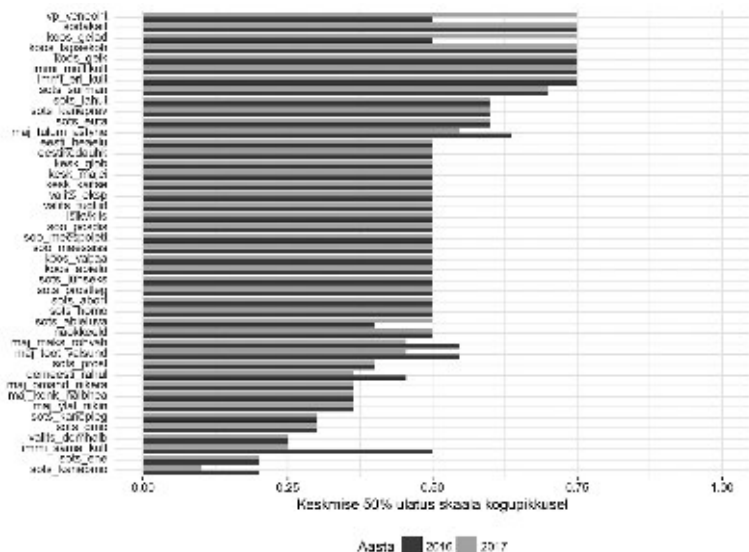

Joonis 5. Muude hoiakute keskmiste paiknemine absoluutskaalal.

Keskmine püstjoon näitab vastust, mis paikneb kahe võimaliku äärmuse vahel; äärmised püstjooned tähistavad vastavalt maksimaalset poolt- või vastuseisu nende küsimustele. Punktiirjooned paiknevad vastavalt skaala punktides 0,25 ja 0,75. Küsimused on tähistatud lühenditega, mis on pikemalt avatud lisa 2.

mesi vägagi ühel meelel. Samas teistes küsimustes, nagu Venemaa oht (vp_veneoh), isiklik valmidus osaleda sõja korral kaitsetegevuses (sodakait), samasooliste koostelu registreerimise õigus (koos_geik), paljukultuurilisus (immi_multikult) ning siseränne teisest kultuuriruumist (immi_erikult), on märgata palju enam lahkavarusi, ning keskmised 50% inimestest katavad mõlemal aastal rohkem kui poole skaala absoluutulatusest.

Paljud esitatud küsimused olid pärit eelnevatest rahvusvahelistest uuringutest (vt lisa 2) ning seega on võimalik vaadelda, kuhu Eesti kodanikud paigutuvad teiste riikide vastajatega võrreldes. Kolme küsimuse puhul — homoseksuaalsuse, abordi ja lahutuse õigustatus — on see esitatud joonisel 7. Homoseksuaalsuse kohta käiva küsimuse puhul on varieeruvus käsitletud riikide vahel (Eesti, Läti, Ungari, Venemaa, Soome, Rootsi, Saksamaa) kõige suurem ning Eesti sarnaneb pigem Venemaaga ja eristub oluliselt sellistest riikidest nagu Soome, Saksamaa või Rootsi, kus vastajad on selles küsimuses palju liberaalsemad. Abordi õigustatuse puhul on erinevused nende riikide ja Eesti vahel palju väiksemad ning silma paistab üksnes Rootsi oma liberaalsemate hoiakute poolest. Lahutuse kohta käiva küsimuse puhul ei ole just viimastel aastatel näha väga suuri erinevusi riikide vahel ning

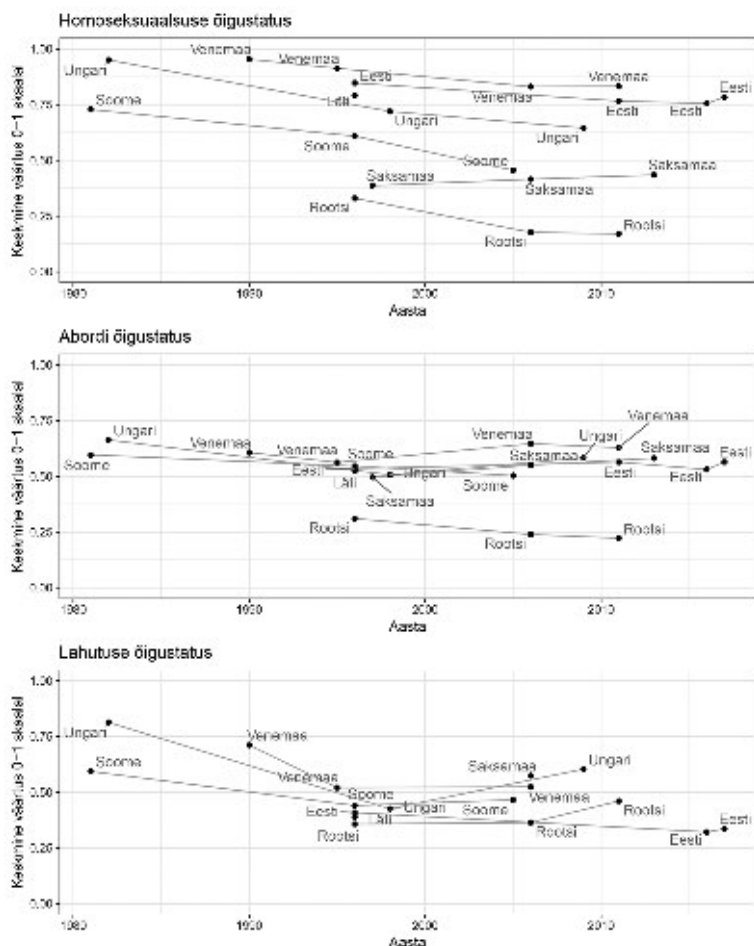
Joonis 6. Vastuste mitmekesisus.

Joonis näitab, kui palju skaala koguväärtustest kattis keskmised 50% vastajatest. Osa küsimusi on mõõdetud 10 punkti skaalal ja osa 4 punkti skaalal, mida peab vastavate ulatuste tõlgendamisel silmas pidama. Küsimuste lühendid on esitatud lisas 2.

selles küsimuses kuulub Eesti nende riikide hulgas liberaalsemate sekka.

Kui tulla tagasi üldise pildi juurde Eestis ning mõelda enesemääratluse jaotusele, nagu oli näha joonisel 1, torkab silma tähendusrikas erinevus. Kui enesemääratlus oli sümmeetriliselt jaotunud ümber skaala keskpunkti ning oli näha peaaegu ühepalju keskmisest liberaalsemaid ja keskmisest konservatiivsemaid inimesi, siis konkreetsemate sotsiaalsete küsimuste puhul võib näha, et tegelike hoiakute tasandil on inimeste seisukohad kõiki võimalikke vastuseid arvesse võttes pigem konservatiivsed.

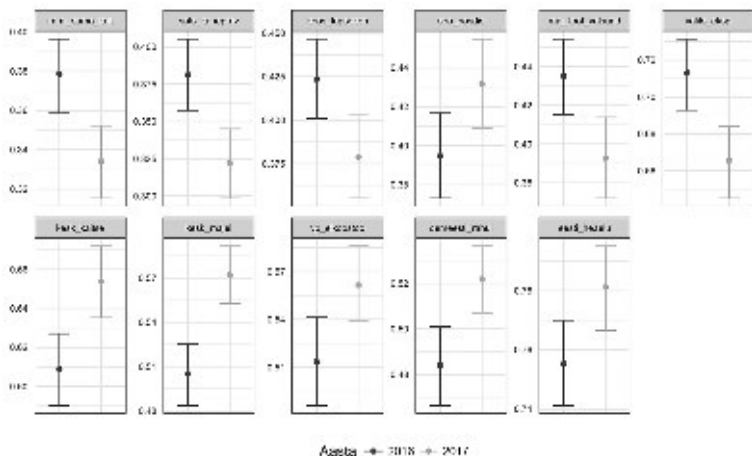
Kuidas on aga inimeste spetsiifilised sotsiaalsed ja majanduslikud hoiakud aasta jooksul muutunud ning milliste küsimuste puhul on näha üldisi muutusi, mis on piisavalt suured, et olla statis-

Joonis 7. Võrdlus teiste riikidega, World Values Survey.

Kaks viimast andmepunkti Eesti kohta pärinevad siinses artiklis analüüsitud küsimustikest.

tilise vea piirest väljas, ning saaksime väita, et tõenäoliselt on ka ühiskonnas tervikuna midagi selle aasta jooksul muutnud? Joonisel 8 on esitatud küsimused, mille puhul keskmiste erinevus kahe aasta küsitlustes on piisavalt suur, et võiks enam-vähem kindlalt

Joonis 8. Võimalikud keskmised vastused küsimustele sotsiaalsete ja majanduslike hoiakute kohta 2016. ja 2017. aastal.

Punktid tähistavad parimat ennustust populatsiooni väärtuse kohta ning jooned usaldusvahemikke, kus tegelik väärtus võib paikneda. Joonte kattumise ulatus näitab, kui tõenäoline on see, et tegelikult erinevust ei ole.

öelda, et teatud muutus on toimunud. Keskmiste võrdlus kõikide küsimuste kohta on esitatud lisas 3.

Üldpildis ei ole enamiku hoiakute puhul 2016. ja 2017. aastal midagi murranguliselt muutunud — keskmistes ei ole võimalik märkimisväärtset erinevust välja tuua. Mõne küsimuse puhul erinevus siiski on. Inimesed on üldiselt muutunud liberaalsemaks samast kultuuriruumist pärit sisseerandajate (*immi_sama_kult*), lapsesaamise kohustuse (*koos_lapsekoh*) ning ravikanepi (*sots_kaneprav*) suhtes. Veel on inimesed muutunud vasakpoolsemaks töötute õiguste puhul (*maj_toot_valsund*), rohkem pooldades töötute õigust valida endale sobiv töökoht vastandina kohustusele võtta vastu pakutav töö.

Kui mõne küsimuse puhul on toimunud selge liberaliseerumine, siis väga selget nihet konservatiivsuse poole on näha vähem. Siiski on seda suundumust märgata soolise võrdõiguslikku-

se edendamise (soo_posdis), abordi õigustatuse (sots_abort) ning geneetiliselt muundatud toiduainete (sots_gmo) puhul. Kahel viimasel on aga järeldus võimalikust muutusest üpriski kaheldav, sest statistilise vea piirid kattuvad ning arvestatava tõenäosusega võib öelda, et vastavat muutust ühiskonnas pole tegelikult toimunud.⁴

Kui vaadelda muutusi peale sotsiaalsete ja majanduslike hoiakute ka teistes küsimustes, siis on näha, et aasta jooksul on nihkunud inimeste hoiakud ekspertide valitsusse kuulumise (valits_eksp), keskkonnakaitse (kesk_kaitse ja kesk_majei) ja demokraatiaga rahulolu (demeesti_rahul) asjus. Inimesed peavad vähem vajalikuks seda, et valitsusse oleksid määratud eksperdid, väärtustavad rohkem keskkonnakaitset ning on üldiselt enam rahul demokraatia toimimisega Eestis.

Kuidas aga eristuvad liberaalsete või konservatiivsete enesemääratlustega inimeste keskmised vastused nende küsimuste puhul? Kõik keskmised ja nende muutumine aasta jooksul on tervikliku ülevaate saamiseks esitatud lisas 3 ning siinkohal on vaadeldud üksnes selliseid, kus on näha suuremaid ja selgemaid erinevusi liberaalide ja konservatiivide vahel.

Esmalt, teatud muutujate puhul seost liberaalse-konservatiivse enesemääratlusega ilmselgelt pole: võimalike keskmiste väärtuste puhul ei ole näha märkimisväärseid erinevusi enesemääratluskategooriate vahel. Näiteks lapsesaamiskohustuse, vabaabielu ning abieluväliseid suhteid hõlmavates vastustes sisuliselt puudub üldine erinevus liberaalide, konservatiivide, tsentristide ja ennast mitte määratlenud inimeste vahel (vt lisa 3). Kui uurime erinevusi, mis olid mõlema küsitluse puhul märgatavad, s.t vähemalt üks enesemääratluse kategooria oli teistest oluliselt erinev, siis oli see täheldatav ennekõike järgmiste küsimuste puhul (vt joonist 9):

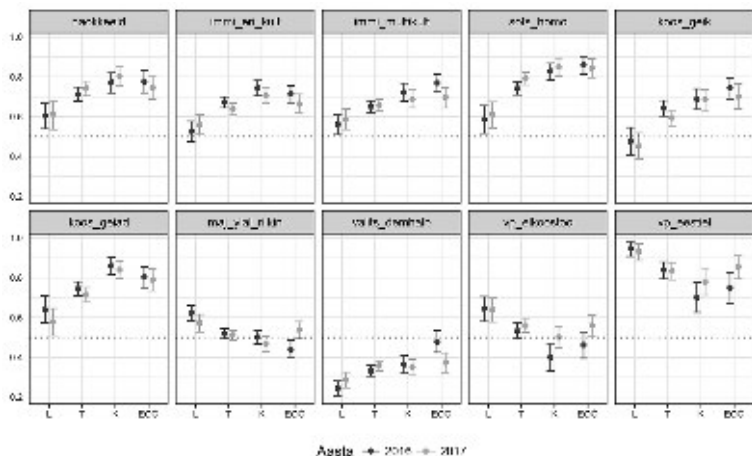
⁴Kui vaadata erinevusi, mis on kuvatud joonistel 4 ja 5, võib näha, et mõne küsimuse puhul, mida siinkohal ei ole mainitud, on erinevus näiliselt suurem. Nende küsimuste puhul on aga palju enam ebakindlust tegeliku väärtuse paiknemise osas (vt lisa 3), sest inimeste hoiakud on palju mitmekesisemad ning seega ei ole võimalik öelda, et tähenduslik erinevus keskmiste vahel on olemas.

1. näokattekeeld (naokkeeld);
2. sisseränne erinevast kultuuriruumist (immi_eri_kult);
3. paljukultuurilisus (immi_multikult);
4. üldine suhtumine homoseksuaalsusesse (sots_homo);
5. samasooliste kooselu (koos_geik);
6. samasooliste õigus adopteerida lapsi (koos_geiad);
7. inimeste endi või riigi kohustus vastutada enda ülalpidamise eest (maj_ylal_riikin);
8. umbusaldus demokraatia vastu (valits_demhalb);
9. toetus Euroopa Liidu koostööle (vp_elkoostoo);
10. toetus Eesti kuulumisele Euroopa Liitu (vp_eestiel).

Paljude puhul nendest on näha ka teatud suundumust üldiste ja kestvate erinevuste taustal. Näiteks suhtumises paljukultuurilisusesse ja teisest kultuuriruumist tulevasse sisserändesse on erinevused vähenenud. Samuti on erinevused vähenenud Euroopa Liidu temaatika puhul — konservatiivid on liikunud palju lähemale liberaalidele kontekstis, kus kõik toetavad ülekaalukalt Eesti kuulumist Euroopa Liitu — ning suhtumises demokraatiasse.

Mõne küsimuse puhul on aga selge, et kui 2016. aastal seos puudus, siis järgmisel aastal on teatud erinevus tekkinud või vastupidi: kui 2016. aastal olid erinevused veel olemas, siis aasta hiljem ei ole neid võimalik enam näha. Näiteks on toimunud polariseerumine küsimuses, mis puudutab meeste rolli poliitikas ja ettevõtluses, ning lahutuse, abielu ja abordi temaatika puhul. Liberaalid on muutunud mõnevõrra liberaalsemaks ning konservatiivid mõnevõrra konservatiivsemaks, ning see muutus on piisav nende rühmade erinevuse märkamiseks.

Samuti on majandust puudutavate küsimuste puhul näha, et erinevus enesemääratluse kategooriate vahel on teisel aastal vähenenud. Võib oletada, et majanduslik tõlgendus selles enesemääratluse mõtmes on olulisust kaotamas ning teatud sotsiaalsete väärtuste olulisus on suurenemas. Peale majandusküsimuste on polariseerumise vähenemist aga näha ka prostitutsiooni ja kanepi legaliseerimise ning meeste kui peamiste sissetulekuteenijate puhul. Ei ole võimalik öelda, et inimesed on üldiselt

Joonis 9. Keskmised vastused konkreetseid hoiakuid puudutavatele küsimustele konservatiivse enesemääratluse kategooriate lõikes, 2016 ja 2017.

Punktid tähistavad parimat ennustust populatsiooni väärtuse kohta ning jooned usaldusvahemikke, kus tegelik väärtus võib paikneda. Joonte kattumise ulatus näitab, kui tõenäoline on see, et tegelikult erinevust ei eksisteeri.

Enesemääratluse lühendid: L — liberaal, T — tsentrist, K — konservatiiv, EOO — ei oska öelda.

nendes küsimustes muutunud liberaalsemaks või konservatiivsemaks. Küll aga saab väita, et nendes küsimustes on liberaalsuse-konservatiivsuse skaala kaotamas eristusvõimet.

Kui vaatleme, kuidas erinevad enesemääratluskategooriad üksteise suhtes paigutuvad, siis on näha, et sotsiaalsetes küsimustes on liberaalid ootuspäraselt selgelt kõige liberaalsemal positsioonil ning majandusküsimustes teistest kindlalt paremal pool. Seega on sotsiaalsed liberaalid ühiskondlikult vasakpoolsed, aga majanduslikult pigem parempoolsed. Natuke üllatav on aga see, kuhu paigutuvad inimesed, kes ütlesid, et neil liberaalne-konservatiivne enesemääratlus puudub. Peaaegu kõikide küsimuste puhul, kus erinevus rühmade vahel silma paistab, on näha,

et tegemist on ennekõike konservatiivide omi meenutavate hoiakutega inimestega. Ning veelgi olulisem: teatud küsimuste puhul on tegemist isegi ehk konservatiivsemate inimestega kui konservatiivid ise. Näiteks prostitutsiooni puudutavates küsimustes on nad tõenäoliselt kõige konservatiivsemad vastajad. Seega võiks järeldada, et see vastajaterühm on tegelikult konservatiivid, olenemata sellest, et nad ise endale sellist silti ei määra või ei ole valmis seda küsitluses tunnistama.

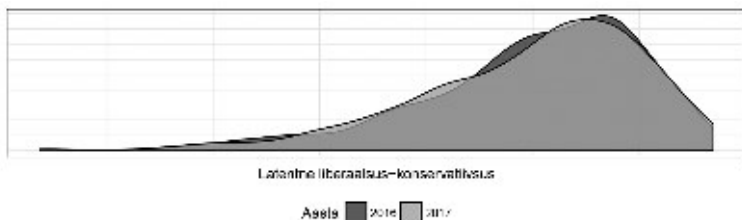
See muudab ka väga oluliselt konservatiivse ideoloogilise mõõtmisviisi Eestis. Kui vaatame üksnes otsest enesepaigutust, siis jäävad sellised nähtamatud konservatiivid märkamata ning võib ekslikult järeldada, et selgelt liberaale ja konservatiive on Eesti ühiskonnas enam-vähem samapalju ehk umbes viiendik. Siiski tuleks tegelikult paljusid ennast määratlemata jätnud vastajaid pidada samuti konservatiivideks ning võiks isegi oletada, et kodanike hulgas on konservatiive vähemalt kaks korda rohkem kui liberaale. See peegeldab inimeste jaotust vasak-paremskaalal, mille puhul vastajad kalduvad paremale. Sama on tegelik olukord ka liberaalsuse-konservatiivsuse skaalal, kus inimesed on oma konkreetsetes hoiakutes pigem konservatiivid ehk siis sotsiaalses mõttes paremal.

Peale nähtamatute konservatiivide paistab Eesti kodanikkonnas väärtusruumis silma veel üks oluline suundumus. Kui keskendume küsimustele, kus üks või teine vastajaterühm eristub keskmise vastuse poolest, siis on näha, et eristuvaks rühmaks on sageli liberaalid ning ülejäänud vastajad on üksteisega üpris sarnased. Näeme sellist suundumust näiteks näokattekeeldu, teisest kultuuriruumist pärinevat sisserännet, kanepi kasutamist ja homoseksuaalsust puudutavates küsimustes. Sama on märgata ka majandusküsimuste puhul, kus liberaalid on selgelt parempoolsed, aga ülejäänud rühmade vahel suurem erinevus puudub. Seega võiks öelda, et ka tsentristid on pigem konservatiivsete hoiakutega inimesed, mis nihutab väärtusteruumi üldpilti Eesti kodanike hulgas veelgi rohkem ühele poole kaldu. Kui spetsiifilisi küsimusi vaadata, siis on tihti tegemist olukorraga, kus eristub väike osa liberaale (u 20% elanikkonnast) palju ühtsemast ning konservatiivsemast elanikkonnast osast (u 80% vastajatest).

Veelgi enam: kui vaadata võimalike vastuste absoluutskaalat, siis paiknevad isegi liberaalid tihti üsnagi skaala keskel ning kaugel kõige liberaalsemast võimalikust vastusest. Näiteks näokattekeelu toetamise (naokkeeld) puhul oli neli vastusevarianti: “ei” (kodeeritud 1), “pigem ei” (2), “pigem jah” (3) ning “jah” (4). Tsentristid, konservatiivid ning need, kes ei oska sellele küsimusele vastata, paiknevad vastuste “pigem jah” ning “jah” vahel. Liberaalid annavad küll keskmiselt liberaalsema vastuse, kuid ka nende seisukoht on lähemal vastusele “pigem jah” kui “pigem ei”. Enesemääratluse järgi liberaalid paiknevad skaalade keskel või koguni konservatiivsel poolel ka paljudes teistes küsimustes, nagu näiteks sisseränne teisest kultuuri-ruumist (immi_eri_kult), paljukultuurilisus (immi_multikult), kanepit kui narkootikumi (sots_kanepmo) puudutavad küsimused, homoseksuaalsust puudutavad küsimused (sots_homo, koos_geiad) jne. Loomulikult on üksikute vastuste jaotuses ka liberaalide hulgas vastajaid, kes annavad kõige liberaalsemaid vastuseid, kuid kui vaadata üldist suundumust, siis on liberaalid keskeltläbi pigem tsentristlike vaadetega inimesed kui absoluutses mõttes liberaalid.

See korrigeerib eespool joonistunud pilti veelgi. Peale väite, et suurem osa Eesti kodanikkonnast, sh need, kes ütlevad, et nad on liberaalsuse-konservatiivsuse skaalal kuskil keskel, ja need, kes ütlevad, et neil seisukoht selles osas puudub, on konservatiivid, tuleks kinnitada ka seda, et enamjaolt neil, kes ütlevad, et nad on liberaalid, on tegelikult võrdlemisi tsentristlikud või koguni konservatiivsed vaated. Tõelisi liberaale vähemalt sotsiaalses küsimustes paistab olevat Eestis vähem, kui inimeste enesemääratluse järgi võiks eeldada.

Kasutades vastuseid sotsiaalsetele küsimustele on võimalik statistiliselt konstrueerida inimeste paiknemine latentsel liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalal. Kui eeldame, et kõik üldisi sotsiaalseid hoiakuid puudutavad küsimused (need, mille tähistatuses on osis “sots”, vt lisa 9) väljendavad teatud määral aluseks olevat otseselt väljendamata konservatiivsust või liberaalsust, siis on võimalik inimeste vastuseid analüüsides ennustada, milline

Joonis 10. Võimalik tegelike liberaalide ning konservatiivide jaotus konkreetsetest sotsiaalsetest küsimustest konstrueeritud latentsele skaalale.

on nendele aluseks olev liberaalsuse või konservatiivsuse määr.⁵ Vastav jaotus on esitatud joonisel 10.⁶ On selgesti näha, et see graafik on konservatiivsuse poole kaldu.

Välja tuleb tuua veel üks üldine seik. On näha, et liberaalne ja konservatiivne enesemääratlus nende kahe küsitluse ajal eristab vastajaid nii sotsiaalsete kui ka majanduslike küsimuste puhul ja aastaga on majanduslike küsimuste osa vähenenud. Kui vaadata vastajate jaotust nendesamade küsimuste puhul, kuid vasak-parempoolsuse alusel (esitatud lisas 3), siis on näha, et selle skaala puhul on erinevused majandusküsimustes palju suuremad ning paljudes sotsiaalsetes küsimustes (mõne üksiku erandiga) see skaala inimesi ei erista. Seega võib üldiselt järeldada, et vasak-parempoolsus on pigem majanduslik mõõt ning liberaalsus-konservatiivsus segu sotsiaalsetest ja majanduslikest osistest, millest esimesed on olulisust suurendamas ning viimased kaotamas.

⁵Selle jaotuse rekonstrueerimiseks on kasutatud faktoranalüüsi, nii nagu see on implementeeritud R-i pakettis “lavaan” (Rosseel 2012), mis võimaldab teha ennustusi ka nende inimeste kohta, kes ei vastanud kõigile vaadeldud küsimustele.

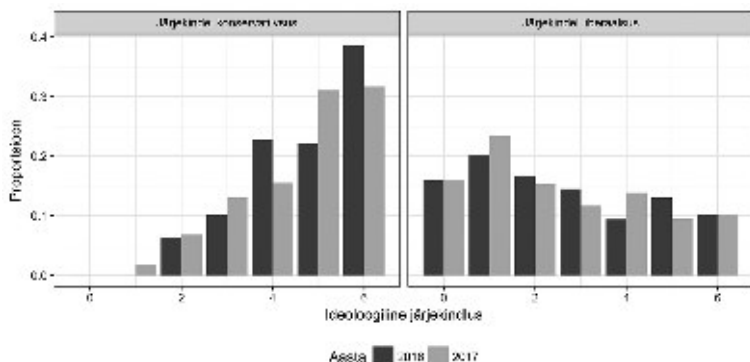
⁶Joonisel kuvatakse indiviidide jaotust ühefaktorilise mudeli latentsele skaalale.

IDEOLOOGILINE JÄRJEKINDLUS

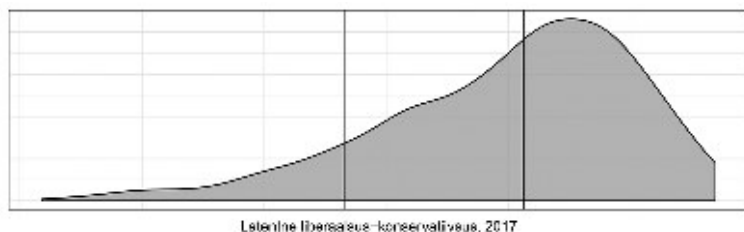
Kui eelnevalt vaatlesime üksnes enesemääratluskategooriate keskmisi, siis nüüd käsitleme ka inimeste jaotust nende kategooriate sees. Kui palju on näiteks enese liberaaliks tunnistajate hulgas neid, kes annavad konkreetsetele küsimustele liberaalseid vastuseid, ja kui palju neid, kes vastavad hoopiski konservatiivselt? Kas inimesed on vastustes järjekindlad? Kas need, kes on liberaalid ühe küsimuse puhul, on seda ka teistes küsimustes?

Seda on võimalik iseloomustada eelnevalt juba välja toodud kuue sotsiaalse hoiaku abil (viimane, majandust puudutav küsimus on siinkohal välja jäetud nagu ka teised mittesotsiaalsed küsimused). Iga küsimuse puhul on võimalikud vastused jagatud kaheks — konservatiivseteks või liberaalseteks —, ning vaadeldud, kuidas see langeb kokku inimeste liberaalsuse või konservatiivsusega nende endi väidete põhjal. Kui vastaja määratleb ennast liberaalina ja vastab küsimusele liberaalselt, siis saab ta tinglikult ühe liberaalsusepunkti, ning kui konservatiiv vastab konservatiivselt, siis saab ta ühe n-ö konservatiivsusepunkti. Kuna hõlmatud on kuus küsimust, siis on igal ennast liberaalina või konservatiivina määratlenud inimesel võimalik saada kuni kuus punkti. Selliste “järjekindluspunktide” jaotused on esitatud joonisel 11.

Kui konservatiivid vastavad küsimustele üldiselt vägagi järjekindlalt, siis enesemääratluse järgi liberaalide puhul on olukord pigem vastupidine. Järjekindlaid liberaale ehk vastajaid, kes ütlevad, et nad on liberaalid, ning kellel on ühtlasi ka järjekindlalt liberaalsed hoiakud, on väga vähe. Lausa vastupidi: enamik vastajatest, kes ennast liberaaliks nimetavad, vastab väga paljudele konkreetsetele küsimustele tegelikult pigem konservatiivselt. See järeldus toetab ka eelnevalt mainitud seika, et tegelikult on liberaalsus-konservatiivsus Eesti kodanike hulgas konservatiivsuse suunas kaldu ning pigem on paljud, kes ennast liberaaliks nimetavad, tegelikult absoluutskaalal oma vaadetes kuskil keskel või veidi konservatiivsuse poolel. Järjekindlate liberaalide ja konservatiivide ligikaudne paiknemine eelnevalt välja toodud latent-skaalal on esitatud joonisel 12.

Joonis 11. Liberaalide ja konservatiivide jaotus vastavalt sellele, kui järjekindlalt nad valitud küsimustele vastasid.

Joonis 12. Võimalik liberaalide ning konservatiivide jaotus konkreetsetest sotsiaalsetest küsimustest konstrueeritud latentsel skaalal, millel on näidatud järjekindlate ideoloogiliste hoiakutega inimeste paiknemine.

Enam-vähem järjekindlalt liberaalsete hoiakutega inimesed paiknevad vasakul vasemast püstjoonest ning järjekindlad konservatiivid paremal paremast püstjoonest.

Millest see järjekindlus aga sõltub? Kas see, kui järjekindlad on inimese liberaalsed või konservatiivsed hoiakud, on seotud tema teatud sotsiaal-demograafiliste omadustega? Seda vaatleme üpriski lihtsate mudelite abil, kus liberaalset või konservatiivset järjekindlust mõlema aasta puhul on ennustatud inimese vanuse, hariduse, soo, emakeele ning poliitikast huvitatuse abil. Analüüsi tulemused on esitatud tabelis 2.

Tabel 2

HOIAKULISE JÄRJEKINDLUSE SÕLTUVUS
SOTSIAALDEMOGRAAFILISTEST OMADUSTEST.
OLSi REGRESSIOON

* $p < 0, 1$; ** $p < 0, 05$; *** $p < 0, 01$

	Sõltuv muutuja			
	Järjekindel liberaalsus 2016	2017	Järjekindel konservatiivsus 2016	2017
Vanus	-0,041*** (0,008)	-0,032*** (0,008)	0,013** (0,006)	0,017** (0,007)
Kõrgharidus	1,094*** (0,307)	0,845** (0,329)	-0,331 (0,220)	-0,203 (0,235)
Mees	0,171 (0,306)	-0,179 (0,301)	0,160 (0,205)	0,380* (0,211)
Eesti keel	0,292 (0,554)	1,554*** (0,443)	0,089 (0,282)	-0,359 (0,287)
Poliitikast huvitatus	0,108 (0,353)	0,533 (0,330)	0,273 (0,243)	-0,289 (0,240)
Konstant	3,541*** (0,726)	2,040*** (0,608)	3,823*** (0,405)	4,159*** (0,435)
Juhtude arv	137	135	157	160
R^2	0,270	0,242	0,068	0,053
Kohandatud R^2	0,242	0,212	0,038	0,022

Tulemused näitavad teatud sarnaseid, aga ka erinevaid seoseid kahe järjekindluse vahel. Mida noorem on inimene, seda järjekindlamalt on ta liberaalne, ning mida vanem, seda järjekindlamalt on ta konservatiivne. Liberaalide puhul on see seos palju tugevam. Samuti on kõrgharitud vastajad palju järjekindlamalt liberaalsed, samas kui järjekindlalt konservatiivsusel seost haridusega pole. Samuti puudub seos huvitatusega poliitikast. Kahe küsitluse puhul on aga näha üks oluline erinevus: lisandunud on keeleline mõõde. Kui 2016. aastal ei olnud seost emakeelega, siis 2017. aastal on eesti keelt kõnelevad Eesti kodanikud liberaalselt järjekindlamad kui venekeelsed kodanikud. Tegemist on aga üldiste suundumustega ning tegelikud erinevused, eriti järjekind-

late konservatiivide puhul, on nende keelte kõnelejate vahel väga väikesed.

Järjekindel liberaalsus on palju enam seotud vanuse ja haridusega kui järjekindel konservatiivsus vanusega. Kui üpris märkimisväärset osa inimeste erinevustest järjekindla liberaalsuse puhul (natuke rohkem kui 20%) on võimalik seletada vanuse ja haridusega, siis inimeste konservatiivset järjekindlust vanusega kuigi hästi seletada ei saa (erinevustest seletatud vähem kui 5%), kuigi statistiliselt on vastav seos olemas. Seega väga rahuldavat seletust järjekindla konservatiivsuse kohta siinkohal tegelikult esitada ei saa.

EESTI LIBERAAL JA KONSERVATIIV

Pöördume nüüd tagasi selle juurde, kuidas inimesed on ennast otseselt kas siis liberaalina või konservatiivina määratlenud. Millised konkreetset hoiakud on neil inimestel? Keskendume küsimustele, mis liberaale ja konservatiive 2017. aasta alul kõige rohkem eristasid. Tabelis 3 on esitatud vastavate rühmade kõige tüüpilisemad vastused küsimustele ning nende osakaal elanikkonnas.⁷

Need tüüpilised vastused kinnitavad eelnevalt tehtud järeldusi. Absoluutskaalal liberaale on Eestis väga vähe ning nende tüüpilised vastused on tõepoolest liberaalsed. Väga suuri erinevusi kõikide liberaalide, tsentristide, konservatiivide ja ennast mitte määratlenud inimeste vahel aga ei ole. Liberaaliks üldiselt nimetab ennast Eestis inimene, kes on liberaalsel seisukohal võib-olla mõnes üksikus küsimuses, kuid enamasti pooldab pigem teatud määral konservatiivsuse poole kalduvaid seisukohti. Kui võrrelda liberaale ja järjekindlaid liberaale, siis on näha, et nad on vägagi erinevad. Kui niimoodi uuritud väärtusmaastikul kuskil mingi lõhe eksisteerib, siis pigem liberaalide hulgas, mitte liberaalide ja konservatiivide vahel.

⁷Tabel näitab erinevate enesemääratluskategooriate tüüpilisi vastuseid (rühmade mediaanvastused: kuidas vastas inimene, kellest vastajaid reastades jäi nii ühele kui teisele poole sama palju inimesi) ja nende ligikaudset osa Eesti kodanike hulgas.

ERINEVATE ENESEMÄÄRATLUSKATEGOORIADE PROFIILID
2017. A ALUL

	Järje- kindel libe- raal	Libe- raal	Tsent- rist	Kon- serva- tiiv	Järje- kindel konser- vatiiv	Mitte- määrat- lenud
Näokattekeeld	Pigem ei	Pigem jah	Jah	Jah	Jah	Jah
Immigratsioon teistest kultuuri- dest	Pigem jah	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei
Paljukultuurilisus	Pigem jah	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei	Pigem ei
Homoseksuaalsus	Õigus- tatud	70% ei	Mitte- õigus- tatud	Mitte- õigus- tatud	Mitte- õigus- tatud	Mitte- õigus- tatud
Samasooliste kooselu	Jah	Pigem jah	Pigem ei	Pigem ei	Ei	Ei
Samasooliste õigus adop- teerida	Jah	Pigem ei	Ei	Ei	Ei	Ei
Mees peres sissetuleku teenija	Ei	Pigem ei	Pigem jah	Pigem jah	Pigem jah	Pigem jah
Mehed poliitikas ja äris	Ei	Pigem ei	Pigem ei	Pigem jah	Pigem jah	Pigem ei
Lahutus	Õigus- tatud	10% ei	30% ei	40% ei	40% ei	30% ei
Ligikaudne %	6%	17%	42%	20%	16%	20%

LIBERAALSUS, KONSERVATIIVSUS NING
ERAKONDLIKUD EELISTUSED

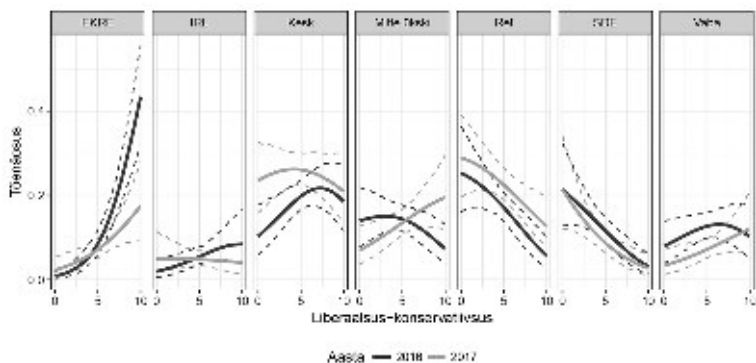
Kuidas on liberaalsus ning konservatiivsus seotud erakonna va-
likuga? Mõlemas küsitluses paluti vastajatel öelda, kas ja milli-
se erakonna poolt nad hääletaksid, kui valimised toimuksid kohe.
Kui me teame konservatiivide ja liberaalide erakondlike eelistuste
ja vastavate seoste muutumist, oskame paremini hinnata nii sel-
le mõõtme positsiooni Eestis kui ka Eesti erakondade positsiooni
selle suhtes.

Vaatleme esmalt erakondliku eelistuse seost liberaalsuse ja konservatiivsuse ning vasak- ja parempoolsusega.⁸ Analüüsi tulemused on esitatud joonistel 13 ja 14, mis näitavad, kuidas tõenäosus ühe või teise erakonna poolt hääletada suureneb või väheneb (vertikaalne telg), kui muutub paiknemine vastavatel enesemääratlusedimensioonidel (horisontaalne telg). Joonis 13 näitab seost liberaalsuse ja konservatiivsuse mõõtmega ning joonis 14 vasak-parempoolsuse mõõtmega.⁹

Positiivne seos hääletamise tõenäosuse ja konservatiivse enesemääratluse vahel on näha ennekõike EKRE puhul ja teatud negatiivne seos SDE ja Reformierakonna puhul. Ühtlasi võib näha, et EKRE puhul on see seos märgatavalt nõrgenenud, nagu ka IRLi puhul, samas kui ehk Vabaerakonna puhul on tekkimas teatud seos konservatiivsusega. Samuti on seos konservatiivsusega nõrgenenud Keskerakonna puhul: kui 2016. aastal oleks olnud võimalik väita, et mida konservatiivsemalt inimene ennast määratleb, seda tõenäolisemalt ta Keskerakonna poolt hääletab, siis 2017. aastal seda enam väita ei ole võimalik. Pigem on ilmnenud kerge suundumus, et ennast konservatiivselt määratlevad inimesed ütlevad suurema tõenäosusega, et nad ei hääletaks ühegi erakonna poolt. Kui joonised 13 ja 14 kuvavad seost enesemääratlusega, siis võiks tekkida ka küsimus, kuidas näeks välja seos joonisel 10 kuvatud konkreetsetest küsimustest konstrueeritud latentsel liberaalsuse-konservatiivsuse mõõtmel. Vastavad mudelid ennustati ka seda mõõdet kasutades, kuid neis ei olnud näha tugevaid ja selgeid seoseid erakonnaavalikuga. Sellest võib ettevaatlikult järeldada, et erakonnaavaliku puhul ei ole niivõrd oluline mitte vastaja tegelik aluseks olev ideoloogiline paiknemine — mis võib-olla paljude inimeste puhul väga selgelt ja tugevalt nende

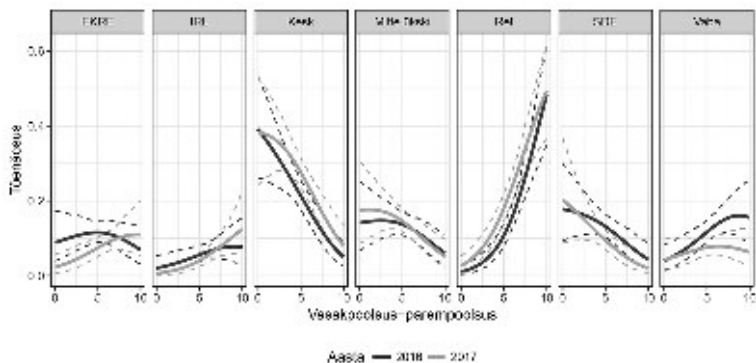
⁸Meetodina on kasutatud *multinomial-logit*-mudelit nii, nagu see on rakendatud R-i paketi "mlogit" (Croissant 2013). Mudeli alusel ennustatud tõenäosused ja nende usaldusvahemikud on simuleeritud mudeli parameetrite variatsiooni-kovariatsiooni maatriksi alusel.

⁹Siin ja allpool on välja jäetud vastusevariandid "Muu", mis koondas mikroerakondi, keda peaaegu ei toetata, ja "Üksikkandidaadi poolt". Kummagi puhul ei olnud siinsel juhul tähenduslikke seoseid võimalik tuvastada.

Joonis 13. Erakondade poolt hääletamise tõenäosus ja liberaalsus-konservatiivsus.

Erakondade lühendid: EKRE – Eesti Konservatiivne Rahvaerakond; IRL – Isamaa ja Res Publica Liit; Kesk – Eesti Keskerakond; Ref – Eesti Reformierakond; SDE – Sotsiaaldemokraatlik Erakond; Vaba – Eesti Vabaerakond.

Joonis 14. Erakondade poolt hääletamise tõenäosus ja vasak-parempoolsus.

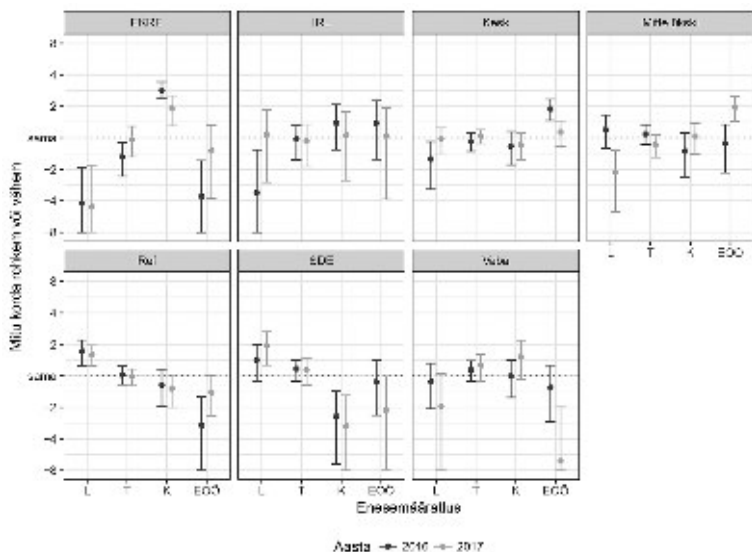
konkreetsed hoiakuid ei struktureerigi —, vaid pigem see, kuidas nad ennast on sõnaselgelt määratlenud. Kui inimene mõtleb, et ta on liberaal, siis hääletab ta erakonna poolt, kes tema mõttes

samasugust silti kannab; kui inimene näeb ennast aga konservatiivina, siis ta valib omakorda vastava sildiga erakonna.

Vasak- ja parempoolsuse skaalal on näha, et kahe küsitluse vahelisel ajal põhjapanevaid muutusi toimunud ei ole, vahest peale selle, et EKRE ja IRL on hakanud rohkem ligi tõmbama enesemääratluse järgi parempoolsemaid valijaid ning Vabaerakond neid kaotama. Selle mõõtme üldine struktuur on aga seotud ennekõike Reformierakonna ja Keskerakonnaga. Vasakpoolsemad valijad valivad pigem Keskerakonda ja parempoolsemad Reformierakonda. Seega täidab inimeste ettekujutuses peamise vasakpoolse erakonna rolli just Keskerakond, ja sotsiaaldemokraadid mitte sel määral, nagu võiks eeldada. See tekitab mõningase kontrasti liberaalsuse-konservatiivsuse mõõtmega, kus veel 2016. aastal valisid konservatiivsemad inimesed pigem Keskerakonda. Majanduslik vasakpoolsus ning sotsiaalne konservatiivsus (ehk parempoolsus), kaks teatud mõttes vastandit, käisid seega Keskerakonna puhul koos. See olukord on aga muutunud ning Keskerakonna valija ei ole enam selgelt konservatiivsemate vaadetega.

Mida on võimalik näha, kui vaatleme erakondlikku eelistust ning enesemääratlust liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalal, võttes arvesse ka sellele küsimusele vastamata jättnud inimesed? Joonis 15 näitab, mitu korda erineb erakondade toetus selle enesemääratlusklaa neljas rühmas Eesti kodanike keskmisest.

Peale selle, mida eelnevatelt joonistelt võib välja lugeda, on siin näha, et kui 2016. aastal oleks Keskerakond selgelt korjannud rohkem nende inimeste hääli, kes ennast määratlada ei oska või ei taha, ning mõnevõrra keskmisest vähem liberaalse enesemääratlusega inimeste hääli, siis 2017. aasta alul Keskerakonna puhul sellist eristust enam ei olnud. Pigem on näha suundumust, et sellel skaalal ennast määratlemata jättnud inimesed ei hääletaks ühegi erakonna poolt ning mittehääletajate osa on liberaalide hulgas selgesti vähenenud. Kui võtta arvesse, et nii ennast otseselt konservatiivina määratlenud inimesed kui ka vastust mitte andnud inimesed on spetsiifilistes hoiakutes pigem konservatiivid, siis võiks oletada, et Eestis on või oli hiljuti kahte moodi konservatiive: ühed, kes hääletaksid EKRE poolt ja kes määratlesid ennast otseselt konservatiivina, ning teised, kes pigem oleksid hää-

Joonis 15. Mitu korda rohkem või vähem leidub toetust erakondadele erineva enesemääratlusega inimeste hulgas.

Erakondade lühendid: EKRE — Eesti Konservatiivne Rahvaerakond; IRL — Isamaa ja Res Publica Liit; Kesk — Eesti Keskerakond; Ref — Eesti Reformierakond, SDE — Sotsiaaldemokraatlik Erakond; Vaba — Eesti Vabaerakond.

Enesemääratluse lühendid: L — liberaal; T — tsentrist; K — konservatiiv; EOÖ — ei oska öelda.

Teatud juhtudel ulatusid usaldusvahemikud skaalal lõpmatusse, siinkohal on nad ümardatud 8-ni.

letanud Keskerakonna poolt 2016. aastal, kuid nüüd pigem ei hääletaks ühegi erakonna poolt ja ennast liberaalselt-konservatiivselt ei määratle. Kes on need inimesed täpsemalt, näitab joonis 16.

Erakondade toetajate profiilides joonisel 16 on näha ennekõike seda, et eestikeelsete valijate osa Keskerakonna toetajate hulgas on aasta jooksul kasvanud, samas kui mitte ühegi erakonna poolt hääletajate hulgas on vene keelt kõnelevate inimeste osa ilmselt suurenenud. Kui vaatame inimesi, kes oma liberaalset ja konservatiivset eelistust ei oska või ei taha öelda, siis on tege-

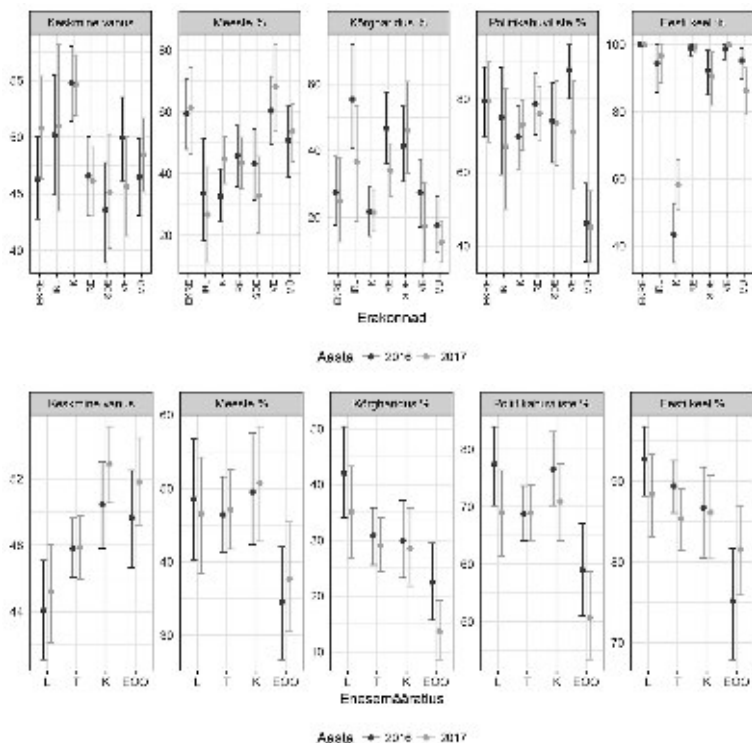
mist vanemate, pigem naissoost kodanikega, kellel tõenäolisemalt puudub kõrgharidus ja kellel on väiksem huvi poliitika vastu. Kui 2016. aasta alul kuulusid sellesse kategooriasse selgelt ka venekeelsed kodanikud, siis 2017. aastal seda erinevust enam näha ei ole.

KOKKUVÕTE

Seega näeme kaht erinevat pilti sõltuvalt sellest, kas vaatleme inimeste enesemääratlust liberaalsuse ja konservatiivsuse skaalal või keskendume konkreetsetele küsimustele, mis võiksid inimesi sellel skaalal eristada. Inimeste enesemääratlus on ümber tsentri sümmeetriline — liberaale ja konservatiive on sama palju —, ent vastused konkreetsetele sotsiaalsetele küsimustele on üldiselt kaldu konservatiivsuse poole. Selgelt liberaalina nagu ka selgelt konservatiivina määratleb ennast ligikaudu viiendik Eesti elanikkonnast ning umbes 60% vastajatest paigutab ennast kas kuhugi skaala keskele või jätab sellele küsimusele vastamata. Seega väga tugevaid seisukohti ja selgelt eristuvat enesemääratlust Eesti kodanikel selle skaala puhul ei ole. Samas on konkreetsete hoiakute poolest Eesti kodanikud pigem kuskil absoluutskaala keskel või konservatiivsuse poolel.

Kui vaatame küsimusi, mis eristavad inimesi liberaalsuse-konservatiivsuse ja vasak-parempoolsuse skaalal, siis on näha, et esimene on segu sotsiaalsest ning majanduslikust mõõtmest, samas kui vasak-parempoolsus on palju selgemalt majanduslik. Teatud muutust on näha kahe küsitluse võrdluses. Majanduslike eristuste ulatus liberaalsuse-konservatiivsuse mõõtmes on vähenenud ning 2017. aasta alguseks oli see palju selgemalt inimesi just sotsiaalsetel teemadel eristav mõõde.

Kuigi enamiku spetsiifiliste küsimuste puhul, mis võiksid inimesi liberaalsuse-konservatiivsuse mõõtmes eristada, ei ole aasta jooksul tähenduslikke muutusi märgata, on siiski mõne puhul neist erisused piisavalt suured, et neid välja tuua. Kui vaadata üldisi suundumusi, siis liberaliseerumist on näha samast kultuuri-ruumist pärit sisserändajatesse suhtumise puhul, aga ka ravikanepit puudutatavate hoiakute ja lapsesaamise kohustuse puhul. Hoia-

Joonis 16. Erakondade toetajate ja enesemäärtluse seos sotsiaaldemograafiliste muutujatega.

Erakondade lühendid: K — Eesti Keskerakond; EKRE — Eesti Konservatiivne Rahvaerakond; RE — Eesti Reformierakond; VE — Eesti Vabaerakond; IRL — Isamaa ja Res Publica Liit; MÜ — mitte ükski; SDE — Sotsiaaldemokraatlik Erakond.

Enesemäärtluskategooriate lühendid: L – liberaal; T – tsentrist; K – konservatiiv; EOÖ — ei oska öelda.

kute üldist konservatiivsemaks muutumist on näha soolise võrdõiguslikkuse edendamisel sotsiaalse ebavõrdsuse vähendamiseks.

Teemade hulgas, mis liberaale või konservatiive on kahe küsitluse ajal eristanud, on nii küsimusi, mis mõlemal korral olid

eristavaks aluseks, kui ka neid, mille puhul erinevused liberaalide ja konservatiivide vahel kas tekkisid või kadusid. Kõige olulisemaid erinevusi võib näha sisserännet ja homoseksuaalsust puudutavate küsimuste puhul. Lahkarvamused kahe küsitluse võrdluses suurenesid abordi, lahutuse, abielu, meeste ja naiste rollide ning soolise võrdõiguslikkuse küsimustes ning vähenesid geneetiliselt muundatud toiduainete, kanepi ja majandusega seotud küsimuste puhul. Ühtlasi näeme, et liberaale ja konservatiive eristab suhtumine Euroopa Liitu, demokraatiasse ning selle toimimisse Eestis, kuid kahe aasta jooksul on erinevused kõigis nendes küsimustes vähenenud või üldse kadunud.

Eestis ennast liberaaliks nimetavad inimesed pooldavad absoluutskaalal pigem tsentristlikke väärtusi ja need, kes määratlevad ennast tsentristidena või jätavad sellele vastamata, on lisaks ennast konservatiivselt määratlenud vastajatele samuti pigem konservatiivsete väärtushoiakutega. Enesemääratluse järgi eristuvad selgesti liberaalid (u 20% kodanikest) ning tsentristid, konservatiivid või ennast määratlemata jätnud inimesed (u 80% kodanikest) on tihti üksteisega üsnagi sarnased. Järjekindlaid liberaale on Eesti kodanike hulgas väga vähe ning ennekõike on nad nooremad ja haritumad ning 2017. aasta alul ka pigem eesti keelt kõnelevad inimesed. Erisus järjekindla liberaali ehk sellise inimese vahel, kellel on liberaalsed hoiakud kõikides nendes küsimustes, mis liberaale ja konservatiive eristavad, ja liberaali vahel on ehk isegi suurem kui liberaali ja konservatiivi vahel.

Enesemääratluse ja erakondlike eelistuste puhul on kahe küsitluse ajal näha mõnd olulist muutust. Ennast konservatiivina määratlenud inimesed oleksid 2016. aasta alul väga suure tõenäosusega hääletanud EKRE poolt, kuid see seos on aasta pärast tunduvalt nõrgenenud. Samasugune seos on nõrgenenud ka Keskerakonna puhul: kui 2016. aastal oli veel olemas seos konservatiivse enesemääratlusega ning nende poolt hääletamise vahel, siis 2017. aasta alul seda enam näha ei ole. Samuti on näha, et ennast liberaaliks või konservatiiviks määratlemata jätnud inimesed toetasid 2016. aastal rohkem Keskerakonda, kuid aasta hiljem seda enam ei märka. Keskerakonna toetajate hulgas on suurenenud ka eesti keelt kõnelevate inimeste osa. Kui 2016. aastal oleks

teatud hulk konservatiivseid inimesi ning neid, kes ennast sellel skaalal ei määratlenud, hääletanud veel Keskerakonna poolt, siis 2017. aastal nad pigem ei hääletaks ühegi erakonna poolt. Sellised inimesed huvituvad poliitikast vähem ja nende haridus on madalam. Võib oletada, et näeme siin teatud nihet Keskerakonna valijaskonnas, mis on seotud erakonna juhi ja staatuse vahetusega poliitikamaastikul.

Analüüsitavatest andmetest joonistub välja veel üks huvitav vastuolu. Sotsiaalsetes küsimustes on liberaalid liberaalsemate ehk vasakpoolsemate väärtushoiakutega, kuid majandusküsimustes pooldavad pigem konservatiivsemaid ehk parempoolseid väärtusi. Samuti oli 2016. aastal veel näha, et suureneva konservatiivsusega ehk sotsiaalse parempoolsusega suurenes tõenäosus hääletada Keskerakonna poolt, kuid sama suundumust oli näha ka suureneva majandusliku vasakpoolsusega. Seega kuuluvad majanduslik vasakpoolsus ja sotsiaalne parempoolsus, kaks mingis mõttes vastandit, Eestis justkui kokku. Pidades meeles muutust Keskerakonna poolt hääletamise ja konservatiivsuse seose puhul, võib ehk oletada, et see vastaspooluste kokkukuulumine on muutumas.

See nagu ka paljud teised küsimused ja teemad, mida eelnevalt üksnes põgusalt mainisime, peaksid olema täiendavate küsitluste ja uuringute teemaks.

LISAD

Lisa 1

VALIMITE KOOSTAMINE

Küsitlustöö aruanne: Omnibuss, jaanuar 2016 Küsitlusaeg 19.1.2016 – 1.2.2016	
Küsitluspunkte	100
Küsitlejaid	57
Täidetud OB põhiankeete	1002
sh praak	1
Kasutuskõlblikke OB põhiankeete	1001
Põhjused, miks küsitlust ei toimunud:	
peres ei ela sihtühma kuuluvaid inimesi	332
kedagi pole kodus	2253
sihtühma kuuluv inimene pole kodus	64
keelduti kontaktist	527
sihtühma kuuluv inimene keeldus intervjuust	627
ei ole eluruumid või aadressile ei pääse ligi	248
muu mittetoimimise põhjus	82
Kokku aadresse (v.a praak)	5134
Korduvvisiite	726
Küsitlustöö aruanne: Omnibuss, jaanuar 2017 Küsitlusaeg 17.1.2017 – 31.1.2017	
Küsitluspunkte	102
Küsitlejaid	59
Täidetud OB põhiankeete	1002
sh praak	0
Kasutuskõlblikke OB põhiankeete	1002
Põhjused, miks küsitlus ei toimunud:	
peres ei ela sihtühma kuuluvaid inimesi	411
kedagi pole kodus	2276
sihtühma kuuluv inimene pole kodus	64
keelduti kontaktist	464
sihtühma kuuluv inimene keeldus intervjuust	730
ei ole eluruumid või aadressile ei pääse ligi	211
muu mittetoimimise põhjus	71
Kokku aadresse (v.a praak)	5229
Korduvvisiite	908

KÜSIMUSTE LOETELU

Tabel annab ülevaate analüüsides kasutatud küsimustest. Juhul, kui on eristatav selgelt vasak- ning parempoolsem vastus või liberaalsem ja konservatiivsem vastus, on nad arvuliselt kodeeritud nii, et väiksemad väärtused tähistavad vasakpoolseid või liberaalseid vastuseid ning suuremad konservatiivseid või parempoolseid. Juhul, kui muutujad on kodeeritud nelja punkti skaalal, tähistavad numbrid vastavalt eespool mainitud põhimõttele vastusevariante "Jah", "Pigem jah", "Pigem ei", "Ei" või "Täiesti nõus", "Pigem nõus", "Pigem ei ole nõus" ja "Ei ole üldse nõus" või "Väga hea", "Pigem hea", "Pigem halb", "Väga halb". Osa üldiste sotsiaalsete hoiakute puhul on kasutatud 10-punkti skaalat, kus 1 tähistab "Alati õigustatud" ja 10 "Mitte kunagi õigustatud". Küsimuste puhul, mis on võetud teistest uuringutest, on see vastavalt märgitud (WVS — World Values Survey; EVS — European Values Study; ESS — European Social Survey).

Lühend	Sõnastus ja kodeerimine	Allikas
ideo_libkons	"Poliitikas räägitakse vahel liberalismist ja konservatismist. Kuhu Te ennast sellel skaalal asetaksite, kus 0 tähistab liberalismi ja 10 konservatismi?"	
ideo_libkons4	Liberalismi-konservatismi skaala, kus väärtused on kodeeritud järgnevalt: 0...3 "Liberaal", 4...6 "Tsentrism", 7...10 "Konservatiiv", ning puuduvad enesemääratlused, kui "Ei oska öelda"	
ideo_vasakparem	"Poliitikas räägitakse vahel vasak- ja parempoolsusest. Kuhu Te ennast sellel skaalal asetaksite, kus 0 tähistab vasakpoolsust ja 10 parempoolsust?"	
ideo_vasakparem4	Vasakpoolsuse-parempoolsuse skaala, kus väärtused on kodeeritud järgnevalt: 0...3 "Vasakpoolne", 4...6 "Tsentrism", 7...10 "Parempoolne", ning puuduvad enesemääratlused, kui "Ei oska öelda"	
erakond	"Kui järgmisel pühapäeval toimuksid Riigikogu valimised, siis kelle poolt Te hääletaksite?" (Eesti Iseseisvuspartei, Eesti Kristlikud Demokraadid, Eestimaa Ühendatud Vasakpartei, Erakond Eestimaa Rohelised, Rahva Ühtsuse Erakond on kodeeritud kui "Muu", sest nende poolt hääletajate väike arv teeb nende eraldi analüüsi võimatuks)	
immi_sama_kult	"Mil määral peaks Eesti riik lubama samast kultuuriruumist pärit inimestel siia elama tulla?" Skaala: 1...4	
immi_eri_kult	"Mil määral peaks Eesti riik lubama erinevast kultuuriruumist pärit inimestel siia elama tulla?" Skaala: 1...4	

naokkeeld	“Kas toetate näokatte kandmise keeldu (nn burka-keeld)?” Skaala: 1...4
immi_multikult	“Mil määral Te nõustute väitega, et meie ühiskonnale on parem, kui sisserändajad säilitavad oma eripärad kombed ja traditsioonid?” Skaala: 1...4
<i>Kõik järgnevad “sots”-küsimused algasid: “Palun öelge iga järgneva nähtuse või tegevuse kohta, kas see on alati õigustatud, mitte kunagi õigustatud või on tõde kusagil vahepeal?”</i>	
sots_kanepmo	“Kanepi kasutamine mõnuainena.” Skaala: 1...10
sots_kanepleg	“Kanepi legaliseerimine.” Skaala: 1...10
sots_kanepprav	“Kanepi kasutamine ravi eesmärgil.” Skaala: 1...10
sots_lahut	“Abielulahutus.” Skaala: 1...10 WVS
sots_abieluva	“Abieluväline suhe abielus olevate meeste/naiste puhul.” Skaala: 1...10
sots_homo	“Homoseksuaalsus.” (2017: “Seksuaalsuhted sama-soolistega.”) Skaala: 1...10 WVS
sots_prost	“Prostitutsioon.” Skaala: 1...10 WVS
sots_prostleg	“Prostitutsiooni legaliseerimine.” Skaala: 1...10
sots_juhseks	“Juhuslikud seksuaalvahekorrad.” Skaala: 1...10
sots_euta	“Eutanaasia (ravimatu haige elu lõpetamine).” WVS Skaala: 1...10
sots_ene	“Enesetapp.” Skaala: 1...10 WVS
sots_abort	“Abort.” Skaala: 1...10 WVS
sots_gmo	“Toiduainete geneetiline muundamine.” Skaala: 1...10
sots_surman	“Surmanuhtlus.” Skaala: 1...10
koos_abielu	“Abielu või pikaajaline stabiilne kooselu on vajalik, et olla õnnelik.” Skaala: 1...4 EVS
koos_geik	“Geipaaridel peaks olema võimalus registreerida oma kooselu.” Skaala: 1...4
koos_vabaa	“Selles pole midagi halba, kui kaks inimest elavad koos, ilma et nad oleksid abielus.” Skaala: 1...4 EVS
koos_lapsekoh	“Laste saamine on kohustus ühiskonna ees.” Skaala: 1...4 EVS
koos_geiad	“Geipaaridel peaks olema võimalus adopteerida lapsi.” Skaala: 1...4 EVS
soo_meessiss	“Pere peamine sissetuleku teenija peaks olema mees.” Skaala: 1...4
soo_meespolett	“Üldiselt sobivad mehed poliitikas ja ettevõtluses liidri rolli paremini kui naised.” Skaala: 1...4

Nähtamatu enamus

soo_posdis “Soolise võrdsuse edendamiseks tuleks soodustada naiste ligipääsu juhtivatele ametikohtadele (teatavate meetmete abil).” Skaala: 1...4

Kõik järgnevad majandusküsimused algasid: “Kuhu Te oma vaated antud skaalal paigutaksite?”

maj_ylal_riikin “Riik peaks rohkem vastutama inimeste ülalpidamise eest — Inimesed peaksid ise rohkem vastutama oma ülalpidamise eest.” Skaala: 0...10 EVS

maj_toot_val sund “Töötutel peaks olema õigus keelduda töökohast, mida nad ei soovi — Töötud peaksid nõustuma ükskõik millise pakutava jõukohase töökohaga või jääma vastasel korral ilma oma tööst.” Skaala: 0...10 EVS

maj_konk_halfhea “Konkurents on kahjulik, see toob välja inimese halvima külje — Konkurents on hea, see stimuleerib inimesi tublisti töötama ja arendama uusi ideid.” Skaala: 1...10 EVS

maj_omand_riikera “Riikliku omandi osatähtsust äri- ja tööstustegevuses tuleks suurendada — Eraomanduse osatähtsust äri- ja tööstustegevuses tuleks suurendada.” Skaala: 1...10 EVS

maj_tulum_astyhe “Eestis tuleks kehtestada astmeline tulumaks — Eestis peab säilima ühetaoline tulumaks.” Skaala: 0...10

maj_maks_rohvah “Riik peaks ettevõtteid rohkem maksustama — Praegune tulumaksusüsteem peaks säilima (ettevõttesse investeeritud kasum on maksuvaba).” Skaala: 0...10

Kõik järgnevad “valits”-küsimused algasid: “Missugune järgmistest riigivalitsemise viisidest sobiks Teie arvates Eestile?”

valits_tugliid “Tugev liider, kes ei pea arvestama parlamendi ja WVS valimistega.” Skaala: 1...4

valits_eksp “Valitsuse liikmeteks määratakse eksperdid, kes WVS teevad kollektiivseid otsuseid vastavalt sellele, mida nad Eesti riigi jaoks paremaks peavad.” Skaala: 1...4

valits_demhalb “Demokraatliku poliitilise süsteemi olemasolu WVS (nagu täna toimiv süsteem).” Skaala: 1...4

isikvkits “Mil määral Te nõustute väitega: isikuvabaduste kitsendamine on põhjendatud, kui seda nõuavad riigi julgeolekuvahud?” Skaala: 1...4

kesk_kaitse “Prioriteediks peab olema keskkonna kaitsmine, WVS isegi kui see mõnevõrra pidurdab majanduskasvu ja viib töökohtade kaotuseni.” Skaala: 1...4

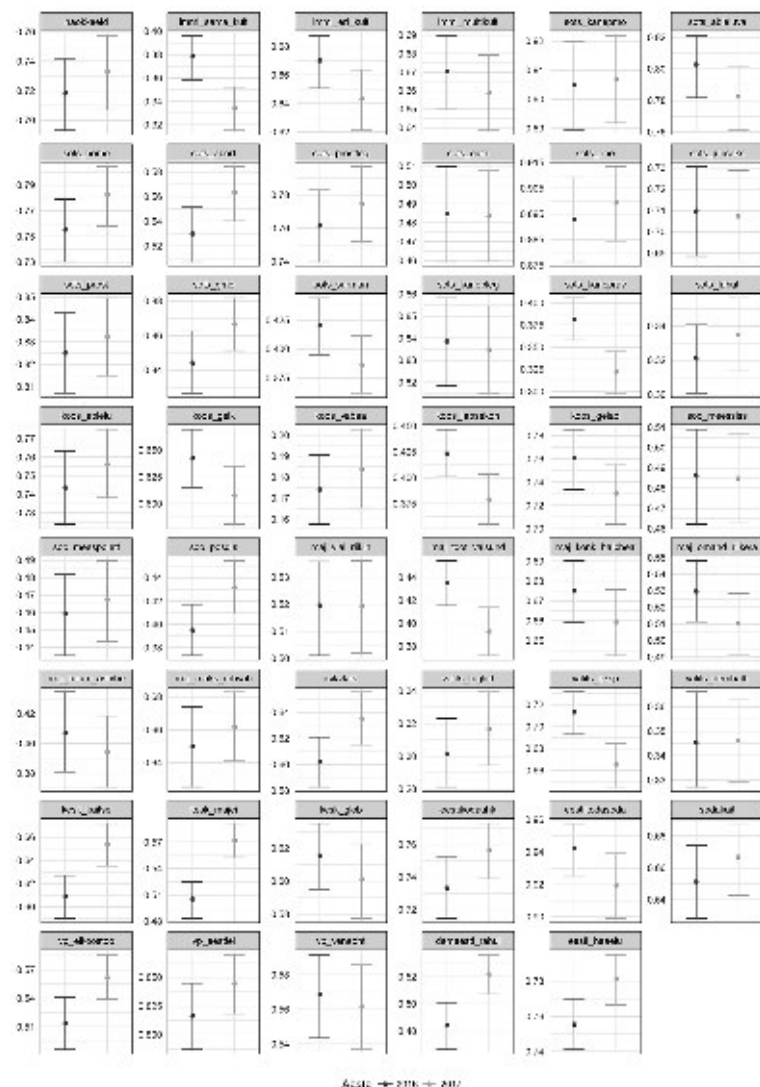
kesk_majei	“Prioriteediks peab olema majanduskasv ja uued WVS töökohad, isegi kui see põhjustab teatud kahju keskkonnale.” Skaala: 1...4
kesk_glob	“Eesti ühiskond tervikuna peaks rohkem võitlema globaalsete keskkonnaprobleemidega nagu kliima-soojenemine.” Skaala: 1...4
eestikodauhk	“Kui uhke Te olete selle üle, et olete Eesti kodanik?” Skaala: 1...4
eestikodasoda	“Kõik me loodame, et veel üht sõda ei tule, aga kui Eestile tungitaks kallale, siis kas Eesti kodanik peaks sõjas Eesti riigi eest võitlema?” Skaala: 0, 1
sodakait	“Kui Eestile tungitaks kallale, kas oleksite oma võimete ja oskuste kohaselt valmis osalema kaitsetegevuses?” Skaala: 1...4
vp_elkoostoo	“Mõne arvates peaks Euroopa Liidu koostöö süvenemine jätkuma. Teiste arvates on see juba niigi liiga kaugele läinud. Milline on Teie seisukoht antud küsimuses?” Skaala: 1...3
vp_eestiel	“Kas Eesti peaks kuuluma Euroopa Liitu?” Skaala: 1, 2
vp_veneoh	“Kas Teie arvates kujutab Venemaa ohtu Eesti julgeolekule?” Skaala: 1...4
demeesti_rahul	“Üldiselt hinnates, kuivõrd rahul olete sellega, kuidas demokraatia Eestis toimib?” Skaala: 0...10
eesti_heaelu	“Kas Teie arvates on Eestis hea elada?” Skaala: 1...4
vanus	Vastaja vanus
sugu_mees	Vastaja sugu
hari_korg	Kas vastajal on kõrgharidus. Ümberkodeeritud küsimusest, mis puudutas täpsemat haridustaset
polhuvi_jah	Kas vastaja on poliitikast huvitatud. Ümberkodeeritud küsimusest, mis puudutas täpsemat poliitika-huvi
keel_eesti	Põhiline suhtluskeel

Lisa 3

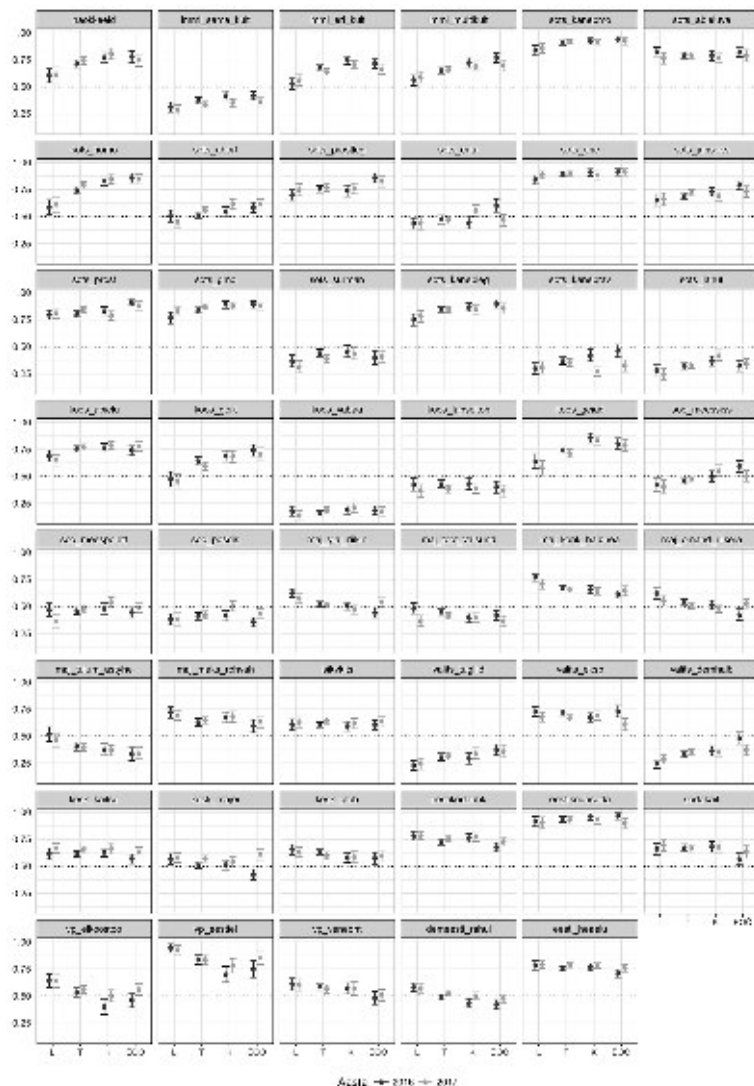
TÄIENDAVAD JOONISED

Punktid tähistavad parimat ennustust populatsiooni (kodanikkonna) väärtushoiakute kohta ning jooned usaldusvahemikke, kus tegelik väärtus võib paikneda. Joonte kattumise ulatus näitab, kui tõenäoline on see, et tegelikult erinevust ei eksisteeri.

Enesemääratluse lühendid: L — liberaal; T — tsentrist; K — konservatiiv; EOÖ — ei oska öelda.

Joonis 17. Võimalikud keskmised vastused küsimustele sotsiaalsete ja majanduslike hoiakute kohta 2016. ja 2017. a.

Joonis 18. Keskmised vastused konkreetseid hoiakuid puudutavatele küsimustele liberaalse-konservatiivse enesemääratluse kategooriate lõikes, 2016 ja 2017.

Joonis 19. Vasakpoolse ja parempoolse enesemääratluse jaotus spetsiifiliste hoiakute võimalike vastuste lõikes.

Kirjandus

- Croissant, Yves 2013. *Mlogit: Multinomial Logit Model*.
Vt CRAN.R-project.org/package=mlogit
- Hlavac, Marek 2015. *stargazer: Well-Formatted Regression and Summary Statistics Tables*. R package version 5.2. Harvard University. Cambridge, USA. Vt CRAN.R-project.org/package=stargazer
- Kalmus, Veronika, Marju Lauristin, Pille Pruulmann-Vengerfeldt (toim.) 2004. *Eesti elavik 21. sajandi algul: Ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest*. (Studia societatis et communicationis 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Kivisti, Kats 2016. Eesti valijaskonna enese ja erakondade vasak- ja parempoolne määratlemine 2015. aastal. — Rein Toomla, Mihkel Solvak, Alar Kilp (toim.). *Riigikogu valimised 2015*. (Politica. Tartu Ülikooli Johan Skytte poliitikauuringute instituudi toimetised 17.), lk 64–86. Vt skytte.ut.ee/sites/default/files/skytte/politica_vol.17_web.pdf
- Mooneney, Christopher Z., Robert D. Duval 1993. *Bootstrapping: A Nonparametric Approach to Statistical Inference*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications
- R Core Team 2015. *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. Vt www.R-project.org
- Rosseel, Yves 2012. lavaan: An R Package for Structural Equation Modelling. — *Journal of Statistical Software*, Vol. 48, no. 2, pp. 1–36
- Vihalem, Peeter, Marju Lauristin, Veronika Kalmus, Triin Vihalem (toim.) 2017. *Eesti ühiskond kiirenevas ajas: Uuringu "Mina. Maailm. Meedia" 2002–2014 tulemused*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Wickham, Hadley 2009. *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Dordrecht—New York: Springer-Verlag. Vt ggplot2.org

MARTIN MÖLDER (sünd. 1983) on õppinud Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonnas riigiteadusi ja võrdlevat poliitikat 2002–2008, sotsiaalteaduste magister võrdleva poliitika alal 2008 (TÜ), Kesk-Euroopa Ülikooli doktorant 2012–2017. TÜ sotsiaal- ja haridusteaduskonna riigiteaduste instituudi laborant 2008–2010, võrdleva poliitika assistent 2010–2011.

VEIKO TAMMJÄRV. Kratt I (2017)

EHA

Toomas Kiho

On jälle aeg
end koogutada
ja võtta kanda põlissüü.

On eha,
pole midagi teha.

Tõid kruusa Kalevite kaugest süngist
ja liiva Vooremaalt me soodesse.
Ei hoolind vastuseisnud rahva ängist,
end läbi põlislaantest mürdsid sa
ja tõusid kalliks ra-il-bal-ti-caks,
et tuuletiivul lõpuks Riiga sõita saaks.

On eha,
pole midagi teha.

Nüüd huuga, tehas tselluloosi, hooga,
mets, murdu, vabrik lõhnav, palgid söö,
ta suurde suhu, Emajõgi, vooga,
toob pappi rahvale ta tubli töö.
Me Liidu rahvaste ja riike seas
sa, Eesti, sammu esimeste kindlas reas!

On eha,
pole midagi teha.

Siin on taevapiir,
viimane veel kiir
langemas me maale.

SAJAND RIIKLIKU METSATÖÖSTUSE ALGUSEST EESTIS

Toivo Meikar

Metsatööstusest rääkides peame siin silmas metsa ülestöötamist, metsamaterjali väljavedu ja selle esmast vääristamist eeskätt saetööstuses. Tegu on majandusharuga, mis taasiseseisvunud Eestis on läinud erasektori kätte, ja riiklikust metsatööstusest saame meil praegu rääkida üksnes kui anakronismist. Ei olnud riiklikku metsatööstust ka Esimese maailmasõja eelses Eestis, kuigi Venemaa suurtes riigimetsades olid mõnel pool metskonnad hakanud piiratud ulatuses ka ise metsa üles töötama. Riiklik metsatööstus kui nähtus tekkis Eestis Esimese maailmasõja erakorralistes oludes. Erakorralised olid olud ka Eesti Vabariigi esimestel aastatel, mil riiklikud organisatsioonid tegelesid samuti metsa ülestöötamise ja osalt ka esmase ümbertöötamisega. Vabadussõja lõppedes ja normaalsemate majandusolude saabudes tõusid riikliku metsatööstuse arendamisel esiplaanile metsamajanduslikud, fiskaalsed jm kaalutlused ning 1930. aastate keskpaigast juba teadlik majanduspoliitika, mille üheks osaks oli riigisektori juhtpositsiooni saavutamine loodusvarade, eeskätt metsa kasutamises. Olukorras, kus riikliku metsavalitsuse hallata oli kuni 3/4 Eesti katastrimetsadest, langes ülemaailmse majanduskriisi eel ülestöötatud metsa mahust riikliku metsatööstuse arvele 31%, majandusaastal 1939/1940 aga juba 80%. Järgnevalt keskendun Eesti riikliku metsatööstuse kujunemise esimesele perioodile, mida iseloomustab sõjaoludes vajalikuks saanud organisatsioonide asutamine kütteenete varumiseks, s.o aastaile 1915–1922.

ESIMESE MAAILMASÕJA AEGSED KÜTTEAINETE VARUMISE ORGANISATSIOONID

Maailmasõja puhkedes tabas Eestit kütteinete kriis, sest peaaegu kogu sinne suurtööstus oli üle läinud valdavalt sisseveetud kivisöele ja sõja tõttu langes võimalus selle hankimiseks ära. Vene kivisöe osakaal oli juba varemgi tagasihoidlik olnud ning sõja-aastail ei suudetud sellega tekkinud tühimikku täita. Väljapääsuks pidi saama üha suurem üleminek puiduküttele, mis moodustaski 1916. aastal rohkem kui kolmandiku suurtööstuses kasutatud kütteinest (Karma 1963: 375). See protsess süvenes veelgi järgmisel aastal, mil pärast bolševistlikku riigipööret ja kodusõja puhkemist Venemaal katkes kivisöe sissevedu täielikult. Sõja-aastail läks vähehaaval puiduküttele üle raudteetransport ning puit jäi sisuliselt ainsaks kütteallikaks kesk- ja väiketööstuses. Nii ehitus- kui ka küttepuitu vajas armee ning kuidagi tuli korraldada eeskätt suuremate linnade ja arvukate ametiasutuste varustamine puiduküttega.

Sõja tõttu tekkinud kaootilistest oludest pääsemiseks korraldati Venemaa majandus valdavalt 1915. aastal ümber. Muu hulgas loodi hulk riiklikke organisatsioone küttematerjali hankimiseks, ülestöötamiseks ja jaotamiseks. Oma kütteinete varumise organisatsioon oli veel näiteks Peeter Suure merekindlusel Tallinnas, suurematel tööstusettevõtetel ja linnadel. Tsentraliseerivat rolli püüdis täita 1915. aasta kevadel Petrogradis loodud sõjatööstuse keskkomitee, mille juurde kuulus ka spetsiaalne küttekomitee ning mitu piirkondlikku komiteed, sh Tallinnas ja Riias. Järgnevail aastail suurenes koordineerivas tegevuses kubermanguvalitsuste osa. Ühtse juhtiva keskuse ja struktuurini kütteinete varumisel aga ei jõutudki ning see suurendas üldist segadust ja vastuolusid konkreetsete ülesannetega tegelevate ametiasutuste, kütteinete varumise organisatsioonide ja sõjaväeasutuste vahel.

Eestis sai kütteinete otsesel ülestöötamisel määravaks kahe riikliku struktuuri töö. Neist mõjuvõimsaim oli otseselt sõjaväevõimuga seotud kütteorganisatsioon, ülemjuhatusale allutatud raudteevalitsuse sõjavälja ehitusvalitsus (Полевое строительное управление, edaspidi “ehitusvalitsus”), mis Eestis alustas tegevust 1916. aasta algul. Ülemjuhataja 1916. aasta 9. veebruari

käskkirjaga kehtestati organisatsiooni struktuur, tegutsemispõhimõtted ja metsade rekvireerimise alused.¹ Organisatsiooni eesmärk oli raudtee ja armee varustamine metsamaterjaliga.

Ehitusvalitsuse allorganisatsioonide tegevuspiirkondadeks said rajoonid ja ilmselt praktilistel kaalutlustel (raudteede paiknemine) arvati Eestimaa rajooni hulka ka Liivimaa kubermangu põhjaosa, seega Eesti suuresti praegustes piirides. Metsatööde üldjuhiks ja koordineerijaks oli ehitusvalitsuse ülem ühes oma kantseleiga, otsene juhtimine pandi rajooni puiduoperatsioonide ning konkreetsete raudteeliinide ülematele, kelle juurde komandeeriti spetsialistina rekvireeritavate metsade väljaselgitamiseks, hindamiseks ja raie organiseerimiseks riigimetsaametnikke. Organisatsioon sai loa kasutada raie ja veotööde tegemiseks sundkorras kohalikke elanikke, keda sel juhul ei tohtinud teistel võimalikel sundtöödel rakendada. Vajaduse korral võis tööjõudu tuua ka teistest Venemaa kubermangudest. Raietöölised ja neid juhtinud ametnikud võrdsustati sõjatööstuses töötanutega ja nad olid vabastatud sõjaväeteenistusest. Riiklike kütteorganisatsioonide raietöödel leidsid rakendamist veel sõjavangid ja hiljem ka sõjapõgenikud.

Teise olulise kütteinete varumise organisatsioonina loodi 1915. aasta augustis kaubandus- ja tööstusministri juhitud kollegiaalne kütteinete erinõupidamine Osotop.² Organisatsiooni eesmärk oli eeskätt sõjamajanduslikult tähtsate tööstusharude ja linnade varustamine küttega. Järgmise aasta algul alustasid Osotopi juures tegevust tegelikult töötegemiseks loodud üheksa piirkondlikku kütteinete peakomiteed, kusjuures Balti kubermangud alutati Petrogradi peakomiteele. Kubermangus juhtis tööd Osotopi volitatud juhataja, kelleks tavaliselt oli mõni riigimetsaametnik. Juhatajale allus üks-kaks abi, mõned spetsialistid, kantselei, me-

¹Rahvusarhiiv (RA), ERA.854.2.2287.13–16.

²Vene keeles Особое совещание для обсуждения и объединения мероприятий по обеспечению топливом путей сообщения, государственных учреждений и предприятий и предприятий, работающих для целей государственной обороны, lühendatult Особое совещание по топливу ehk ОСОТОП. Eesti keeles kasutati siis ja hiljemgi lühendit Osotop.

ditsiinipersonal (raietööde ohtlikkuse tõttu) ja kohalike regioonide ametkonnad, milleks võimaluse korral püüti määrata riigimetskondi. 1917. aasta alguseks oli Liivimaa kubermang jagatud üheksaks rajooniks, millest kahe tegevus oli rinde liikumise tõttu peatatud. Eestimaa kubermang oli jaotatud kuueks rajooniks, kuid töö korraldamine neis oli riigimetsaametnike vähesuse tõttu keerulisem.³ Samal, 1917. aastal kahe kubermangu organisatsioonid ühendati.

Rekvireeritavate metsade asukoha ja lõpliku suuruse kindlaksmääramine ning eri organisatsioonide tehtavate raietööde kooskõlastamine toimus kas Liivi- või Eestimaa kubermangi kokukutsutud nõupidamisel, kus peale kahe riikliku kütteorganisatsiooni osalesid ka raudteevalitsuse, põllutöövalitsuse (sellele allusid riigimetsad) ja maaomavalitsuse, s.t kohalike rüütelkondade esindajad.

Veebruarirevolutsioonile järgnenud aeg kütte varumise organisatsioonide töös suuremaid muudatusi kaasa ei toonud. 1917. aasta suvel moodustati küll kohaliku organina Eestimaa kubermangu küttekomitee, kuid ehitusvalitsuse tegevusse see ei sekkunud.⁴ Tegu oli ilmselt organisatsiooniga, mis püüdis kooskõlastada ja rahuldada kubermangu tsiviilvajadusi. Konkreetsemad teated selle komitee tegevusest puuduvad. Mõneti muutus ka kubermangi juures tegutsenud kütteinete erikomitee koosseis, mille juhatajaks oli nüüd kubermangukomissar või tema asetäitja. Uute liikmetena lisandusid kubermangu küttekomitee, metsa-hoiukomitee ja raietööde piirkonna maakonnaavalitsuse esindajad.

Riiklike kütteorganisatsioonide tegevus varises kokku 1917. aasta lõpul. Pärast oktoobripööret allutati kubermangu küttekomitee uutele võimudele ja detsembri lõpul likvideeriti sootuks. Uue keskse ja toimiva küttevarumisorganisatsiooni loomise ni bolševikud ei jõudnudki. Saksa okupatsioonivõimud kesken-
dusid eeskätt Vene kütteorganisatsioonide ülestöötatud, kuid met-
sas oleva metsamaterjali väljaselgitamisele ja kättesaamisele, sa-
muti raie organiseerimisele riigimetsades. Nii võeti Eestimaa ku-

³Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA), 2.1.16.1–6, 7–10.

⁴RA, ERA.R-1290.1.118.1.

bermangus 1918. aasta märtsis arvele umbes 300 000 ruumimeetrit (rm) küttepuitu, mille vedamiseks raudtee äärde pandi sundkorras tööle kohalikud elanikud. Riigimetsades suudeti 1918. aasta suvekuudel üles töötada ligi 112 000 rm metsamaterjali, millest 79% eraldati tasuta sõjaväeosadele. Erametsadest pärit puidule kehtestati nende omanike meelehärmiks piirhinnad ja metsa võis müüa vaid okupatsioonivõimude loal. Samas oli mõisametsade rekvireerimine keelatud ja isegi sõjaväeosad võisid siit metsamaterjali saada vaid kahepoolsete lepingute alusel (Meikar 1999: 16, 25–26).

RIIKLIKE KÜTTEORGANISATSIOONIDE KORRALDATUD RAIE

Riiklikel kütteorganisatsioonidel oli soovitud metsaressursi saamiseks kolm teed: raielankide ostmine vabaturult, rekvireerimine ja kindlatel tingimustel raielankide ostmine riigi metsavalitsuselt. Oma tegevuse algul püüdis ehitusvalitsus metsaomanikega kokkuleppele jõuda, kuid suur ajakulu ja hinnavaidlused viisid seleni, et edaspidi sai organisatsiooni tegutsemise aluseks metsade rekvireerimine turuhinnast märksa madalama tasu eest. Just säärase rekvireerimisotsuste kinnitamine sai kuberneri juures peetavate nõupidamiste peamiseks ülesandeks. 1916. aasta varakevadel moodustas rekvireeritava küttemetsa hind turuhinnast kuni 62%, hiljem vähenes see veelgi.⁵

Kui erametsades sai ehitusvalitsus sobivate raielankide valimisel võrdlemisi vabalt tegutseda, siis riigimetsas oli rekvireerimine keelatud ja raielankide eraldamine toimus kehtivate eeskirjade järgi, fikseeritud hinnaga ja ametkondadevahelisel kokkuleppel. Praktilises elus tähendas see ka seda, et ehitusvalitsusel puudus õigus ise soovitud riigimetsi välja valida ja raiele võtta. Maa- ja metsavalitsusele alluv metsadepartemang pidas pikas perspektiivis võimalikuks eraldada ehitusvalitsusele raudteelähedastes Liivimaa riigimetsades raieks kokku 4800 ha metsa, millest suurem osa, 4470 ha, asus Kilingi metskonnas. 1916. aasta algul

⁵RA, EAA.854.2.2287.43–46.

pakuti ehitusvalitsusele kohe umbes 380 ha raielanke, millest aga kontsentreeritud raiele keskendunud kütteorganisatsioon loobus, sest pidas lanke liiga väikesteks ja üksteisest kaugel asuvateks. Sama aasta suveks jõuti raielankide eraldamise asjus siiski kokkuleppele ja näiteks mainitud Kilingi metskonnas tuli kohe raiele ligi 130 ha.⁶ Ometi peeti sõjaajast tingituna võimalikuks raiemahutu oluliselt suurendada ka riigimetsades, nii et 1916. aastal ületas see Liivimaal küttepuidu arvestuslangi⁷ umbes neli, 1917. aastaks soovitud koguni ligi seitse korda. Tegelikult sõja-aastail küttepuidu varumine riigimetsadest hoopis vähenes — peamiselt tööjõupuuduse tõttu —, saavutades sõjaeelse, 1913. aasta taseme ainult 1916. aastal.⁸

Osotopil tsiviilorganisatsioonina rekvireerimisõigus puudus, kuid hinnaküsimuses oli mänguruumi temalgi, eeskätt ehitusvalitsuse huviorbiiti jäävates metsades: neis toimuva Osotopi raie korral oli metsaomanikul lootus rekvireerimisest pääseda või selle ulatust piirata. Nii soovis ehitusvalitsus 1916. aasta lõpul rekvireerida Virumaal Pada mõisa 1250 ha suurusest metsast 130 ha raielanke. Samal ajal oli Osotop seal juba omanikult ostnud raieks umbes 290 ha metsa ja tööga pihta hakanud. Kuberner juures toimunud nõupidamisel peeti korraga kolmandiku metsa likvideerimist siiski liiaks ja ehitusvalitsuse taotlus jäi rahuldamata.⁹

Metsaraie pidi vähemalt formaalselt vastama kehtivas metsaseaduses sätestatud põhimõtetele. Vene metsaseaduse viimase, 1905. aasta versiooni järgi oli katastrimetsade majandamine omandivormist olenemata Balti kubermangudes allutatud metsahoiureeglitele, mis nägid ette “õigele metsamajandusele” vasta-va maksimaalse lubatud raiemahu, raie teostamise viisi, metsa uuenduse tagamise jm, sealhulgas karistused seaduse rikkumise eest. Metsade majandamist jälgis ja kontrollis kubermangu met-sahoiukomitee. 1903. aastast lubati erametsades majanduskava olemasolul korraga kuni viie, 1906. aastast põhjendatud vajaduse

⁶LVVA, 183.6.669.2–3, 34, 43–60, 66–67.

⁷Arvestuslangiks nimetatakse raie piirnormi teatud maa-alal. *Toim.*

⁸LVVA, 2.1.2.161–165.

⁹RA, EAA.4699.1.485.5–69.

korral erandina kuni kümne aasta raienormi raiumist. See tähendas aga edasise peakasutusraie¹⁰ proportsionaalset vähendamist või teatud ajaks sellest loobumist, tagada tuli ka metsauuenduse tekkimine või raiestike metsastamine (*Ustav*... 1905). 1915. aasta kevadest lubati küttepuidu kriisi arvestades juba eriliste piiranguteta korraga realiseerida kümne aasta raienorm.¹¹

Need põhimõtted kehtisid vähemalt formaalselt ka sõja-aastail ning Osotopil tuli neist raietööde kavandamisel lähtuda. Sõjajärgse olukorrast tingituna tuli siiski üha rohkem kasutusele kontsentreeritud raie, mille juures metsauuendusega seotud küsimused jäid tagaplaanile. Ühtlasi püüti osta võimalikult raudteelähedasi raielanke. Nii oligi Osotop juba 1916. aasta märtsi alguseks sõlminud lepingu kuue Eestimaa mõisaga kokku 97 100 rm metsa raiumiseks.¹²

1916. aasta 9. veebruaril allkirjastas põhjarinde ülemjuhataja käskkirja, millega ehitusvalitsus vabastati metsahoiureeglite järgimisest ja metsahoiukomiteede kontrolli alt ning rekvireerimisest jäeti kõrvale vaid riigikaitse ja rinde heaks töötavate isikute, organisatsioonide ja asutuste metsad, samuti ehitusvalitsusele kauguse tõttu raudteedest või muudel põhjustel sobimatud metsad. Esmajärjekorras soovitati rekvireerimisele võtta sobivad metsad kahel pool raudteed kokku kuni 20 versta laiusel alal. Soovitati loobuda tavapärasest raielankide eraldamise korrast ja teha seda kiiruse huvides kaardimaterjalile ja metsahindamisele toetumata visuaalselt.¹³ Kuid juba samal talvel selgus, et kiirustades valitud raielangid ei sobinud kehva pinnase ja viletsa ligipääsetavuse tõttu suveks kavandatud suuremateks väljaveotöödeks, ning edaspidi nõuti raielankide eraldamisel juba põhjalikumat eeltööd.

14. märtsil 1916 Eestimaa kubermneri eesistumisel toimunud nõupidamisel tuli ehitusvalitsus välja esimese sooviga rekvireerida kubermangu 14 mõisas kuni 4700 ha raielanke tagavaraga

¹⁰Peakasutusraie on küpsete või üleseisnud puistute raie puidu saamiseks. *Toim.*

¹¹RA, EAA.5089.1.22.1–2, 25.1.

¹²RA, EAA.854.2.2287.45.

¹³RA, EAA.854.2.2287.13p–14, 42–42p.

728 000 rm küttepuid ja 100 000 liiprit. Nimekirjas olnud mõisates tulnuks täielikult raiuda nt Sõmeru (220 ha), Vinni (460 ha), Mõdriku (220 ha), Rägavere (220 ha) ja Vaeküla (290 ha) metsad. Nõupidamisel õnnestus siiski saavutada Vinni ja Pühajõe mõisa vabastamine sundraiest, esimese väärtusliku tammiku ja teine suvituspiirkonna tõttu. Avaldati ka soovi, et rekvireerimisel tagataks omanikele mingi osa metsast oma vajaduste rahuldamiseks.¹⁴

Ehitusvalitsusele antud õigus eirata raietöödel kehtivat metsaseadust ja mitte alluda kubermangu metsahoiukomitee kontrollile tekitas vastuseisu ka riigiasutustes, eeskätt maaviljeluse peavalitsuses ja talle alluvas metsadepartemangus. Selle tulemuseks oli, et 1916. aasta maikuu algul pidas põhjarinde ülemjuhatus võimalikuks Eesti- ja Liivimaal raietingimusi mõneti reguleerida. Nüüd tuli lageraiel okaspuulankidel loodusliku metsauuenduse tagamiseks säilitada tiinu¹⁵ kohta vähemalt 30 seemnepuud või metsakulissid.¹⁶ Metsahoiukomiteele anti õigus korralduse täitmist jälgida. Metsaomanike protestidele vastu tulles lubati neile lageraie korral säilitada vähemalt 1/4–1/3 metsast.¹⁷ Kui 14. mail esitati uus Eestimaa kubermangus raieks rekvireeritavate metsade nimekiri — 12 mõisas kokku umbes 3500 ha —, siis lubatigi neis säilitada nõutav arv seemnepuid ja tagada omanikele metsa säilimine 1/3 ulatuses.¹⁸

22. juunil 1916 kinnitas maaviljelusminister ehitusvalitsuse raie korraldamiseks põhjalikuma eeskirja, millega püüti tagada, et suured lageraieestikud taas metsastuksid. Määrati kindlaks säilitatavate seemnepuude omadused ja arv tiinu kohta — vähemalt 40. Alles tuli jätta noor mets ja harvikud, metsamaterjali väljaveol tuli vältida metsauuenduse kahjustamist. Tõsi, sõjaväeosad olid neist piirangutest vabastatud. Loodusliku metsauuenduse ebaõnnestumise korral pidi ehitusvalitsus eraldama kohalikule metsahoiukomiteele tiinu kohta 25 rubla, millest kujunenud fondi va-

¹⁴RA, EAA.854.2.1187.45–46.

¹⁵1 tiin $\approx$ 1,1 ha. *Toim.*

¹⁶Kuliss — raiel alles jäetav metsariba. *Toim.*

¹⁷RA, EAA.854.2.2287.10.

¹⁸RA, EAA.4699.1.485.1.

hendeid pidi kasutatama metsastamistööde tegemiseks. Ülesanne kontrollida kehtestatud eeskirja täitmist pandi ehitusvalitsuse rajooniülematele ja kütteorganisatsiooni juurde komandeeritud riigimetsaametnikele.¹⁹ Andmed metsakasvatustlike meetmete praktilise rakendamise kohta paraku puuduvad ja ilmselt neid reegleid ei järgitud.

Samuti puudub ülevaade riiklike kütteorganisatsioonide raie ulatusest. Teistest mõneti rohkem on teavet ehitusvalitsuse kohta, sest rekvireeritavad metsad kinnitati kuberner juures toimunud nõupidamistel. Võib oletada, et 1916. aastal oli ehitusvalitsusele Eestimaal ja Põhja-Liivimaal rekvireerimiseks antud raudteelähedaste metsade üldpindala 36 mõisas ligi 9200 ha.²⁰ 1917. aastaks kavandati ehitusvalitsuse tööpiirkonnaks Eestis umbes 13 000 ha ning toodangu kogumahuks umbes kaks miljonit kuupmeetrit küttepuid ja miljon liiprit. 1917. aasta algul oli ehitusvalitsusel kasutada kokku 10 000 raietöölist ja 2000 hobusemeest. Sama aasta suveks oli tegelikult raiele võetud umbes 5500 ha metsi ja talve alguseks jõudis rekvireeritud metsade pindala juba ligi 9200 ha-ni.²¹ Ehitusvalitsuse ametlik tegevusaruanne ajavahemiku 1. aprill 1916 – 1. august 1917 kohta andis Eesti alal ülestõttatud metsamaterjali kogumahuks 478 800 rm, sellest küttepuid 375 700 rm.²²

Ehitusvalitsuse suurimaks konkurendiks raudteeäärsete metsade omandamisel oli teine riiklik kütteorganisatsioon Osotop, mis 1917. aasta algul töötas Eesti- ja Liivimaal rohkem kui 200 mõisa metsas. Osotop oli samuti huvitatud eeskätt paremini ligipääsetavatest ja väljaveo seisukohast soodsamalt paiknevatest metsadest. Kaugemal asuvate metsamassiivide kasutamiseks rajati metsa ka mõned ajutised väljaveoraudteed. 1. oktoobriks 1916 oli kütteorganisatsioon ostanud Põhja-Eesti mõisatelt kokku 554 900 rm ulatuses raielanke ja neist üles töötanud

¹⁹RA, EAA.854.2.2287.11–11p.

²⁰RA, EAA.4670.1.1.17.

²¹RA, EAA.2414.1.22.60, 23.122; ERA.R-1290.1.114.68–69.

²²RA, ERA.1016.1.9.4.

142 100 rm.²³ 1917. aasta 1. septembriks oli Osotop Liivimaal ostnud 6000 ha (826 000 rm) ja Eestimaal 6300 ha (582 000 rm) raielanke ning neist üles töötanud vastavalt 581 000 ja 412 000 rm küttepuitu. 1918. aasta suveks loodeti veel üles töötada kokku kuni 430 000 rm.²⁴

Küttekomiteede aastast raiemahtu võib hinnata kuni 1,5 miljonile ruumimeetrile, millest suur osa aga ei jõudnudki tarbijaini, vaid jäi eeskätt tööjõu puudumise tõttu metsast raudtee äärde toimetamata. Hoolimata Saksa okupatsioonivõimude püüetest seda metsamaterjali kasutusele võtta jäi säilinud dokumentatsiooni järgi Eesti Vabariigile kütteorganisatsioonide pärandina metsadesse 563 200 rm metsamaterjali, millest 86% oli küttepuit.²⁵ Vähemal määral oli valmistatud palke, liipreid jms, liikuvate saekaatritega ka saematerjali.

Siin võiks võrdluseks tuua, et aastate 1924–1934 keskmist aastast raiemahtu Eesti riigimetsades (ligi 80% katastrimetsadest) on hinnatud umbes 3,1 mln rm-ile (2,2 mln tm), katastrimetsades tervikuna umbes 4 mln rm-ile (2,8 mln tm). Sel ajal jäi riigimetsade aastane arvestuslank ligikaudu vahemikku 6300–8700 ha (Reim 1937: 42, 77). Seega oli sõjaaegsete riiklike kütteorganisatsioonide raiemaht muljet avaldav. Sellele lisandusid muud puidudefitsiidist tingitud raietööd, sealhulgas omavolilised. Metsade ülekasutus oli ilmne, kuid põhiprobleemiks polnud mitte niivõrd raie maht, vaid selle teostamise viis (kontsentreeritud suurepinnalised lageraied, metsade läbiraiumine) ja järgneva metsauuendustöö puudumine. Selle tagajärjel tuli Eesti Vabariigis palju aastaid vaeva näha harvikute likvideerimisega ning vanade ja rohtunud raiestike taasmetsastamisega.

EESTI VABARIIGI KÜTTEAINETE KESKKOMITEE

Saksa okupatsioonivõimu lagunemise tulemusena sai 1918. aasta novembri keskpaiku Eesti Vabariik tegelikult toimima hakata.

²³RA, ERA.1016.1.9.47–55.

²⁴LVVA, 2.1.2.77–78.

²⁵RA, ERA.1016.1.21.3.

Kokkuvarisenud majanduse ja hiljem Venemaaga puhkenud sõja tingimustes vajas kiiret korraldamist kütteaine varumine. Kui maailmasõja aastail oli siin veel mingigi tähtsus Venemaalt tuleval kivisöel, siis juba 1917. aasta lõpuks oli kadunud seegi võimalus ja kogu elu sai edaspidi tugineda vaid kohalikule küttele, s.o puidule. Turba ja põlevkivi osa oli vähemalt esialgu ebaoluline. Sõja tõttu ja varasematele kogemustele tuginedes püüti küttekriisi leevendada eeskätt riikliku süsteemi kaudu, mis pidi rahuldama raudtee, sõjaväe, riigiasutuste ja -ettevõtete ning võimaluse korral ka olulisemate tööstusharude ja elanikkonna puiduvajaduse. Nagu varemgi olid oma kütteainete varumise organisatsioonid suurematel linnadel, kuid eksisteeris ka vabaturg ja tekkima hakkas kodumaine erametsatööstus.

Vabadussõja aastail tegutses Eestis kokku neli riiklikku kütteorganisatsiooni, neist kaks üleriigilist ja kaks kitsamalt ametkondlikku. Oma kütteorganisatsioon oli eeskätt rinde piirkonnas kaitsevälj ja lokaalse ulatusega raudteevalitsusel, kuid nende põhivarustajaks jäid ikkagi üleriigilised organisatsioonid. Viimastest võib nimetada kiirelt tegevushaaret laiendanud ja riikliku metsandussüsteemiga tihedalt seotud metsavalitsust, hilisemat riigi metsatööstust, ning sõjaoludes ajutise organisatsioonina tekkinud, kuid vaadeldaval perioodil esmatähtsat kütteainete keskkomiteed.

1918. aasta 13. novembril põllutöö- ja toidlustusministeeriumi koosseisus tegevust alustanud metsavalitsus keskendus esialgu 11 riigimetskonnale. Järgmise aasta kevadel suurenes see arv veel mõne uue metskonna võrra, kui riigistati Vene põllupanga ja Eestimaa rüütelkonna metsad. Suvel tulid metsavalitsuse majandamise alla ka riigi ülevõetud laastatud majandusega eramõisate ehk riigi hoolekandemõisate suuremad metsad, nii et aasta lõpuks oli mõisametsade riigistamise tulemusena metskondade arv suurenenud 82-ni. Kui 1919. aastal kujunes metskondade ülestöötatud puidu raiemahuks vaid 32 400 tm, siis 1920. ja 1921. aastal juba vastavalt 362 500 (küttepuitu 79%) ja 450 500 tm (74%; *Riigi...* 1932: 63). Metsavalitsuse juurde loodi 1920. aasta juunis raiega tegelemiseks spetsiaalne tööstusosakond, millest kujuneski aja jooksul teovõimas riiklik metsatööstus. Juba 1922. aas-

taks langes selle arvele ligi 16%, 1940. aastaks koguni 79% riigimetsades tehtud raiest.

Organisatsioon

Peaaegu samal ajal kaubandus- ja tööstusministeeriumi ellukutsumisega 1918. aasta novembris hakati astuma samme selle juurde samasuguse erivolitustega kütteinete varumise organisatsiooni loomiseks, nagu oli olnud Vene võimu ajal. Nii algas selle esimehe Mart Raua tööteenistus juba 15. novembril, kuigi Ajutine Valitsus kinnitas kütteinete keskkomitee loomise alles 18. detsembril 1918.²⁶ Uue organisatsiooni ülesandeks oli riigi ja omavalitsusasutuste ning tööstuse varustamine küttematerjaliga. Kaubandus- ja tööstusministeeriumi juures tegutseva asutuse seitsmeliikmelisse nõukokku (keskkomiteesse) kuulusid veel teedeministeeriumi, põllutöö- ja tootlustusministeeriumi, sõjaministeeriumi, linnade, suurtööstuse ning väike- ja kesktööstuse esindajad. Tegelikku tööd korraldas juhatus eesotsas ministeeriumi määratud esimehega. Keskkomitee ülesandeks oli informatsiooni kogumine kütteinete tagavarast, ülevaadete koostamine kütteinete vajadusest ja kasutamisest ning kütteinete valmistamine ja kohalevedu. Oma tegevuses sai ta kasutada valitsuse eraldatud ja kütteinete müügist tulevaid vahendeid. Maakondadesse tuli luua kohalikud kütteinete komiteed, mille tegevus oli aga pigem informatiivset laadi; kütteinete varumise tegelikeks kohapealseiks juhtideks said rajoonide volinikud. Keskkomitee sai õiguse ülestöötamiseks vajalikud raielangid fikseeritud hinnaga osta või rek-vireerida.²⁷

Praktilistel kaalutlustel käsitas kütteinete keskkomitee end vähemalt esialgu Vene-aegsete kütteorganisatsioonide õigusjärglasena. Nii läksid talle üle kõik nende ülestöötatud puiduvarud, samuti varem eraomanikega sõlmitud ostulepingud ja raieks rek-vireeritud metsad. Metsaomanikke kohustati täitma varasemaid kütteorganisatsioonidega sõlmitud lepinguid, kuigi hinnavahest

²⁶RA, ERA.80.4.471.1, 15.

²⁷RA, ERA.1016.1.34.36.

tingituna püüdesid omanikud vabaturule või üritasid segaste olude tõttu raieist üldse loobuda. Seetõttu omandas küttekomitee raieõiguse esialgu rekvireerimise teel enda määratud hinnaga. Valmistoodang müüdi kindla, kuid tarbijaskonnast olenevalt (riigi- või omavalitsusasutused, eraisikud) diferentseeritud hinnaga.

Juba 1918. aasta lõpul jõuti esimeste osakondade ehk rajoonide loomiseni, mis tegutsesid küttekomitee piirkondlike volinike juhtimisel. Tegelikud raieetööd algasid rajoonides 1919. aasta jaanuaris. Küttekomitee eksisteerimise ajal avati kokku 17 rajooni, neist kaheksa 1919. aasta kevadeks. Rajoonid paiknesid enamasti mööda raudteid, kuid oli ka neist kaugemale jäävaid piirkondi (nt Saaremaa, Palmse-Sagadi rajoon). Suuremate metsamassiivide intensiivsemaks kasutamiseks hakati metsa rajama väljaveoraudteid. Nii ehitati tööde mahult suurimaks kujunenud Tapa-Narva (Sonda) rajoonis Sonda ja Mustvee vahelisse metsa koos kõrvalharudega kokku 29 km raudteed. Teine suurem, 17 km pikkune raudteeliin rajati Lelle-Järvakandi rajoonis. Et küttekomitee kohustuseks oli ka turbavarude kasutuselevõtt, avati kolm ainult turbavarumisega tegelevat rajooni. Küttekomitee rajoonides töötas maksimaalselt kuni 7000 töolist ja 417 mitmesugust ametnikku. Keskasutuse kolmes struktuuriüksuses (kassarveosakond, rajoonide aruannete ning puudeliikumise osakond) töötas 1919. aastal koos juhatusega 19 ametnikku.²⁸ 1921. aastaks tegutses keskasutuses juba kümme struktuuriüksust ja ametnike arv oli suurenenud 88-ni.²⁹

Tööjõu saamiseks raieetöödele püüti väikest töötasu kompensoida sellega, et töölisi varustati töövahenditega ja sõjaoludes eriti hinnaliseks peetud toiduainetega. Iseäranis keeruline oli olukord metsa väljaveoga, milleks vaba kokkuleppe kõrval tuli vabariigi valitsuse korralduse järgi kasutada hobuseomanike hulgas ka sundkohustust. Raieetöödel kasutati eeskätt 1919. aastal ka vange ja sõjavange ning järgmisel aastal Eestisse taganenud Vene loodearmee sõjaväelasi ja sõjapõgenikke.

²⁸RA, ERA.80.4.741.5–11.

²⁹RA, ERA.1016.1.21.66.

Küttekomitee arvukas ametkond oli sõjaolude tõttu väga kiirev, metsandusspetsialistid puudusid sootuks. Polnud ka juhtnõõre, järelevalvet rajoonide tegevuse üle ega arvestatavat raamatupidamist. 1926. aastal valminud kütteinete keskkomitee lõpparuandes rõhutati vajadust võtta asutuse tegevuse hindamisel arvesse asjaolu, et tegu oli sõjaoludes loodud ajutise institutsiooniga. Esmatähtis polnud mitte raamatupidamine, vaid kütte varumine, kõik muu oli teisejärguline. Samas on ka ilmekas kirjeldus 1919. aasta oludest.

Aetakse kuskilt sunnitud inimesed kirveste ja saagidega kokku, asuvad lähemasse vaksalist metsa, raiutakse järjest puud maha ja laotakse riita nii kuidas keegi arwab, veetakse puud raudtee äärde ja rutatakse, sest varsti tuleb sõjaväe rong ja kui puid ei ole kohal, jääb rong seisma. Pilluti sagedasti otsekohe koormatest puud vedurile. Ja nii tuli teine vedur, ladus puud, mis eile langetatud ja kohale viidud, peale ilma kellegi lubata ning sõitis edasi. Kui nüüd küsida, kus on need dokumendid, mis tõendaks, kelle korraldusel töö tehtud, kelle loaga metsa raiutud, kui palju raiuti ja välja veeti, palju nendest puudest veduri kütteks läks, palju puuraiujad ja vedajad kütteinete puudusel ka puid koju viisid? Kellel tuli siis meelde neid aktisid ja kviitungeid kokku saada ehk oodata keskasutusest täielikke juhtnõõre, mida nüüd seaduses ettenähtud korras nõutakse ja kohtuvõimude poolt vastutusele võetakse.³⁰

Sõja lõppedes hakkasid väärnähtused küttekomitee tegevuses ja rahulolematus sellega äratama laiemat üldsuse ning loomulikult ka ajakirjanduse huvi. Kõik see päädis küttekomitee revideerimise erikomisjoni moodustamisega kaubandus- ja tööstusministeeriumi juures 1921. aasta 21. veebruaril. Komisjoni järeldused asutuse raamatupidamise kohta olid hävitavad. Esitati tsiviilnõudeid juhatuse ja ametnike vastu, mitu juhtivat ametnikku vabastati, keskkomitee esimees (august 1919 – aprill 1921) Adolf Janson aga arreteeriti. Küttekomitee uue juhatuse esimeheks määrati revisjonikomisjoni esimehena tegutsenud Oskar Hinto, kuid nagu hiljem tõdeti, ei suudetud ka edaspidi kehtestada asjaajamises ei keskvalitsuses ega rajoonides riigiasutustelt nõutud korda.³¹

³⁰RA, ERA.80.4.741.1–2.

³¹RA, ERA.80.4.741.15.

Rahuaaja saabudes mõisteti ka kaubandus- ja tööstusministeeriumis vajadust mõneti kohendada seniseid küttekomitee tegevuse aluseid, säilitades samas siiski väljakujunenud riikliku metsatööstuse organisatsiooni. 1920. aasta aprillis valminud kaubandus- ja tööstusministeeriumi uuendatud kütte ja metsatööstuse osakonna põhikirja projektis rõhutatakse aga otse, et tegu on senise kütteenite keskkomitee ümbernimetamisega. Osakonna peamiseks ülesandeks pidi saama riigiasutuste varustamine kütte- ja nüüd ka tarbepuiduga rahuaja tingimustes. Teises järjekorras pidi hoolitsetama omaavalitsuste ja tööstusettevõtete eest, samuti oli kavas tegelda puiduekspordiga. Peale selle pidi osakonna tegevusvälja jääma turbatööstuse arendamine, vajaduse korral metsaraudteede ehitamine, saetööstuste avamine jm. Tegu olnuks riigieelarvelise asutusega, mis vajaliku puidutoorme saanuks riigimetsast kohaliku taksihinnaga ostes. Osakonna juures tegutsenuks huvitatud ministeeriumide, linnade ja tööstusettevõtete esindajatest koosnev seitsmeliikmeline nõuandev komisjon.³²

Edasist arutelu see küttekomitee tegevuses kosmeetilisi muudatusi kavandanud projekt ei tekitanud, sest päevakorda hakkasid kerkima hoopis põhimõttelisemad küsimused: kas riigil peab olema kaks metsa ülestöötamise ja vääristamisega tegelevat organisatsiooni, millised on riikliku metsatööstuse ülesanded ja tegevuse ulatus, kas riik vajab üldse riiklikku metsatööstust jne. Põllutöö- ja tootlustusministeeriumil sel ajal selge seisukoht puudus, kuigi metsavalitsuse enda eelistus langes pigem erasektorige, s.t kasvava metsa müümisele vabaturul. Riiklik metsatööstus jäanuks eelkõige metsamajanduse sisemiste vajaduste rahuldamiseks (hooldusraie, sanitaarraie, vajaduse korral oksjonitel müümata jäänud raiealade ülestöötamine jms). Otseselt küttekomitee likvideerimist veel ei nõutud, kuid see pidanuks tegutsema rangelt metsavalitsuse kehtestatud tingimustel ja keskenduma küttekriisi likvideerimiseni eeskätt raudtee ja sõjaväe vajaduste rahuldamisele ning ülestöötatud metsamaterjali väljaveole. Küttekomitee enda ja ilmselt ka ministeeriumi arvates pidanuks riigimetsi müüdama vaid riigimetsatööstuse kaudu ja ülestöötatud

³²RA, ERA.63.6.47.588.

sortimendina. Konkreetselt tolle aja oludes soovis küttekomitee endale kogu kohalike elanike raiest ülejäävat aastalanki, millest siis vabaturul oleks maha müüdud vaid organisatsioonile vähem huvi pakkuvad või mittevajalikud raielangid. Metsatööstuse kõrval loodeti tulevikus suuremat rõhku panna ka kütтетurba tootmisele.³³

3. detsembril 1920 toimus kaubandus- ja tööstusministeeriumis koosolek, millel arutati kütteainete varumise senist korda ja edasisi arenguteid. Arvestades küttekomitee tegevuses ilmnenud probleeme, otsustati koos riigikontrolli esindajatega moodustada spetsiaalne revisjonikomisjon. Selle ülesandeks sai küttekomitee tegevuse sisuline analüüsimine ning laiemalt riikliku metsatööstuse vajalikkuse majanduslike põhjenduste selgitamine. Kuni selguse saamiseni pidi küttekomitee jätkama senist tegevust.³⁴

Revisjonikomisjoni 1921. aasta 25. aprilli aruandes kütteainete keskkomitee tegevusest ja tulevikukavatsustest jõutigi järeldusele, et rahuaegseis oludes peaks riikliku metsatööstuse tegevust jätkama kaubandus- ja tööstusministeeriumi alluvuses olev riigi metsa- ja turbatööstus. Sellele asutusele läinuks üle kütteainete keskkomitee senine organisatsioon ja samal ajal tulnuks lõpetada kõigi riiklike metsatööstuste, seega eeskätt metsavalitsuse tööstusosakonna tegevus. Sisuliselt jätkanuks loodav riigi metsa- ja turbatööstus uutes majanduspoliitilistes oludes sõjaaegsete kütteorganisatsioonide tegevust. Suurema tõhususe tagamiseks nähti ette korraga vähemalt 3–4 aastalangi suuruse kontsentreeritud raie rakendamist. Nii saanuks Eestis kujundada 4–6 raietööde piirkonda, kuhu vajaduse korral oleks ehitatud väljaveoraudteid ja rajatud muu püsivam taristu. Organisatsioon varustanuks kütte- ja tarbepuiduga riigi- ja omavalitsusasutusi ning nende ettevõtteid, ülejäägi aga müünuks vabaturul. Võimalikuks peeti ekspordimaterjali ettevalmistamist, seega siis riikliku metsaekspordi arendamist. Suurt rõhku kavatseti panna turbatööstuse arendamisele ja kändude juurimisele (kütteks ja keemiatööstuse tooraineks). Organisatsiooni juhtorganiks pidi saama juhatus eesotsas

³³RA, ERA.73.1.1316.119–123, 126–127.

³⁴RA, ERA.73.1.1316.128–130.

ministeeriumi määratud peajuhatajaga. Keskorgani koosseisus tegutsenuks võimaluse korral erialaspetsialistide juhtimisel metsa-, turba- ja kännutööstuse jaoskond ning tugistruktuurid. Kohapeal juhtinuks spetsialistide kaasabil tegevust tööjuhatajad. Uus organisatsioon pidi tegevust alustama 1921. aasta teisel poolel esialgu viie turbatööstuse ja nelja kännutööstuse rajooniga, viimaste puhul peeti ilmselt silmas suuri okaspuuraiestikega piirkondi (Kuigatsi, Võru-Vastseliina, Sonda, Anija). Kohe kavandatud metsatööstuse rajoonidena nimetati Sondat, Vaivarat, Aegviidut ja Jõgeva-Puurmani rajooni.³⁵

Metsade ja metsamajanduse seisukohast pöördeline kava ei ärritanud laiemat tähelepanu, sest riikliku metsatööstuse järele sellisel kujul puudus muutunud olukorras vajadus. Riigi majandus oli läinud rahuaja rööbastele, küttekriis hakkas leevenema, üha suurema kaalu omandas põlevkivi kasutamine, oma võimekust näitas metsamajanduse reegleid järgiv ja metsavalitsuse alluvuses tegutsenud metsatööstus, kujunemas oli normaalne puiduturg. Lõplik lahendus saabus valitsuse 1921. aasta 14. septembri määrusega kütteinete keskkomitee likvideerimisest ja likvideerimiskomisjoni moodustamisest. Komisjoni ülesandeks sai küttekomitee varade likvideerimine ja tema lepinguliste kohustuste täitmine (Riigi Teataja, 25. september 1921). Küttekomitee ametliku sulgemiseni jõuti 27. jaanuaril 1922, samal ajal kui paljud metsatööstuse osakonnad jätkasid oma tööd. See tulenes kaubandus- ja tööstusministeeriumi endiselt jõus olevast kavast asutada küttekomitee turbatööstuse baasil uus riiklik ettevõtte esialgse nimetusega riigi metsa- ja turbatööstus. See tegelikuks piiratumas ulatuses edaspidigi metsatööstusega, kavandatult Tapa-Narva ja Tapa-Tabivere raudtee piirkonnas. Ministeeriumi otsus lõplikult metsatööstusest loobuda sündis alles 1922. aasta suvel, kui 21. juulil alustas tööd riigi turbatööstus. Viimased kaheksa endise küttekomitee metsatööstuse rajooni lõpetasid tegevuse alles 1922. aasta sügiskul. Likvideerimiskomisjoni töö jõudis lõpule 1. jaanuaril 1926, misjärel tema aruanne esitati üle-

³⁵RA, ERA.1016.1.21.9–12.

vaatamiseks riigikontrollile.³⁶ Seega tegutses kütteinete keskkomitee kaks aastat ja üheksa kuud, tema likvideerimiskomisjon aga neli aastat ja kolm kuud. Küttekomiteele tõmmati lõplikult joon alla alles 7. juulil 1931, mil riigikogu kinnitas kütteinete keskkomitee 1918.–1923. aasta tegevuse aruande (Riigi Teataja, 24. juuli 1931).

Kütteinete keskkomitee tegevus

Raietegevuse korraldamisel pidi kütteinete keskkomitee lähtuma kehtivast Vene metsaseadusest ja sellest tulenevatest metsahoiuaspektidest. Nende täitmist pidanuks jälgima põllutöö- ja tootlustusministeeriumi metsavalitsus, kuid see asutus oli alles kujundamisel ja tema mõju 1919. aasta esimestel kuudel veel kõikjale ei ulatunud. Isetegevus lõpetati siiski juba märtsi lõpul, mil küttekomitee volinikel lubati rekvireeritud metsades raiet alustada alles pärast seda, kui metsavalitsus on konkreetsed raielangid metsahoiuaspekte arvestades välja valinud ja kätte näidanud.³⁷ Et metsavalitsus püüdis tagasi hoida kontsentreeritud raiet ja suunata tegevust juba niigi laastatud raudteeäärsetest metsadest kaugemale, sai see kahe riigiasutuse vaheliste konfliktide allikaks. Taunimist leidis ka küttekomitee raie teostamise viis: küttepuidu valmistamine tarbematerjalist, lageraiestike puhastamata jätmine, seemnepuude raie jne.

Küttekomitee vaba rekvireerimise õigust kärbiti 1919. aasta sügisel, kui metsavalitsus hakkas ise majandama hoolekande alla võetud mõisate suuremaid metsi. Pärast maaseaduse vastuvõtmist Asutavas Kogus ja mõisametsade riigistamist kadus küttekomitee rekvireerimisõigus juba täiesti ning edaspidi tuli tal raielange osta metsavalitsuselt põllutöö- ja tootlustusministeeriumi fikseeritud taksihinnaga. Tõsi, küttekriisi jätkumise tõttu sai küttekomitee 1919.–1920. aasta talvisel raiehooajal valitsuse otsusega Vene metsaseadusest tuleneva õiguse raiuda korraga kuni kümne aas-

³⁶RA, ERA.31.4.1347.11, 80.4.741.7–11; *Valitsusasutuste...* 1934: 320.

³⁷RA, ERA.1016.1.1.17–18.

ta raielank, seda ka raudteelähedastes metsades.³⁸ Täies mahus küttekomitee soovid siin ei täitunud, sest raiepiirkondade välja-
valimine ja eraldamine jäi ikkagi metsavalitsusele.

Küttekomitee oli asutatud küttematerjali valmistamiseks era-
korralistes oludes, kuid lageraieks saadud langid sisaldasid ka
tarbematerjali, mistõttu 1919. aasta keskpaiku hakati üles töö-
tama ja müüma tarbepuitu, nagu palgid, propsid, liiprid, leht-
puupakud jne. Hiljem võeti appi saetööstus, milleks küttekomi-
tee kasutada oli üle riigi 26 peamiselt riigistatud mõisatele kuu-
lunud saeveskit. Saematerjali püüti ka eksportida, kuid suurema
eduta, sest selleks puudusid kogemused ja toodangu kvaliteet ei
vastanud esitatud nõuetele. Palju räägitud turbavarumist alusta-
ti 1920. aastal, kuid erilisi tulemusi ei saavutatud, sest töid tehti
kindla kavata, samuti ei pööratud tähelepanu sellele, kas varutav
kütteturvas on üldse kasutuskõlblik või mitte. Arvestatavas ko-
guses juuriti ja tükeldati kände nii lõhkeainega kui ka Soomest
ostetud kannujuurijatega. Ilmselt esimest korda Eestis katsetati
metsalangetamisel Soomest hangitud kahte mootorsaagi.³⁹

Eesti Vabariigi riigimetsadest ja nende majandamisest puu-
dub 1922. aastani selgem ülevaade ja on iseloomulik, et alles ni-
metatud aastast alates hakati metsastatistikas esitama üleriigili-
si arvandmeid, seda eeskätt metsakasutuse kohta. Nii puudub ka
ülevaade küttekomiteele raieks antud metsade pindalast ja taga-
varast. Metsavalitsuse enda hinnangul oli 1920. aasta 1. septemb-
rini eraldatud umbes 4900 ha raielanke üldtagavaraga vähemalt
1,1 mln rm, sellest küttepuitu 970 000 rm, millele 1921. aasta
veebruarikuuni lisandus veel umbes 2200 ha raielanke.⁴⁰ Ilmselt
ei hõlmanud see arvestus maaseaduse-eelset aega, mil küttekomi-
tee tegutses erametsades ja puudus ka kindlam kord raielankide
väljaandmisel. Riigimetsade aastane arvestuslank, s.o metsama-
janduskavas kindlaksmääratud raie piirnorm teatud maa-alal, oli
pärast mõisate riigistamist 9306 ha (Reim 1937: 42)

³⁸RA, ERA.80.4.733.92.

³⁹RA, ERA.31.1.1696.2.

⁴⁰RA, ERA.73.1.1316.19.

Mitmel põhjusel puudub selgus ka küttekomitee töömahus. Nii nägi asutuse likvideerimiskomisjon segase dokumentatsiooni ja paljude dokumentide puudumise tõttu suurt vaeva lõpparuande kokkuseadmisel, kusjuures suurim tööstusrajoon Sonda jäigi kokkuvõttest andmestiku puudumise pärast välja. Teiseks suureks probleemiks oli kasutatud mõõtühikute paljusus ja kindlate reeglite puudumine nende ümberarvestamisel mahumõõtudeks. Sage li seda ei tehtudki ja kokkuvõtted esitati suures osas konkreetsetes oludes kasutatud mõõtühikutes. Nii oli põhilise toodangu ehk küttepuude arvestamise aluseks jooksev süld (js), kuid halgude pikkust ei märgitud. Nii on näiteks jooksva sülla tagavaraks 18 tolli (ligikaudu 45 cm) pikkuste halupuude korral umbes 1,8 rm. Teggu on koduste ahjupuudega, kuid sel ajal kasutati kindlasti pikemaid halge, pealegi ei saa mingist täpsemast järkamisest tolle aja puhul rääkida. Paljude puidusortide üldlevinud mõõtühikuks oli kant- ehk kuupsüld, kuid näiteks palke ja liipreid arvestati tükkikaupa. Saematerjali arvestuses oli mõõtühikuna kasutusel nii standard (4,67 tm) kui ka tükiarv. 1919.–1921. aasta tegevusaruandes tehti vahet rekvireeritud materjali (peamiselt Vene küttekomiteede pärand) ja n-ö omatoodangu vahel, kusjuures esimese osakaal oli päris suur, nt küttepuidu puhul ligi 23%, liiprite puhul koguni 46%. Likvideerimiskomisjoni aruandesse lisandus veel hiljem arvele võetud ja ülestöötatud materjal (vt tabel 1). Küttekomitee omatoodangu maht jäi kõige tagasihoidlikumaks sõja-aastal 1919, mil toodeti vaid 9% kõigist komitee valmistatud küttepuudest (1921. aasta lõpuni), ligi 10% palkidest ja 5% liipritest. Põhitoodangu arvestuses oli see rekvireeritustki märksa vähem. Kõige suurem oli omatoodangu maht 1920. aastal; järgmisel aastal hakkas juba mõju avaldama üleminek rahuajale ja küttekomiteele eraldatud raielankide vähenemine.⁴¹

Küttekomitee toodangu sortiment oli lai: sellesse kuulus veel üle 15 000 liipripaku, 119 000 lehtpuupakku, 109 tonni kuusekoort, 5525 kuupsülda okaspuukände, peenümarmaterjali jpm, sealhulgas 25 600 kuupsülda küttesturvast.

⁴¹RA, ERA.73.1.1360.91.

Tabel 1. Kütteinete keskkomitee (KKK) metsatööstuse põhitoodang 1919.–1922. a tegevusaruande järgi ja likvideerimiskomisjoni aruande järgi aastate 1919–1925 kohta.⁴²

	Küttepuit (js)	Lauad (tk) (tm)	Propsid (rm)	Liiprid (tk)	Palgid (tk)	
Rekvireeritud	127 313	33 798	594	2282	89 241	26 595
KKK toodang	437 199	329 345	2552	66 892	103 671	313 997
1919–1921	564 512	363 143	3146	69 174	192 912	340 592
1919–1925	648 559	363 143	3146	85 203	268 024	367 457

Kui rääkida küttekomitee peamisest ülesandest, milleks oli raudtee, armee ja riigiasutuste varustamine küttematerjaliga sõjaolukorras, siis 1921. aasta kevadel tehtud kokkuvõtte järgi oli raudtee osakaal 50%-ga suurim, järgnesid 18%-ga tööstusettevõteted ja eraisikud ning kolmandana sõjavägi 14%-ga. Omavalitsuste ja riigiasutuste osakaaluks jäi vastavalt 12% ja 6%.⁴³

KOKKUVÕTTEKS

Maailmasõjaaegsete küttekomiteede tegevus on leidnud hiljem teravat kritiseerimist eeskätt metsamajanduslikust seisukohast ja seda põhjendatult. Riiklike küttekomiteede ja ühtlasi riikliku metsatööstuse ellukutsumise ainsaks põhjuseks oli sõda ja Venemaa ettevalmistamatus selleks. Kütteinete hulgas hakkas kiiresti suurenema puidu osakaal, kuid rahuaegne puiduturg ei suutnud kasvanud nõudlust selle järele rahuldada. Majanduse suunamisega sõjaaja rööbastele tuli ka puiduressursside kasutamine riigi kontrolli alla võtta ning mõne aja pärast viis see erivolitustega riiklike metsatööstusorganisatsioonide loomiseni eeskätt erametsades tegutsemiseks. Nende asutuste peamine ülesanne oli raudtee, armee ja sõjaliselt tähtsamate tööstusettevõtete varustamine. Küttekomiteede kontsentreeritud suurepinnalised raietööd ja metsauuendusliku aspekti eiramine mõjus metsadele laastavalt, kuid samas oli

⁴²RA, ERA.31.4.757.9–10p.

⁴³RA, ERA.73.1.1360.91.

nende osa küttekriisi leevendamisel väga oluline, eeskätt raudtee-transpordi käigushoidmisel.

Suuresti Vene küttekomiteede eeskujul loodi 1918. aasta lõpus kaubandus- ja tööstusministeeriumi allasutusena kütteainete keskkomitee. Selle tegevuse aluseks 1919. aastal said varasemate küttekomiteede ja metsaomanike vahel sõlmitud “lepingud”, uute erametsade rekvireerimine ja pärast mõisametsade riigistamist juba raielankide ostmine metsavalitsuselt. Kaubandus- ja tööstusministeeriumi kava järgi pidanuks küttekomitee oma tegevust riikliku metsatööstusettevõttena jätkama ka rahu ajal ja kasutama suurema majandusliku efekti saavutamiseks kontsentreeritud raiet. See suurejooneline plaan siiski ei teostunud ja 1922. aastal jäi küttekomiteest järele vaid selle turbatööstuse osakonna baasil moodustatud riigi turbatööstus.

Kütteainete keskkomitee 1918.–1925. aasta tegevuse kinnitamise seaduse eelnõu ütleb muu hulgas järgmist: “Kütteainete keskkomitee põhikirjaliseks ülesandeks oli raudtee, armee ja sõjaliste ülesannete täitmisega seotud tööstuse ja asutuste kütteainetega varustamine. Seega oli Kütteainete keskkomitee üks nendest asutistest, mis sõjaaegsete olude tõttu ellu kutsuti ja seega oma iseloomu tõttu kuulus nn väljatööstuste liiki, millised tööstused kannavad ajutist laadi ja kaotavad oma tähtsuse peale sõjaolude lõppemist”.⁴⁴ Need sõnad võtavad kokku kõigi sõjaaegsete riiklike küttekomiteede tegevuse mõtte ja ka arenguperspektiivi. Edasine riikliku metsatööstuse areng Eesti Vabariigis oli seotud juba organisatsiooniga, mis tegeles riigimetsade valitsemise ja majandamisega ning etendas omas ajas meie metsanduse arenguloos positiivset rolli.

Kirjandus

K a r m a, Otto 1963. *Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis: Tööstuse arenemine 1917. aastani*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia

⁴⁴RA, ERA.31.3.1002.2.

- Meikar, Toivo 1999. Segased aastad Eesti metsamajanduses (1917–1919). — *Töid Eesti metsanduse ajaloost II*. (Akadeemilise Metsaseltsi Toimetised X.) Tartu: Eesti Põllumajandusülikooli Kirjastus, lk 5–30
- Reim, Paul 1937. *Metsamajandus Eestis*. Tallinn: Riigi Maade ja Metsade Valitsus — Konjunkturiinstituut
- Riigi metsamajandus ja riigi metsatööstus 1918–1930. 1932. Tallinn: Riigimaade ja -metsade Valitsus
- Ustav... = *Устав лесной*. 1905. Санкт-Петербург
- Valitsusaastuste tegevus 1918–1934. 1934. Tallinn

TOIVO MEIKAR (sünd. 1947) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooosakonna (1972) ja kaitsnud kandidaadiväitekirja metsanduse ajaloo alal (1981, ENSV TA Ajaloo Instituut). Töötanud 1974–1996 Eesti Metsamajanduse ja Looduskaitse Teadusliku Uurimise Instituudis (1981–1995 vanemteadur, 1996 teadusdirektor) ja 1996–2013 Eesti Maaülikoolis (1996–1997 metsandusteaduskonna prodekaan, 1997–1998 dekaani kt, 1998–2013 metsandusinstituudi vanemteadur). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Metsametnikud ja -huvilised Eestis 18. sajandi lõpul” (1991, nr 6, lk 1292–1390), “Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine” (1991, nr 12, lk 2629–2641), “Abruka saare mets” (1992, nr 12, lk 2600–2612), “Metsateadlane Aadu Valmet ja tema mälestused” (1993, nr 9, lk 1950–1955), “Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1920. aastail” (1995, nr 2, lk 295–308), “Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1930. aastail” (1996, nr 3, lk 556–578), “Tartu rahu ja Eesti metsakontsessioonid Venemaal” (1997, nr 5, lk 983–1003), “Saag” (1999, nr 2, lk 347–361; koos Teet Nurgaga), “Tselluloositööstusest Eestis” (2001, nr 2, lk 363–380; koos Teet Nurgaga), “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Heldur Sanderi ja Wolfgang Ilgiga) ja “Waldhofi tselluloosivabrik Pärnus — õnn või õnnetus?” (2015, nr 3, lk 522–544) ning arvustused “Raamat Eesti metsanduse ajaloost” (1994, nr 3, lk 625–629) ja “Raamat metsa mõttest” (2004, nr 11, lk 2494–2497).

VEIKO TAMMJÄRV. Kratt II (2017)

EESTI ESIMENE JA VIIMANE FARMAKOPÖA

80 aastat rahvusfarmakopöa sünnist

Toivo Hinrikus, Ain Raal

Farmakopöa on ravimite koostisse kuuluvatele toimeainetele, abiainetele ja droogidele esitatavate kvaliteedinõuete ning nende määramise eeskirjade kogumik, mille eesmärk on tagada ravimpreparaatide kvaliteet ja ohutus. Emakeelne riiklik farmakopöa on nii erialakultuuri kui ka rahvuskultuuri osa. Eesti farmakopöa sünni eel, 1920.–1930. aastatel kajastasid Eesti farmaatsiaajakirjad korduvalt ühe tolleaegse Euroopa farmaatsiakorüfee, Berni farmaatsiaprofessori Aleksander Tschirchi mõtteid, kes käsitas farmakopöad filosoofiliselt koguni kui oma ajastu peeglit ja oma aja teaduslikku mälestussammast (Tschirch 1922). Nii mõnedki inimesed, peamiselt küll väljastpoolt eriala, on päris hoogu sattunud ja ristunud farmakopöa farmatseutide piiblik. Jäägu see maitse asjaks, kuid igal juhul võib öelda, et tolleaegne apteeker ja farmakopöa olid sama lahutamatud kui jurist ja paragrahvid. Üks on selge: oma farmakopöa väljaandmine on küpse riigi ja tugeva eriala tunnus. Lisagem, et 1. detsembril 1919 tegevust alustanud rahvusülikoolis alles hakati erialaterminoloogiat ulatuslikumalt edendama.

FARMAKOPÖA KOOSTAMISE TAUST JA ETTEVALMISTUSTÖÖD

Eesti farmakopöa (*Pharmacopoea Estonica*) koostamise vajadus kerkis esile õige pea pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse väljakuu-

lutamist 1918. a veebruaris. Vabariigi algusaastatel olid kasutusel Vene VI farmakopöa, Vene sõjaväe III farmakopöa, Saksa VI farmakopöa jt. Seega oli tegemist eri riikides ja eri keeltes väljaantud farmakopöadega, mis muutis farmaatsiaalase tegevuse üksjagu keeruliseks ja sünnitas segadust. Tabavalt on seda perioodi iseloomustanud Rudolf Vallner (Wallner 1932: 280): “Meie ei kannata nii siis farmakopea puuduse, vaid farmakopeade rohkuse all.” Samas kurdeti kaose kõrval ka selle üle, et kasutusel olevad farmakopöad on sisult vananenud ja nendestki on puudus, sest olemasolevad eksemplarid on aja jooksul juba liiga läbi kulunud (Koitmets 1933). Leiti, et uus ja oma farmakopöa välistaks vajaduse Vene VI farmakopöa artiklite täiendamise või muutmise järele (Farmakopöa... 1930). Mõneti leevendas rahvusfarmakopöa puudumist (ka Lätis) omakeelsete farmatseutiliste manuaalide väljaandmine, millega püüti tagada ravimite kvaliteeti (*Manuale...* 1923–1937).

Esimeseks suuremaks avalikuks sammuks farmakopöa ettevalmistamisel oli tervishoiu peavalitsuse ringkiri (nr 654, 3. II 1923) farmakopöa asjus. See sisaldas palvet “kõigile osakonna tegevuse piirkonnas asuvatele arstidele ja apteekritele teatada, et nendel võimalik on Tervishoiu Nõukogu Farmakopea komisjonile (Tallinnas, Tervishoiu Peavalitsuses) kirjalikult oma arvamist avaldada praegu maksva farmakopea kohta ja soove avaldada, missuguseid muudatusi selleks tuleb ette võtta, eriti missugused vanad farmakopea preparaadid tuleksid uuest farmakopeast välja jätta ja missugused uued üles võtta”.

Sellele üleskutsale vastati üsna kiiresti. Juba mõne kuu pärast tegi sõjaväe tervishoiu valitsus ettepaneku võtta esimese Eesti farmakopöa koostamisel aluseks Vene sõjaväe III farmakopöa, kuna selle eeskirjad pidavat kõige paremini vastama ajastu nõuetele (Sooviavaldused... 1923b). Samas loeti üles terve hulk aineid, mis arvati olevat vajalik koostatavasse farmakopöasse võtta (nt narkoosieeter, kofeiinnaatriumbensoaat, kollargool, novokaiin, ihtüoolsalv, veronaal jt). Ühtlasi sooviti, et “farmakopeas ülesvõetud ainetele võimalikult täielikud ja ajakohased analüüsimise meetodid kui ka reaktiivid äranäidatud oleksid” (Sooviavaldused... 1923b: 221).

Veelgi sisulisemaid soove esitasid Julius Lill ja Martin Hak-kaja, kes lähenesid küsimusele praktilisest küljest. Nad soovitasid farmakopöasse võtta terve hulga Eesti drooge ja nendest valmistatud vedelekstrakte, mis välismaa erialakirjanduse andmetel on farmakoloogilistes ja kliinilistes katsetes häid tulemusi andnud. Nisuguste droogidena leidsid nende poolt soovitamist hiirekõrvaiürt (*herba Bursae pastoris*), mõru kirburohu ürt (*herba Polygoni hydropiperis*), nõmmliivateeürt (*herba Thymi serpylli*), mustikalehed ja -viljad (*folia et fructus Myrtilli*), tedremaranajuur (*radix Tormentilla*) ja kalmusejuurikas (*rhizoma Calami*). Maikellukese õite asemel soovitati tinktuuri valmistamiseks kasutada kogu taime (mis järgnenud 60 aastaks kasutusele jäigi). Ravimtaimi puudutavate küsimuste kõrval tehti ettepanekuid ka farmatseutilise tehnoloogia teemadel (ekstraktide ja salvide valmistamine jm), samuti mõningate droogide ja raviainete väljajätmise kohta koostatavast farmakopöast jm (Sooviavaldused... 1923a). Seda laadi mõtteavaldusi ilmus veelgi. Põhiline oli aga see, et asjad hakkasid liikuma.

Esimesse riigi tervishoiunõukogu nimetatud farmakopöa koostamise komisjoni kuulus teiste seas tervishoiu peavalitsuse ülem, kaitseväe tervishoiuvalitsuse farmatseutiline inspektor Rudolf Vallner, kes asus asja sisuliselt organiseerima. Komisjoni kutsuti ka teisi farmatseute ja asjatundjaid. Paraku ei nihkunud farmakopöa koostamise töö esialgu paigast ja Eesti Farmatseutide Ühing esitas 6. märtsil 1928 tervishoiu- ja hoolekandevalitsusele märgukirja, milles muu kõrval soovitati ametlikku komisjoni täiendada eriteadlastega, et kiirendada farmakopöa ilmunist. 16. detsembril 1929 võeti riigi tervishoiunõukogu koosolekul vastu Eesti farmakopöa esimesed artiklid, mis ilmusid 1930. aasta *Riigi Teatajas* (Farmakopöa... 1930). Valminud artikleid arvustas teravalt nii sisulise kui ka keelelise külje pealt Hugo Salasoo (aastani 1932 Sogenbits). Ta rõhutas, et farmakopöalt kui meile nii tähtsalt raamatult peab nõudma äärmist täpsust, järjekindlust ning vigade ja trükivigade viimist miinimumini, "ametlik väljaanne peab olema keeleliselt laitmatu" (tsit. Sogenbits 1931a: 14). Ajakirjas *Eesti Rohuteadlane* ilmunud artiklitest (Paris 1931; Koitnits 1933) nähtub, et inspektor Rudolf Vallner näis püüd-

vat kogu farmakopöa koostamise tööd üksi ära teha, mistõttu see ei edenenudki. Samal ajal ilmus ajakirjas *Pharmacia* hulk kirjutisi, mis väitsid vastupidist. Ilmselt oli siin tegemist asjaoluga, et *Pharmacia* oli 1921. aastal asutanud proviisor Vallner ise ja niisiis oli see tema mõjuväljas. Vallneriga ei olnud aga rahul ka seetõttu, et ta oli apteegiomaniik, mida ei peetud kohaseks riigi apteegiasjanduse juhatajale. Olgu kuidas oli, kuid Rudolf Vallneril oli Eesti farmakopöa saamisloos oma kindel osa.

Pärast Vallneri lahkumist oma ametikohalt 1. septembril 1933 jätkas tema mantlipärijana haridus- ja sotsiaalministeeriumi tervishoiu- ja hoolekandevalitsuse farmatseutiline inspektor Hugo Salasoo, kes asus aktiivselt farmakopöa koostamise komisjoni etteotsa. Sellega algas teine ja otsustav periood seatud eesmärgi saavutamisel. Juba 7. veebruaril 1934 kinnitas tervishoiu- ja hoolekandevalitsuse direktor Hugo Salasoo ettepanekul uue farmakopöa korraldava komisjoni koosseisu. Sellesse kuulusid tervishoiu- ja hoolekandevalitsuse, kaitseväe tervishoiuvalitsuse, põllutöeministeeriumi loomatervishoiuosakonna, Rohuteadlaste Ühingu te Liidu ja Arstiseltside Liidu esindajad (*Eesti...* 1937). Aprillil 1934 loodi farmakopöa artiklite koostamise erikomisjonid, mida juhtisid tolleaegsed tuntud teadlased: Henn Parts — farmatseutiline keemia, Johannes Stamm — farmakognoosia, Nikolai Veiderpass — galeeniline farmaatsia,¹ Karl Schlossmann — bakterioloogia, Georg Barkan — farmakoloogia ja Karl Saral — veterinaaria. Mitte vähem tuntud ei olnud ka komisjonide liikmed Alfred Änilane (Äniline), Alma Tomingas, Ulrich Kuusik, Elise Käer-Kingisepp ja Herman Peterson (Salasoo 1934: 119–121).

Eesti farmakopöa puhul oli ühtaegu õnneks ja õnnetuseks selle väljaandmise kiirus. Salasoo rõhutab oma kirjas Johannes Stammile 4. aprillil 1934, et oleks äärmiselt vajalik seada kogu farmakopöa trükivalmis 1935. aastaks (Salasoo, Stamm 1934–1939). Samas avaldati kahtlust, kas kiirus on ühendatav kvaliteetse tulemusega, ja tõdeti, et ega ikka ei ole küll — ja lisagem veidi etteruttavalt, et see tõdemus osutus prohvetlikuks. Kuid valida

¹Galeeniline farmaatsia on drooge (looduslikke ravimitoormeid) ja neist valmistatavaid preparaate käsitlev farmaatsia haru. *Toim.*

oli tegelikult kahe halva vahel: pääseda võimalikult kiiresti (kuid ühtlasi kiirustamise tõttu sisse lipsata võivate vigade hinnaga) senisest mitte kedagi rahuldavast olukorrast ehk eluliselt vajaliku farmakopöa puudumisest või lasta jätkuda samal olukorral veel 8–10 aastat, mis oli tol ajal teistes riikides farmakopöa koostamise tavaline tempo. Ühes oldi aga kindel: igal juhul peab koostatav farmakopöa saama parem kui seni kasutusel olevad. Eesti farmakopöas nähti rohuteadlastele, arstidele ja raviaineid valmistavatele asutustele hädavajalikku käsiraamatut (Salasoo 1936). Tõdem, et kui tookordsele aastale 1934 lisandunuks veel farmakopöa ettevalmistamiseks tavaliselt kuluvad 8–10 aastat, siis järgnenud ajaloosündmused arvestades poleks Eestil kunagi oma farmakopöad olnudki.

TÖÖ ALGAB

Pärast mõningast arupidamist võeti Eesti farmakopöa artiklite koostamisel aluseks 1933. aasta Šveitsi farmakopöa vastavad artiklid, mis kohandati Eesti oludele. Salasoo ja Stammi kirjavahe- tusest selgub, et üks niisuguse valiku põhjusi oli proosaline asja- olu, et see farmakopöa oli farmatseutilise keemia instituudis ole- mas ja sellega oli võimalik seal tutvuda (Salasoo, Stamm 1934– 1939). Teisest küljest on teada, et Šveitsi farmakopöa oli valmi- nud kümneaastase pingelise töö tulemusena toleaegete maail- makuulsate eriteadlaste osavõtul ning selle artiklite koostamisel oli arvestatud ka 1925. a Brüsselis peetud teisel rahvusvahelisel tugevatoimeliste ravimite koostise ühtlustamise konverentsil väl- jatöötatud normatiive (*Pharmacopoea*... 1933).

Erikomisjonid alustasid suure hooga tööd peaaegu kohe pä- rast moodustamist 1934. aasta aprillis ja 26. maiks oli osa ar- tikleid Salasoole juba esitatud. 1934. aasta 8. juuni kirjas Stam- mile teatab Salasoo, et farmatseutilise keemia komisjon on esi- tanud 19 artiklit, galeenilise farmaatsia komisjon 26, loomaarst- lik komisjon kuus ja farmakognoosia komisjon kolm artiklit, ehk teisisõnu, laekunud oli juba 54 artiklit (Salasoo, Stamm 1934– 1939). Juba poole aasta pärast, 24. jaanuaril 1935 kirjutab Stamm Salasoole, et saatis just eile ära 84 farmakopöa artiklit ja seega

on neid nüüd kokku 87. Sama aasta 10. detsembri kirjas teatab Stamm veel 42 artikli saatmisest (Salasoo, Stamm 1934–1939). See näitab, millise innu ja tempoga oli asutud Eesti farmakopöad koostama, ning annab ühtlasi tunnistust Salasoo algatus- ja koostöövõimest. Muu hulgas avaldas ta ajakirjas *Eesti Rohuteadlane* farmakopöaga seoses mitu kirjutist (Salasoo 1934).

Kui esimesel erikomisjonide esimeeste koosolekul Tartus 14. aprillil 1934 arutati farmakopöa koostamise üldist töökorraldust ja põhimõttelisi küsimusi, siis teisel koosolekul 26. mail võeti vaatluse alla juba praktilises töös esilekerkinud küsimused ja küsitavused. Sel koosolekul arutati muu seas farmakopöa artiklite ühtlustamist ja otsustati:

- kasutada mõõtühikute väljendamisel rahvusvahelist tähistusviisi (nt mm, g, mg jne, s.t ladina tähtedega, ilma punkti-ta jne);
- kirjutada keemiliste ainete nimetused vastavalt kehtivatele keemiliste ainete nimetustele (nt kaaliumjodiid, mitte joodkaalium, hõbenitraat, mitte salpeeterhapu hõbe jne);
- piirituse asemel tarvitada sõna “alkohol”;
- nimetada reaktiivse ainult lahustatud aine nimetuse järgi (nt kolm tilka tümoolsinist tähendab kolm tilka tümoolsiniselahust).

Farmakopöa artiklite pealkirjas otsustati kasutada esimesel kohal ladinakeelset nimetust ja teisel kohal eestikeelset, kusjuures soovitati kasutada enam levinud keemilist nimetust, millele peaksid järgnema sünonüümid ja ametlikult kehtivad lühendatud nimetused (Salasoo 1934).

Rohkesti vaidlusi ja raskusi tekitas artiklite keeleline külg, eriti terminoloogiaküsimused, sest paljudel mõistetel puudusid eestikeelsed vasted. Erikomisjonides koostatud artiklite keeleline ja vormiline ühtlustamine oli Hugo Salasoo ülesanne, keda abistas seejuures Rohuteadlaste Koja juures tegutsenud oskussõnade komisjon. Keeleküsimustes ei keeldunud nõuannetest ka haridusministeeriumi nõunik Johannes Aavik. Muide, temale omistatakse

ka tehissõna “teim”, “teimimine”² kasutuselevõtt 1936. a (Salasoo 1937a). Hugo Salasoo loodud sõna “ravim” vähendas märgatavalt varem käibel olnud sõnade “rohi”, “arstirohi” ja “arstim” kasutamist (Salasoo 1998). Sõna “ravim” kasutati esimest korda ajakirja *Eesti Rohuteadlane* 1931. aasta 2. numbris (Kroonika 1931): “Venemaale ravimite sissevedu enne ilmasõda, toimides pääasjalikult Saksamaalt, oli 56% kõigist turul olevaist aineist.”

Probleemiks oli isegi see, kas kasutada sõna “farmakopöa” või “farmakopea” (Sogenbits 1931b). Viimast pruukis järjekindlalt ajakiri *Pharmacia*. “Farmakopöa” tuleb kreeka keelsetest sõnadest *pharmakon* — ‘ravim’ + *poieō* — ‘teen’, nii et eesti keelde transkribeerituna on pigem farmakopöa, mis ka ametlikult kasutusele võeti. Sellisel kujul tarvitas ka Salasoo soovitus tarvitada sõna “farmatseut” asemel “farmatsöit” (Sogenbits 1931b), mis küll ei juurdunud. Selle arutelu kohta märgib Salasoo, et hädavajalik oleks luua komisjon, mis asuks koostama farmatseutist oskussõnastikku (Sogenbits 1931b). See mõte sai teoks alles 68 aastat hiljem, kui 1999. aastal loodi Ravimiameti juurde farmaatsiaterminoloogia ekspertkomisjon, mille töö ulatuslikumaks väljundiks oli 2010. aastal ilmunud käsiraamat *Farmaatsiaterminoloogia* (Hinrikus jt 2010).

FARMAKOPÖA ILMUB

Tänu Hugo Salasoo energilisele tegutsemisele anti farmakopöa trükivalmis tekst juba 5. juunil 1936 üle riigi tervishoiunõukogule, kus see esitatud kujul kinnitati. Eesti farmakopöa ilmus trükist 30. jaanuaril 1937 (mahulisi näitajaid vt tabelist 1; *Eesti...* 1937).

Hugo Salasoo (1937a, 1937b) võtab kokku, mida Eesti farmakopöa nõuab:

– rohuteadlaselt teadlikku ja teaduslikku suhtumist oma kutsetöösse;

²“Teimima” tähendab (laboratoorselt) omadusi määrama. *Toim.*

Tabel 1. Balti riikide farmakopöade maht ja struktuur.

Farmakopöa	Eesti	Läti	Leedu
Ilumisaasta	1937	1940	1938
Lehekülgede arv	751	964	528
Üldosa lehekülgede arv	26	41	1
Eriosa artiklite arv	805 ³	658 ⁴	616
Lisade ja tabelite lehekülgede arv	76	155	47

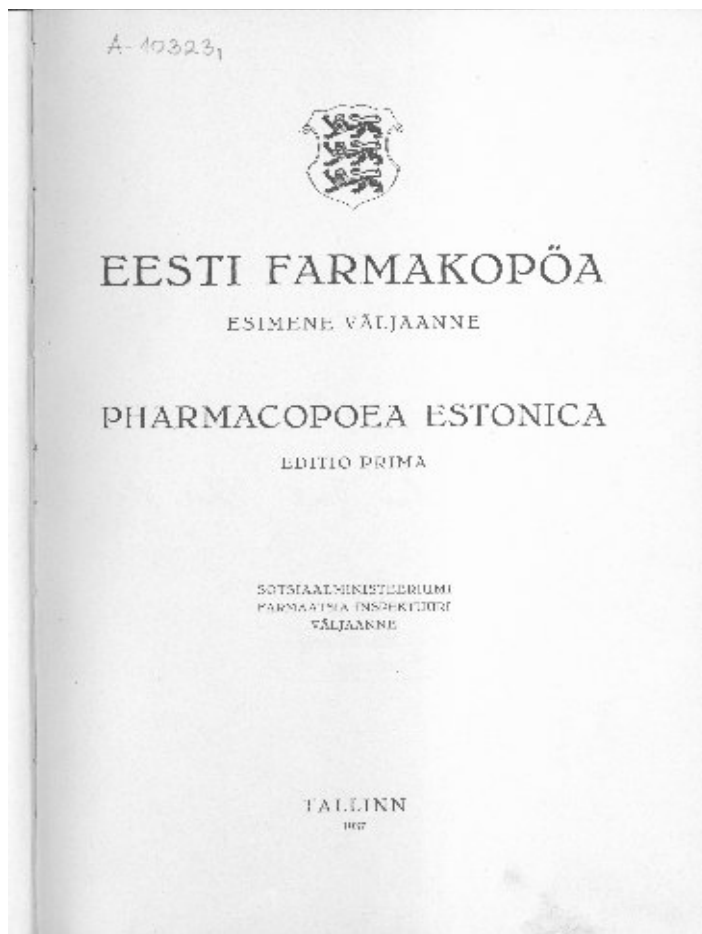
- et rohuteadlane oleks teadlik ühe või teise valmistusviisi mõjust valmistatavale preparaadile;
- et rohuteadlane ei oleks mitte ainult kaupmees, vaid ka teadlane: mitte ainult ravimi edasiandja, vaid ka ravimivalmistamise kunsti edasiandja;
- et rohuteadlane teaks, mida ta teeb ja milleks ta teeb.

Ülaltoodut võib vaadelda Hugo Salasoo kreedona. Tema enda järgi pole selles siiski midagi uut, sest kõik teadlikud rohuteadlased on alati nii toiminud. Tuleb mainida, et need mõtted on igihaljad nüüdki ja tulevikus. Detailirohkelt on farmakopöa koostamisest ja valmimisest kirjutanud Hugo Salasoo poeg Inno Salasoo raamatus *Linad ja takud* (Salasoo 1998).

Farmakopöa erialase farmatseutilise sisu tutvustamist alustati juba enne käsiraamatu ilmumist. Nii leidsid käsitlemist näiteks galeenilised preparaadid (Veiderpass 1934), tinktuurid (Kuuksik 1936), nende valmistamine ja analüüsimine ning mitmesugused analüüsimetodid (Siim 1937a, 1937b, 1937c, 1938). Pärast ilmumist jätkati apteegi retseptuuri puutuvate küsimuste selgitamist (Veiderpass 1938) ning farmakopöa preparaatide valmistamisel ja teimimisel aset leidvate keemiliste reaktsioonide tagamaade põhjalikku selgitamist (Lõhmus 1938).

³Peale artiklite on teoses ka 16 tabelit.

⁴Teoses on ka 11 tabelit ja 6 joonist.

Kuna farmakopöa trükiarv oli vaid 500 eksemplari, oli mõeldamatu, et oma eksemplar oleks olnud igal arstil. Tohtreid informeeriti farmakopöas tehtud muudatustest ja uuendustest ajakirja *Eesti Rohuteadlane* vahendusel (Tekkel 1938). Küll aga pidi farmakopöa vältimatult olema igas apteegis, määrates muu hulgas kindlaks apteekides müüdavate preparaatide nomenklatuuri. Nii pidid I järgu apteekides saadaval olema kõik farmakopöa preparaadid ja apteegis pidi olema laboratoorium nende kvaliteedi analüüsimiseks. II järgu apteekides oli müügil ainult osa farmakopöa preparaatidest ning labori olemasolu ei olnud kohustuslik. Esimene järk pidi olema kõikidel linnaapteekidel, kuid ka suuremad maa-apteegid olid I järgu apteegid (Hinrikus jt 2005: 3–5). 1940. a alguseks tegutses Eestis 211 vabamüügiapteeki, millest 103 olid I järku ja 108 II järku (Vabamüügi... 1940). Olgu võrdluseks lisatud, et nõukogude ajal suurenes apteekide arv Eestis õige vähesel määral.

Eesti farmakopöa kehtis alates 1. jaanuarist 1938 kuni iseseisvuse kaotamiseni. See on jäänud ja tõenäoliselt jääbki viimaseks Eestis ettevalmistatud eestikeelseks farmakopöaks, kuigi käsiramatu pealkirjale järgneb paljulubav “Esimene väljaanne”.

Farmakopöa trükist ilmunise tähistamiseks korraldas Akadeemiline Rohuteadlaste Selts Rüütli tänaval asunud rohuteaduse instituudis aktuse, kus farmakopöa koostajad kõnelesid suurteose saamisloost ja sisust (Sirgo 1937).

Paraku järgnes farmakopöa ilmunise eufooriale pohmelus, mis oli tingitud avastatud puudustest. Praeguses farmaatsia instituudis on olemas *Eesti farmakopöa* eksemplar, milles on õige rohkelt käsitsi tehtud parandusi ja teksti ülekleepimist. Kui ajakirja *Eesti Rohuteadlane* toimetaja 1937. a kokkuvõtet tegi, märkis ta muu hulgas: “Kuni viimase ajani on meie uue seadusraamatu kohta ilmunud väga mitmesugust kriitikat, millest loodame, et see tuleb kasuks meie farmakopöa järgmisele väljaandele” (Puusepp 1939: 369). Ka farmakopöa väljaandmise eestvedaja Hugo Salasoo tõdeb, et “otstarbekohaseidki parandusettepanekuid” on avaldatud rohkesti (Salasoo 1937a). Samas heidab ta kutseringkonnale ette, et parandusettepanekud tulid alles pärast farmakopöa ilmunist, mitte aga aastatel 1934–1936, mil farmakopöa ar-

tikleid *Eesti Rohuteadlases* kommenteerimiseks avaldati. Salasoo mõistab ka ise (1937a: 253–254): “See näitab vaid üht: kuipalju tähelepanu ja süvenemist ning pikaajalist kaalumist nõuab säärase teose koostamine ja selle sisu kohta seisukohavõtmine.”

Tagantjäreletarkusena vajanuks meie rahvusfarmakopöa enne trükki andmist aasta-paar laagerdamist. Ajalugu andis selleks veel aegagi, kuid kes osanuks seda toona täpselt ette näha.

EESTI FARMAKOPÖA SISU

Farmakopöade ülesehitus ei ole aastakümnete (isegi aastasade) jooksul kuigi palju muutunud, kuid kindlasti on muutunud osade proportsioonid ja käsiraamatute maht. Eesti farmakopöa koosneb üldosast, eriosast ja lisadest. Üldosa sisaldab juhiseid ravimite teimimiseks, mida eriosas enam ei korrata, kuid mis on väga tähtsad farmakopöa eriosa kasutamisel. Eriosas on 805 artiklit ravimite ning toime- ja abiainetate kirjeldusega, mis paiknevad ladinakeelsete nimetuste järgi tähestikulises järjekorras. Ladinakeelse nimetusele järgneb keemiline nimetus, kusjuures liiga pika ja keerulise keemilise nimetuse asemel on kasutatud lühendatud ehk leppenimetust. Eestikeelsetest nimetustest on toodud enim kasutusel olev või enim ravimi koostisele vastav nimetus. Nagu öeldud, on farmakopöa artiklite koostamisel silmas peetud norme, mis töötati välja 1925. a Brüsselis toimunud teisel rahvusvahelisel tugevatoimeliste ravimite koostise ühtlustamise konverentsil. Need farmakopöa ravimid, mis kõigiti vastavad Brüsseli kokkuleppele, on tähistatud pealkirja või alapealkirja juures tähtedega P. I. (*Praescriptio Internationalis*). Kui ravim vaid mõnes osas vastab Brüsseli kokkuleppe normidele, siis on märk P. I. toodud vastavate andmete juures. Artiklite kasutamise hõlbustamiseks on need alapealkirjadega osadeks jaotatud.

Erinevalt tänapäeva farmakopöadest on *Eesti farmakopöasse* võetud vaid valimik aineid (ravimeid) — eelkõige need, mille puhul teatud normide ja eeskirjade kindlaksmääramist peeti eriti vajalikuks. Põhjuseks toodi ravimite määratu suurt arvu ja alalist muutumist. Erilist tähelepanu pöörati Eestis kasvavatele ravimtai-medele. Farmakopöasse võeti meil seni võrdlemisi vähest kasu-

tamist leidnud, kuid välismaal teaduslikult tunnustatud droogid, nagu teeheleht (*folium Plantaginis*), mõru kirbutatra (kirburohu) ürt (*herba Polygoni hydropiperis*), nurmenukujuurikas (*rhizoma Primulae*) jt.

Pealkirjale järgneb ravimi (aine) lühike definitsioon (koostis). Keemilistel ainetel on toodud keemiline valem ja molekulmass (tollase terminiga “molekulkaal”). Taime- ja loomariigi droogid on lühidalt defineeritud päritolu ja saamisviisi järgi. Taimesugukondade nimetused on toodud Engleri järgi.⁵ Paljude droogide juures annab farmakopöa erieeskirju pulbri valmistamiseks (nt vaigud, sörmkübaraleht, kardemon jt). Mõne keemilise aine (ravimi) puhul on toodud eeskiri lahuse valmistamiseks, et vältida selle lagunemist või muutumist (nt alkaloidsoolad).

Farmakopöas sisalduvate valmistamiseeskirjade puhul on arvesse võetud apteegilaboratooriumi aparatuuri. Paljude galeeniliste preparaaside valmistamise eeskirju on varasemaga võrreldes muudetud, et saada väärtuslikumaid ja toimivamaid ravimeid.

Suurema osa artiklitest võtavad enda alla ravimite (ainete) teimimise keemilised ja füüsikalised meetodid. Meetodite valikul on arvestatud nende täpsust ja usaldatavust ning rakendatavust, arvestades apteegilaboratooriumis leiduvaid vahendeid.

Bioloogilisi teimimismeetodeid on ette nähtud vaid üksikute ravimite juures (*Gelatina soluta sterilisata*, *Sera*, *Tuberculinum* jt). Peale ravimite (ainete) teimimise eeskirjade esitab farmakopöa ka nõudeid kasutatavale klaasile ja anumatele. Näiteks klaas, mis on mõeldud alkaloidsoolade, süstimislahuste, silmatilkade ja silmavete valmistamiseks, säilitamiseks ja väljastamiseks, peab olema leelisevaene.

Farmakopöa lisana on toodud 16 tabelit, millest igäihe juures on viide, millisest farmakopöast see pärineb. Tabelid sisaldavad kõike, mida on vaja teada ravimite analüüsimiseks, ravimite valmistamiseks vajalike ravi- ja abiainetes analüüsimiseks jne. Tabelites on toodud aatommassid, reaktiivid ravimite teimimiseks,

⁵ Adolf Engler (1844–1930) oli Saksa botaanik, kes on eriti tuntud oma taksonoomiaalaste teoste poolest. Nn Engleri süsteem on praegugi laialt levinud. *Toim.*

mõõtanalüütilised lahused, kliinilis-meditsiiniliste uuringute reaktiivid, vereseerumiga või pisaravedelikuga isotoonilised lahused, erikaalude korrektuuritegurid, Baumé kraadid,⁶ keemistemperatuuride parandused, suurimad annused, keskmised annused koduloomadele, mürgiste ainete A-nimekiri, tugevatoimeliste ainete B-nimekiri jm. Eraldi on olemas tilgatabel, alkoholitabel, suhkrutabel ja magusveini ekstrakti tabel. Tänapäeva farmakopöades on osa selliseid tabeleid ümber nimetatud, osa aga hoopis välja jäetud.

NAABRITE FARMAKOPÖAD

Tol ajal kehtis maailmas kõigest 26 farmakopöad, riiklike kõrval ka Euroopa ja Skandinaavia farmakopöa. Umbes kolmekümnest Euroopa riigist oli oma farmakopöa kahekümnel, Eesti oli kahekümne esimene. Soomlastel hakkas 1938. aasta 1. juulist kehtima juba 6. Soome farmakopöa. Selle esimene väljaanne oli ilmunud 1819. aastal. Esimesed neli Soome farmakopöa väljaannet olid ladinakeelsed, viies ilmus nii soome- kui ka rootsikeelsena ja alles kuues väljaanne ainult soomekeelsena (Salasoo 1938). “Soome farmakopöa kuuenda väljaande võib julgesti paigutada teiste moodsate farmakopöade kõrvale, millede koostamisel on rõhku pandud sellele, et apteegist väljastatavad ravimid oleks võimalikult kõrgeväärtuslikud,” tunnustab Hugo Salasoo põhjanaabrite saavutust (Salasoo 1938: 21).

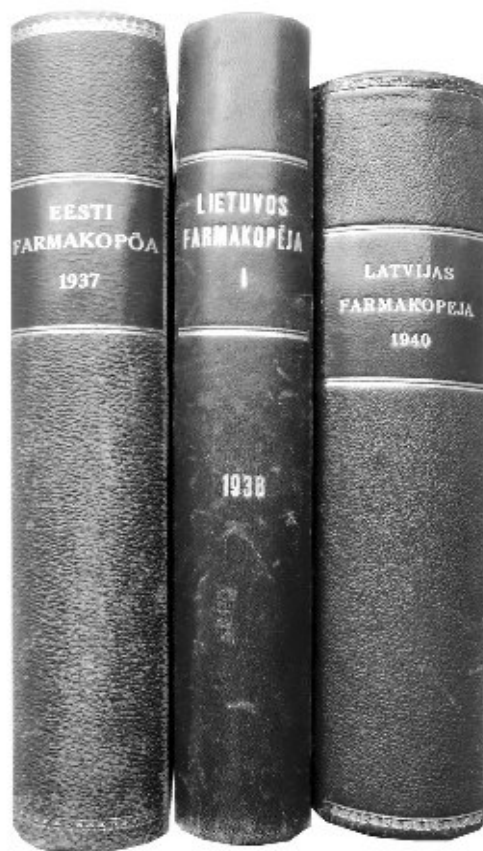
Meie saatusekaaslased lõuna pool koostasid oma farmakopöad umbes samal ajal kui meie. Juba 1925. a toimunud I Balti riikide rohuteadlaste kongressil Riias leidis sealse ülikooli professor Jānis Maizīte, et Balti riigid peaksid oma farmakopöade koostamisel ühtlustama preparaatide nomenklatuuri ja nende analüüsimise meetodid. Farmakopöade ühtlustamist pidasid vajalikuks ka Leedu delegaat proviisor Zenonas Kuzavas ja Eestist meile juba tuttav Rudolf Vallner. Viimane pidas ühtlasi mõistlikuks ära

⁶Antoine Baumé (1728–1804) oli Prantsuse farmatseut ja keemik, kes töötas välja hüdroomeetri ja skaala vedelike tiheduse mõõtmiseks. Näiteks vee tihedusele 1,000 g/ml vastab Baumé skaalal 0 kraadi.

oodata seitsme kuu pärast ilmuv Saksa farmakopöa, “kuna meie arstirohud peaausjalikult Saksamaalt saame” (Wallner, Vilt 1925: 213). Läti delegaat Dāvis Blūmentāls läks veelgi kaugemale ja leidis, et koostada tuleks Läti, Leedu, Eesti ja Soome ühine farmakopöa ning see siis rahvuskeeltesse tõlkida. Läks siiski teisiti ja iga riik valis oma tee.

Nagu Eestiski moodustati Lätis oma farmakopöa koostamiseks 1927. aasta 29. oktoobril komisjon ja kuus alakomisjoni. Teos valmis 9. jaanuaril 1940 ehk võttis Eestiga võrreldes kolm aastat rohkem aega. Selle ilmumiseni lähtusid Läti farmatseudid oma tegevuses Vene ja Saksa farmakopöast ning omakeelsest farmatseutilisest käsiraamatust (1927). Rahvusliku farmakopöa ettevalmistamise eestvedajaks ja hingeks kujunes juba mainitud Riia Ülikooli farmatseutilise keemia professor Jānis Maizīte (1883–1950), kelle panust võib võrrelda meie Hugo Salasoo omaga. Eri-nevalt naabritest kaasasid lätlased Maizīte juhendamisel farmakopöa ettevalmistamisse usinalt tudengeid, kes võrdlesid oma uurimustes Vene, Saksa, Šveitsi, Inglise, USA, Belgia, Rootsi, Itaalia, Rumeenia ja Hispaania farmakopöa norme ja analüüsimeetodeid ning kaitsesid selle põhjal magistritöid (Kondratas jt 2015).

Leedus leiti 1929. aastal, et oma farmakopöa puudumine annab valusalt tunda nii apteekides kui ka farmaatsiatööstuses. Sõjajaelne Vene farmakopöa oli vananenud, tiraaž otsas ja pealegi ei osanud noorem põlvkond enam vene keelt. Kaaluti mitut varianti ja leiti, et algupärase farmakopöa loomine ei ole jõukohane ning otsustati lihtsalt tõlkida tol ajal kehtiv Nõukogude Venemaa 7. farmakopöa (1933). See plaan kinnitati, tööd alustati 1934. aastal ja valminud farmakopöa ilmus 1938. aastal. Leedu eripära loodeti sisse viia Leedu II farmakopöasse (Otter, Loodmaa 1991). Leedu farmakopöa väljaandmise eestvedajaks sai proviisor Steponas Nasvytis (1883–1976), kes töötas Leedu terviseosakonna farmaatsiaspektisiooni nõunikuna ning sai ühtlasi tuntuks kui Leedu Farmatseutide Seltsi looja ja kutseajakirja *Farmacijos žinios* (Farmaatsia uudised) toimetaja. Nii nagu Salasooigi ta emigreerus, arendas paguluses Leedu ja Ameerika kultuurisuheteid ning suri Ohio osariigis Clevelandis (Kondratas jt 2015).

Tabel 2. Taimsed preparaadid Balti riikide farmakopöades.

Farmakopöa	Eesti	Läti	Leedu
Ekstraktid kokku	28	32	32
Kuivekstraktid	15	7	5
Paksekstraktid	1	16	16
Vedelekstraktid	11	9	11
Siirupid	17	29	10
Teesegud	8	1	10
Salvid	23	17	19
Tinktuurid	47	36	35
Plaastrid	9	6	9

Kuigi Balti riikide farmakopöad kujunesid mahult üpris erinevaks, on nende ülesehitus sarnane, sest lähtuti samadest eeskujudest — Vene, Saksa ja Šveitsi farmakopöast. Öeldu kehtib muu hulgas ka taimsete preparaatide valiku kohta kolmes farmakopöas (tabel 1; Kondratas jt 2015). Samuti on sarnased raviainete puhul kasutatavad füüsikalised konstandid ning preparaatide kvantitatiivseks analüüsiks kasutatavate tiitrimislahuste arv ja koostis. Erinevalt teistest vaadeldavatest farmakopöadest on meie väljaandes kirjeldatud kümne katiooni ja seitsme aniooni määramise meetodeid, mis on mõeldud anorgaaniliste ühendite sisalduse või puudumise tõestamiseks uuritavates preparaatides.

Seega jõudis Eesti oma farmakopöa koostamise ja avaldamisega pisut ette Leedust ja üsna palju Lätist. Kui aga lähtuda sellest, et Leedu farmakopöa oli sisuliselt tõlge, tegid meie farmaatsiateadlased head ja kiiret tööd. Ent olenemata farmakopöa ilmumise aastast kujunes kolme riigi saatuse üldteada põhjustel sarnaseks ning neis kõigis hakkas õige varsti kehtima nõukogude farmakopöa, mis riikide taasiseseisvudes asendus Euroopa farmakopöaga. Olgu lisatud, et viimane Nõukogude farmakopöa ilmus 1990. a (*Gossudarstvennaja...* 1990) ja Venemaa ei ole suutnud möödunud 27 aasta jooksul oma uut farmakopöad välja anda. Eesti sai farmakopöa koostamise ja väljaandmisega hakkama vähem kui 20 aastaga.

HUGO SALASOO MUU TEGEVUS

Hugo Salasoo pälvis töö eest *Eesti farmakopöa* koostamisel kolleegide tänu ja lugupidamise. Eesti Vabariigi 22. aastapäeval andis vabariigi president talle Valgetähe III järgu teenetemärgi (Salasoo 1998; Hinrikus 2002). Kuid *Eesti farmakopöa* koostamise ja väljaandmise kõrval on Hugo Salasool suuri teeneid ka ravimtaimede uurimisel ning Eesti Arhiivi Austraalias asutamisel ja hoidmisel aastatel 1953–1991.

Salasood põgenesid 1944. aastal Saksamaale ja suundusid seejärel 1949. aastal Austraaliasse. Hugo Salasoo tundis kogu elu huvi taimede vastu. Tema doktoritöö teemagi oli botaanikalahedane: “Möruhein, *Polygonum hydropiper* L.: farmakobotaaniline ja keemiline uurimus” (Sogenbits 1932). Töö esimene osa sisaldab selle liigi (nüüdisaegse nimetusega mõru kirbutatar) kasvukohtade ja varieeruvuse üksikasjalikku analüüsi. Nii detailselt on uuritud võrdlemisi väheseid Eesti taimeliike. Töö teises osas seob ta keemiliste analüüsides tulemused taimede morfoloogiliste vormidega, tuues esile väärtuslikumat droogi andvad vormid.

Botaanilised uurimisretked looduses paelusid Hugo Salasood kogu elu nii Eestis kui ka hiljem Austraalias. Selle tulemusena kogus ta suure hulga herbaarlehti, mida säilitatakse tänini mitmes Eesti herbaariumis. Ka Austraalias kogutud taimed on toodud Tartu Ülikooli herbaariumi. Suurem osa enne pagulusse minekut korjatud taimi on Eesti Loodusmuuseumi herbaariumis Tallinnas, kuid neid leidub ka Eesti Maaülikoolis ja Tartu Ülikoolis. Botaanilised ekskursioonid tolle aja parimate botaanikute seltsis näitasid, et tegemist on võrdväärse partneriga. Virumaale tegi Salasoo 1932. aastal pärast doktoritöö kaitsmist uurimisretke koos Teodor Lippmaa, Karl Eichwaldi, Silvia Krastini (hiljem Talts) ja August Vagaga. Sellistel käikudel nähtut jagas ta loodusajakirjade veergudel aastatel 1933–1934. Nendes floristilistes märkmetes on ülestähendusi liikide kohta, mille levik pakub suurt huvi ka tänapäeval, nt haruldane virgiinia võtmehein, kaunis kuldking, laialehine nestik jt. Peale selle oli Salasoo looduskaitsehuviline. Propageerides ravimtaimede kasutamist ajakirja *Eesti Rohuteadlane* veergudel, ei unustanud ta käsitlemast looduskaitselisi as-

pekte, väites, et otstarbekalt korraldatud ravimtaimede kogumine loodust ei kahjusta (Salasoo 1998).

Pagulasena leidis Hugo Salasoo eneseteostuse võimaluse Eesti Arhiivi Austraalias juhatajana. See on vanim väljaspool kodumaad tegutsev Eesti arhiiv, mille kogu tegevuse taga aastatel 1953–1991 oli üksainus inimene: Hugo Salasoo. Tema ennast-salgava töö tulemusel oli 1991. a arhiivis 23 047 Eesti autorite teadustööd (neist 7941 eestikeelsed), kokku üle miljoni lehekülje. Aastatel 1945–1990 väljaspool Eestit ilmunud eestikeelsetest trükistest oli arhiivis 97%, varasemaid eesti raamatuid oli 3741. Peale selle oli arhiivis 27 000 fotot, rohkesti käsikirjalist materjali ja üle 48 000 väiketrukise, lisaks helilinte, filme jm (Salasoo 1998). Hugo Salasoo ei teinud mitte ainult arhiivialast tööd, vaid ehitas arhiivi tarbeks ka hoone. Teatud ajal tunti Eesti Arhiivi Austraalias Salasoo arhiivina. Külma sõja ajal tundus kauge Austraalia paljudele maana, kus Eesti materjalid on kõige kindlmini kaitstud. Töö arhiivis on jäädvustanud Hugo Salasoo nime Eesti kultuurilukku.

EUROOPA FARMAKOPÖA

Alates Eesti liitumisest Euroopa farmakopöa konventsiooniga, mis jõustus Eestis 17. aprillil 2002, kehtib meil ametlikult ingliskeelne Euroopa farmakopöa. See on eelkõige ravimitootjatele mõeldud kvaliteedinõuete kogumik, mille eesmärk on tagada ravimite toimeainete, abiainetes ja ravimpreparaatide kvaliteet ja ohutus. Farmakopöal on seaduse jõud ja selles kehtestatud nõudeid on kohustatud täitma kõik ravimitootjad, valitsusasutused (ravimiametid), teadusasutused ja isikud, kes toodavad ja säilitavad ravimeid või kontrollivad nende kvaliteeti Euroopas. Euroopa farmakopöa eesmärk on seega luua ühtsed kvaliteedinõuded ravimitele, mis hõlbustab ravimite vaba liikumist Euroopas.

Euroopa farmakopöa koostatakse vastavalt Euroopa Nõukogu konventsioonile nr 50 “Euroopa farmakopöa koostamise konventsioon”. 22. juulil 1964 kirjutasid sellele alla kaheksa riiki: Belgia, Holland, Itaalia, Luksemburg, Prantsusmaa, Saksamaa, Suurbri-

tannia ja Šveits. Praegu on konventsiooniga ühinenud 37 riiki ja Euroopa Liit.

Konventsiooni järgi vastutavad Euroopa farmakopöa koostamise eest Euroopa Nõukogu egiidi all tegutsev rahva tervishoiu komitee (Public Health Committee) ja selle moodustatav Euroopa farmakopöa komisjon (European Pharmacopoeia Commission). Rahva tervishoiu komitee otsusega võivad Euroopa farmakopöa komisjoni tööd jälgida vaatlejad. Vaatlejastaatuses on praegu 24 riiki. Euroopa farmakopöa sekretariaadist väljakasvanud Euroopa ravimite kvaliteedi direktoraat (European Directorate for the Quality of Medicines) asub Strasbourg'is.

Eesti sai vaatlejastaatuse Euroopa farmakopöa komisjoni juures 14. veebruaril 1997. Alates sellest aastast on Eesti osalenud kõigil Euroopa farmakopöa komisjoni istungitel, mis toimuvad kolm korda aastas.

Euroopa farmakopöa koostamise konventsiooni ja selle muutmise protokolliga ühinemise seaduse võttis riigikogu vastu 24. oktoobril 2001 ning president kuulutas selle välja 13. novembril 2001. 16. jaanuaril 2002 esitas Eesti suursaadik Euroopa Nõukogu juures Eesti konventsiooniga ühinemise kirja Euroopa Nõukogule. Euroopa farmakopöa koostamise konventsioon jõustus Eestis 17. aprillil 2002 ja sellest kuupäevast ongi Euroopa farmakopöa Eestis ametlikult kehtiv farmakopöa.

Euroopa farmakopöa esimene ingliskeelne väljaanne ilmus 1969. aastal. Praegu kehtib 1. jaanuaril 2017 jõustunud 9. väljaanne. Euroopa farmakopöad antakse välja kaheköitelise raamatuna, mida täiendatakse igal aastal lisaköidetega, ja elektrooniliselt (veebiväljaanne ja mälupulk) inglise ja prantsuse keeles. Üheksandas väljaandes on üle 2320 artikli (seal nimetatakse neid monograafideks — *monograph*) ja üle 350 üldise teksti.

Eesti sai pärast viieaastast vaatlejastaatust õiguse teha ettepanekuid ja edastada Eesti ekspertide arvamusi Euroopa farmakopöa komisjonile. Peale Ravimiameti ekspertide on võimalus oma sõna sekka öelda Eesti ravimitootjatel ja Tartu Ülikooli spetsialistidel.

LÕPETUSEKS

Et Euroopa farmakopöa kasutajate ring Eestis on üpris väike ja sellesse kuulujatel pole inglise keelega raskusi, puudub vajadus farmakopöa tõlkimiseks eesti keelde. Samal põhjusel ja ka ravimite valmistamise vähenemise tõttu otse apteekides puudub meil Euroopa farmakopöa kõrval vajadus oma riikliku farmakopöa järel. Seegi on märk üleilmastumisest.

Nii jääb 1937. aastal ilmunud *Eesti farmakopöa* ilmselt meie viimaseks seesuguseks väljaandeks, mis aga sugugi ei kahanda selle väärtust. Eesti farmakopöa on omal kombel ausammas Eesti farmaatsiale ja meie omariiklusele.

Kirjandus

- E e s t i f a r m a k o p ö a*. 1937. Esimene väljaanne. Tallinn: Sotsiaalministeeriumi Farmaatsia Inspektor
- F a r m a k o p ö a muutmise ja täiendamise määrus. 1930. *Riigi Teataja*, nr 62, 8. august 1930, art 437
- G o s s u d a r s t v e n n a j a . . . 1990 = Государственная фармакопея СССР. Выпуск 2. Москва: Медицина
- H i n r i k u s, Toivo 2002. Dr. Pharm. Hugo Salasoo 100. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 24–26
- H i n r i k u s, Toivo, Mailis J a a m a s t e, Eveli K i k a s, Peet Henn Kingisepp, Ott L a i u s, Ain R a a l, Sander Sepp, Ave-Ly Toomvap, Peep Veski, Daisy Volmer 2010. *Farmaatsia-terminoloogia. Euroopa farmakopöa. Ravimvormid, manustamisviisid, pakendid ja droogid. ATC süsteemid*. Tartu: Ravimiamet
- H i n r i k u s, Toivo, Ain R a a l, Hain Tankler 2005. *Farmaatsia Tartu ülikoolis läbi aegade*. Tartu: OÜ Valge Kass
- K o i t m e t s, Johannes 1933. Veel farmakopöast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 8–10
- K o n d r a t a s, Ramūnas, Vilma G u d i e n ė, Zenona Š i m a i t i e n e, Baiba Maurina, Kalju P a j u, Toivo H i n r i k u s, Ain R a a l 2015. The national pharmacopoeias of the Baltic States. — *Pharmazie*, vol. 70, pp. 684–689
- K r o o n i k a. 1931. *Eesti Rohuteadlane*, nr 2, lk 51

- K u u s i k, Ulrich 1936. Eesti farmakopöa tinktuuride võrdlev uurimus. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 12, lk 321–332
- L õ h m u s, Enn 1938a. Farmakopöäpreparaatide valmistamisel ja teimimisel toimuvaid keemilisi reaktsioonvõrrandeid. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 14–16; nr 2, lk 29–31; nr 3, lk 61–63; nr 4, lk 95–97; nr 5, lk 135–137; nr 7, lk 231–234; nr 9, lk 295–298
- M a n u a l e *pharmaceuticum: liitrohtude ametlikkude eeskirjade kogu*. I, II, III. 1923, 1924, 1937. Tallinn: Tervishoiu Peavalitsuse apteegi jaoskonna väljaanne
- O t t e r, Margareete, Riina L o o d m a a 1991. Balti riikide farmakopöade saamisloost. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 2, lk 108–112
- P a r i s, Herman 1931. Meie farmakopöa ja farmatsöitkond. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 2, lk 27–30
- Pharmacopoea Helvetica. Editio Quinta. Deutsche Ausgabe.* 1933. Bern: Stämpfli & Cie.
- P u u s e p p, Karl 1937. Tagasivaade 1939. aastale. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 12, lk 369–371
- S a l a s o o, Hugo 1934. Eesti farmakopöa. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 6–7, lk 119–121; nr 10, lk 201–206; nr 11, lk 235–237; nr 12, lk 259
- S a l a s o o, Hugo 1936. Pharmacopea Estica Editio I. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 7–11
- S a l a s o o, Hugo 1937a. Farmakopöa puhastustules. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 9, lk 253–257
- S a l a s o o, Hugo 1937b. Mida uut nõuab Eesti farmakopöa rohuteadlaselt. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 6, lk 177–189
- S a l a s o o, Hugo 1938. Soome farmakopöa 6. väljaanne. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 16–21
- S a l a s o o, Inno 1998. *Linad ja takud. Dr. Pharm. Hugo Salasoo elu ja töö 1901–1991*. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus
- S a l a s o o, Hugo, Johannes S t a m m 1934–1939. Kirjavahetus Eesti Farmakopöa koostamise asjus. Tartu Ülikool, Farmakognoosia Instituut, f 55, n 8, s 73
- S i i m, August 1937a. Eesti farmakopöast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 7, lk 210–217
- S i i m, August 1937b. Veel Eesti farmakopöast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 8, lk 258–262
- S i i m, August 1937c. Silmasalvi alustest. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 12, lk 376–377

- S i i m, August 1938. Veel mõnda eesti farmakopöast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 8, lk 261–266
- S i r g o, Valter 1937. Aktus Pharmacopoea Estonica I ilmunise puhul. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 2, lk 25–31
- S o g e n b i t s, Hugo 1931a. Eesti farmakopöast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 12–14
- S o g e n b i t s, Hugo 1931b. Farmatsöit, farmatsöitiline, farmatsia. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 17–18
- S o o v i a v a l d u s e d uue Farmakopea kohta. J. Lill ja Hakkaja Laboratooriumi poolt Tartus. 1923a. — *Pharmacia*, nr 4, lk 178–180
- S o o v i a v a l d u s e d uue Farmakopea kohta. Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse poolt. 1923b. — *Pharmacia*, nr 5, lk 220–221
- T e k k e l, Ernst 1938. Väljavõte Eesti farmakopöast arstidele. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 4, lk 99–103
- T s c h i r c h, Aleksander 1922. Farmakopea oma aja peeglina, I–IV. — *Pharmacia*, nr 3 (6), lk 134–145; nr 4 (7), lk 188–201; nr 5 (8), lk 243–256; II, nr 6 (9), lk 292–302
- V a b a m ü g i apteekide 1939. a. tegevuse ülevaade. 1940. *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 1–10
- V e i d e r p a s s, Nikolai 1934. Eesti farmakopöa kavandi galeenilistest preparaatidest. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 11, lk 228–234
- V e i d e r p a s s, Nikolai 1938. Apteegi retseptuurisse puutuvaid tähtsamaid küsimusi uue farmakopöa lähtekohast. — *Eesti Rohuteadlane*, nr 1, lk 6–14
- W a l l n e r, Rudolf 1932. Farmakopea asjus. — *Pharmacia*, nr 10, lk 279–281
- W a l l n e r, Rudolf, Johann V i l t 1925. Esimene Balti riikide rohuteadlaste kongress. — *Pharmacia*, nr 5, lk 209–225

TOIVO HINRIKUS (sünd. 1944) on lõpetanud 1969. aastal Tartu Ülikooli proviisorina, bioloogiakandidaat (PhD; 1978). Praegu TÜ farmaatsia instituudi emeriitdotsent. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Tartu ülikoolis aastatel 1802–1918 kasutatud farmaatsiaõpikute” (koos Ain Raali ja Hain Tankleriga; 2010, nr 4, lk 600–822) ja “Georg Dragendorff — Tartu ülikooli suurim farmaatsiateadlane” (koos Ain Raaliga; 2011, nr 7, lk 1227–1259).

AIN RAAL (sünd. 1961) on lõpetanud 1984. aastal Tartu Ülikooli proviisorina, farmaatsiakandidaat (PhD; 1989). Praegu TÜ farmaatsia instituudi farmakognoosiaprofessor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Mõningaid põhimomente farmakognoosia ajaloost” (1989, nr 3, lk 493–509), “Ravimtaimed Eesti rahvameditsiinis: Ajalooline taust, etnofarmakoloogiliste andmete kogumine ja analüüs” (koos Renata Sõukandiga; 2004, nr 8, lk 1734–1762), “Tartu ülikoolis aastatel 1802–1918 kasutatud farmaatsiaõpikutest” (koos Toivo Hinrikuse ja Hain Tankleriga; 2010, nr 4, lk 600–822), “Georg Dragendorff — Tartu ülikooli suurim farmaatsiateadlane” (koos Toivo Hinrikusega; 2011, nr 7, lk 1227–1259) ja “Punli õli” (2012, nr 10, lk 1792–1814) ning arvustus “Kõivupuu arstib koos teistega häda ja tohterdab tõbesid” (2014, nr 3, lk 526–538).

LUULET

Jürgen Rooste

KAS MA KUNAGI ENAM

kirjutan luuletusi mille avaldamine kedagi ei riiva või ei solva aga
kõiki sütitab ja vaimustab ja puudutab

armatsen ooteperroonil või polikliinikutrepil või kultuurilehediiva-
nil või purskkaevuserval või võõras kaunis linnas

üürgan tuhandepäise publiku ees kõige karmimat räppi millist
matšeetemehead-gängstaräpparidki kokku riimida ei tihka-ihka

tõstan kahe sirge käega üles must enesest kobakama metalli ja
virutan asfaldile siruli must enesest koledama kolli

saan oma emale öelda kui väga ma teda armastan... ja isale
et ma ei vihka teda et ta oli mulle tähtis ja ma tahtnuks lihtsalt
rohkem koos olla toona

tunnen kellestki nii suurt rõõmu et süda hakkab teda nähes täna-
va teises otsas värelema ja puperdama (ja see pole pohmell)

tõstan sülle pisikese tite kes koledasti kääksudes nägu krimpsu-
tades teeb lahti ühe ja siis teise silma ja keda ma armastan kohe
ja algusest pääle ja vägaväga

saan sõbraga uidata kevadööd ja rüübata õlut noil tänavail tundes
end vaid veidi vintis ja rääkides asjust mis loevad ja asjust mida
legend

leian õpetaja keda ma armastan nii et tema väiksed vead ja valed
ei häiri vaid kütavad ja kasvatavad mind

suudan laste ees nii põleda ja rääkida et nemad tunnevad et ma
tõesti olen neile miskit õpetand

usun eneseunustuse ni sellesse et iga mu luuletus ja tegu muu-
dabki maailmas midagi suurt ja olulist

kõnnin läbi lapsepõlve vihmalõhna ja selle äreva teadmatuse et
kõik on alles ees aga ikka siinsamas käeulatuses et kõik võib
alles juhtuda

kuulen Billie Holidayd või Elvisti nagu see oleks esimene kord

leian raamatu mis paneb mind niiviisi kirjandusse uskuma et ma
ei suuda ega taha ega oska teha midagi muud

tunnen end nagu rock'n'rolli-staar ja seisan sääl Saalomoni Sok-
ratese Dante Byroni Puškini Whitmani Majakovski Liivi ja Liivi kõr-
val kelle kõrval end alati tunnen seisnuna kus on paratamatult mu
pärisosa pärispaik ja pärispatt

leian maast paarkend eurot või võidan lotoga või kasiinos just siis
kui olen täiesti rahatuks jäänd — pissed'n'broke — saan ma just
siis juua šampust ja süüa kalamarjasaia ja sõita Ameerikasse või
Aafrikasse või Aasiasse või kuhu üks hull rändav poeet kuulubki

tunnen et sa armastad mind nii et muu miski ei loegi et miski pole
selle kõrval tähtis et see on kõik mis meil on see ongi kõik mis
meil vaja on kõik muu on butafooria

isegi see imelik luuletus

PIIBLIFRIIK

Kell ei kõnele hommikut mulle. Lapsed kuskil juba ärkavad ja läe-
vad kooli, ja kass on pugend külje alla unele. Aga mina olen nagu
tähtsatu andega noor novellist mõnest halvast USA filmiloost.

Ja kirjutan kahvatund Kuu all Päikse esimesis kiiris luuletust sel-
lest, kuidas põrguraske on kuskile ja kuidagi edasi minna, kuidas
kergem oleks old olla koolitulistaja või sarimõrvar, harjuda vere ja
valuga varakult.

Kuigi tõsi, ma tegelt omal moel olengi harjund, vere ja valuga
ja kirjadega oma kehal, mis uluvad aegadest, kui olen enesele
haiget teind või on teht mulle või üldse. Eesti mehe kohta olen
ma juba vana, sel kehal peabki olema kirju, esimeste luuletus-

te kummalisi kriksatrulle, avausi, kust timbukid sisse-välja buugivuugivad, kunagi lasen vasakule sääremarjale tätoveerida gooti kirjas võru: "alguses oli sõna",

ja see ei tee must mingit piiblifriiki, või noh, ma ilmselgelt ju olen mingi friik kõige uuemast piiblist, aga teie seda veel ei tea, teie elate õndsas rahus ja püüate välja mõelda, kuidas ma kõige vähem teie toredat elu häirida saaks. Töenäoliselt aitaks mingi pääliual salatiga või mõned pikad mittesteriilsed naelad mu ihus või mõni muu tõhus märterdamismeetod. Põlake ja põletage (ja põlege!) mind näiteks nõia pähe, sest ma tean ja mäletan sõnu, mis teistele enam midagi ei tähenda, isegi kui need kõige tavalisemaist tähist koos püsivad nagu laste legod.

Kalašnikov on Aafrika lapse lego. Euroopa laps paneb oma konstrukti, oma ego, iseenda kokku paari näpuliigutusega kummalisel veikleval klaasil.

Kes olen mina, et neid hukka mõista, kes olen mina, et neid mõista. Mul on ilusad ja väga väsind silmad, sest vastust ei leia ma ei ekraanilt ega päiksest, aga ma ei saa lõpetada otsimist. Mõnikord ma puudutan mõnd kivi või maja või puud või autot või inimest ja säält voolab veini.

Ja siis ma istun ja puhkan ja pean püha. Poeedid-pasternakid-pudulojused-baastördid-parasiidid-peetrused-peerukotid. Kõik on minuga. Küünal põleb, söögiks on kalapulgad ja makad ketšupiga. Liiga ilus hakkab. Nagu loomise päevil. Päike on juba tõusnud. Ma tervitan teda nagu vana sõpra.

Täna tuleb pikk päev. Kui ma oma sauja ja sõna kõrgele tõstan, siis kõige pikem päev iganes. Fucksoever. Billie Holiday laulab mu koidukurvaks ja kiisu põõnab parema külje kuumaks. Minuga ei võitle. Nii on kirjutatud. Inimesed las sagivad ja elavad. Saagu neil küll.

SIIS OLI SELLINE PÄEV

Siis oli selline päev, et oli nagu päike ja kuu, vihm ja lumi ja leebe tuul ja torm kõik ühekorraga. Mina ei osanud midagi teha. Ma olen üsna lihtne mees.

Ma võtan ümbert kinni ja armastan. Alguses kardan veidike toda naist, aga siis võtan ümbert kinni ja armastan, ja nendest, kellest olen võtnud kinni, harvad on suutnud mind kuidagi jätta. Aga jätta peab, enamasti olen ma ise minema kõndind (vahel mainimata, et läen), sest vaadake, inimene pole mõeldud teise jaoks või teisega koos olema.

Siis oleks nii, et ei oleks vaja oma voodipoolt, oma õhku, siis võiks teha ühise pangaarve ja lubada naisel lugeda kõiki-kõiki sõnumeid ja kirju, ühesõnaga, ma tahtsin öelda, pikk tee on selle ilusa revolutsioonini.

Ja kui järjest kõik noored naised deklareerivad ikka, et nemad on loodud üksi olema või paljudega, ja paljundavad seda mõtet internetis ja sõpruskonnas ja sugukonnas ja teevad maksimumselt eelmise-üle-eelmise põlvkonna meest. . . aga kogu selle aja on nad sundind meest vastupidisel suunal töötama, ja mees on nüüd jõudnud sinna, et jah, ma pean armastama üht ja olema talle truud, ja. . .

see on aastasadu olnud naiste projekt, et muuta meest. Ja siis nüüd see mees enam ei sobi, see mees, noh, ma ütlen, õppimine on meie vaenlane, parem on olla püha ja truudusetu loll, valetada ja valet vanduda ja Loomingus oma värsse avaldada, sest igasugune ausus on karistatav, räägi asjadest, nagu nad on, ja nad langevad su pääle nagu kivirahe.

Ekret tuleb valida, sõbrad, ekret, sest ausamat valet pole keegi kehasand, nad on nagu 21. sajandi uus rokkar, Sex Pistols, kes paneb metallpulga asemel püksi kurgi, et suurem paistaks, sest me kõik teame noid turvaväravaid.

Mul pole vaja kurki ega pulka, mul on kõik justnagu olemas. Aga kool, jah, mehekool, kuidas olla,

see on mul vale, vanaemalt-vanatädilt nagu Nietzsche, emalt nagu Freudi unistustes, isalt nagu. . . ähh, mis ma püüan poisiga, kes on mõku ja ei jaksa sportigi teha, eksnaiselt nagu, et miks sina ei võiks olla normaalne mees. Armukestega mul vanasti vedas, nad armastasid mind või mina neid, ses osas pole mul kurta, mu elu oli nagu wrestling: suurepäraseid valevõtteid, rohke lõbu.

Palju tühja draamat, pikaliheitmist, teeseldud surma ja suguelu. Veel rohkem tühja lõbu. Palju värsse. Ma olen tõenäoliselt enim ja parimini luuletand poeet Eestis, astu kõrvale, vana hääsüdamlik (:kivisildnikutaat. Mina põlen, sina vingud. Me peaksime koos elama. Aga sulle ei meeldi kooseluseadus.

Ma tahtsin tulla ja õpetada teile, et võib küll uuel moel olla mehelik, et siis sind ikka armastatakse ja hinnatakse: ole kaine ja karm ja hell ja tõbras tõbras olemata ja pigem tibu, aga see ei ole nii. Sa pead olema härmas ja hallas külmund veendumustega junn, ja siis õnn ise koputab su (kajuti)ukse taga, ja sul on vähemasti lunastusettee, sa saad hakata muutuma. Aga kui sa oled juba muutund, siis ei armasta sind enam keegi, mida on teha päästetud hingega? Las ta vireleb oma napakas paradiisis. Laob doominot ja pasjanssi nagu baltisaksa üksildased vanaprouad ja ükski naine teda ei taha.

Ma saan aru, ma võin lüüa poksikotti nii kõvasti kui tahan, tõsta kangi ja teha *yin*-joogat ja lugeda filosoofiat ja luulet ja mõtelda selle üle, miks me oleme. Aga see kõik teeb mind kurvaks. Ja kui ma ei karju seda välja, nagu vanasti karjusin, kui see pole punk või bluus? Siis on see möku molutamine.

Idamaades öeldakse "meditatsioon", aga mida nad ka teavad, nad ju seksivad ainult pornofilmides või bussis kedagi kambakesi vägistades või tantraõpikuis. Ja see pole rassistlik, ma pole rassist, ma olen naksitrall, ma ei usu õnnelikku suguelu, või kui see on olemas, on tegemist kahe idioodiga, kellele pole muid bioloogilisi funktsioone kingitud, nagu nt mõtlemine.

Seks on habras nagu oktoobrijää. Ütleb mees, kelle suguelu oli vanasti totaalne Titanic. Vähemasti jäi must jälg Tallinna öölule. Vähemasti.

Vähemasti. Süda lööb üha aeglasemalt. Kell on jõudnud sinna kanti, et me kõik peaks hakkama mõtlema, kuidas oma naaber koos laste ja koeraga sõjaajaks paremini sisse soolata. Trumpu-tini mängitakse ukse taga. Kevad on veel kaugel. Kõik, mis ma kirjutan, on püha. Ühe ja ainsa kärbse ja jumala antud. Vastu koidutähevalgust.

EKSAMINANT

Kunagi, kaua aega tagasi, saadeti mind teele, oma selli- ja reisi-aastatele. Et teada saada, kuidas olla inimene, et kuidas peaks siin ilmas.

Ma olin hää laps, ja ma lugesin hoolega. Mind kasvatati karmilt, ja hellalt kasvatati, vanade naiste poolt. Joodikust isa puuduva ja tugeva-tahtejõulise ema karmi käe poolt.

Aga ma ei õppind midagi. Viga pidi olema minus, ma sain valesti asjadest aru. Siis hakkasin pahaks lapseks.

Hakkasin halvaks lapseks oma õpetajatele, oma naisele ja oma lastele, kes olid saadetud mind õpetama. Hää laps olin ma ikka ainult luuletajatele, sest — kuulake mind — õige hää luuletaja ongi paha, hirmus ja kole on ta —, ja siis, kui ma arvasin, et midagi pole õppida, et saladus ongi selles, et mitte midagi õppida pole, inimene lihtsalt on, valab teistesse spermat ja endasse viina, paberile sõnu ja pangaarvelt numbmeid pahemale-paremale ja vastikule vastu hammast vasakhaagiga, siis leidsin ma veel uue tee.

Õigupoolest esimest korda arvasin armastuse oma õpetajaks. Tema oli kõige julmem, sest ta oli juba kõiki inimesi näind, ja ma tean, ma olen õpetajana töötand, kui sa näed palju-palju inimesi, siis ei oota sa neilt enam midagi, siis annad sa neile kogu oma karmi kooli või kooled ise selle sisemise kaka kätte ära, aga armastus, tema on ju suur, ta peaks jaksama ja suutma.

Just sellepärast on temaga kõige raskem. Kusjuures, kuigi ma olen õppind ja heidelnud — sest kõik see varem õpitu on mu sees ju alles, nagu mingi sarvkiht või luukude, kõik need vanad naised ja rumalad-pahad-petisest-foisid —, ma ei jaksa olla enam sell või õpipoiss, ja ma ootan alati seda päris eksamit, aga see on kohutav.

Kuidas ma näen kõrvalt kõige targemaid mehi ja naisi ja. . . ma näen nende silmadest, kuidas nad on poisid, nad on alles tüdrukud, ja nad ikka ootavad. Ma olen näind budiste, miljonäre, jooga-õpetajaid, rahvuslikke iidoleid-idioote, vabamüürslasi, rokklauljaid, kirikuõpetajaid, hoorasid, lapsi, aastaparimaidõpetajaid, igavesi

armastajaid peaaegu olen näinud, ja ka selle vana parrase ümbersünniringimehe silmis välgatab rahutus.

Välgatab laps. Nagu ei teeks keegi kunagi seda eksamit ära. Mina tean, et ma teen, mul on mu õpikud, praegu käeulatuses kahjuks üldlugemikud, Rimbaud ja Puškin, siukse algaja õrn sparring ja kotitagumine. Aga mul on paremaid raamatuid. Üks on kümme, üks on viisteist, üks on kakskümmend üheksa (küll olin ma rõõmus, kui ta tolle 27 toona üle elas) ja siis on nood, kelle vanust ma ei saagi täpselt teadma, sest nad on olnud kodutukesed, ja siis on veel terve maailm, mis on haige ja mida ma alles avastan.

Ma kardan, ma ei õpi kunagi seda inimeseks-olemise-asja ära. Väga tahaks. Tahaks olla puhas ja tark ja hää. Jah, ja siis äkki olekski inimene, siis äkki saaks kätte selle tunnistuse, ja võiks maha surra ja näha suurt vaikust-pimedust-tühjust, ja mitte enam olla.

Sest olemine on olemine koolitunnis. Ma olin koolis õnnetu. Ma olen kogu oma elu otsinud õnnelikku kooli. Veel pole ma seda leidnud ühegi pühamehe ega pühanaise silmades. Aga veel on mul põhjust otsida, sest nii palju tuleb vastu neid, kes uduste silmade videvil vilades "teavadkuidaspäriselton", ja nende hingeõhus on selle haiguse lebra, ja kui ma näen haiget inimest, ei saa ma niisama mööda minna, ma aitan vähemasti sellevõrra, et ma ütlen: sa oled haige. Mine ja loe Puškinit, olgu, Puškin sind ei aita.

Mine ja loe neid luuletusi, mis sulle kätte satuvad, ja ära satu nende kätte, vaid ole vaba oma pilgus. Ja siis me hakkame koos õppima, sest ma tean, ükspäev seisab seinal tõelise eksami kuu-päev. Ja postkastis on piletid, mis pidanuks ammu pääs olema.

VEIKO TAMMJÄRV. Kratt III (2017)

METAKOMMENTAAR

Fredric Jameson

Tõlkinud Indrek Ojam

Eksegees, tõlgendamine ja kommentaar on nüüdisajal häbisse langenud. Sellised raamatud nagu Susan Sontagi *Tõlgendamise vastu* (Sontag 1966) rõhutavad arengujoont, mis iseloomustab nii moodsat kirjandust kui filosoofiat. Neist viimase kõik suuremad koolkonnad 20. sajandil — pragmatismist ja fenomenoloogiast eksistentsialismi, loogilise positivismi ja strukturalismini välja — jagavad teatavat *sisu* hülgevavat ja formalistlikku hoiakut, eitavad kõikvõimalikke substantsi ja inimloomust puudutavaid eeldusi ja on metafüüsilised süsteemid asendanud meetodiga.

Mida täpselt parasjagu sisuna tajutakse, see muidugi muutub koos ajaloolise olukorraga. Näiteks täitis *sümboli* mõiste kunagi negatiivset ja kriitilist funktsiooni relvana vanema ja moraliseeriva viktoriaanliku kriitika vastu. Nüüdseks aga on see mõiste ühes teiste usukriitika ideoloogia osistega, nagu iroonia ja vaatepunkt, liigagi tihti kaasa toonud terve hulga hoolimatuid eetilisi, müütilisi ja religioosseid tõlgendusi. Nimetada sümbolit tähendab muuta see allegooriaks; tasub sõna “iroonia” ainult välja öelda, kui asi ise kogu oma elava pingega on meie silme all õhku haihtunud. Pole ime, et tajume sümbolismi romaanis täieliku valena; samuti

Metacommentary. — F. Jameson. *The Ideologies of Theory: Essays 1971–1986. Volume 1: Situations of Theory.* (Theory and History of Literature; Vol. 48.) Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, pp. 3–16. Esmakordselt ilmunud: *PMLA*, Vol. 86, No. 1, 1971, pp. 9–18.

Avaldame autori loal.

pole mingi ime, et kui Williams* ründas metafoori, siis mõjus see vabastavalt tervele põlvkonnale Ameerika luuletajatele!

Tähendust puudutav küsimus, mis väljendub kõige tihedamini ebaselgena kirjeldatud objektide puhul tekkivas kimbatuses, määrib tegelikult lugeja tajus tekkivat otsustavat kärsitust, aina süvenevat kiusatust viia see tähendus ühendusse mõne abstraktse mõttega. Ent täpselt nii, nagu iga mõte on tõene hetkel, mil suudame sellele vastava mõistelise olukorra ja ideoloogilise moonutuse mõttega ühendada, muutub selgeks ka iga teos, kui suudame vaid leida nurga, mille alt vaadates hägusus piisavalt loomulikuks muutub, et märkamata jääda. Teiste sõnadega, me peame suutma kindlaks määrata ja korrata seda tihti väga spetsiifilist ja piiratud tüüpi mõistelist operatsiooni, millest parasjagu käsitluse all olev stiil on sündinud. Nii on Gertrude Steini lause “Koer, keda sul kunagi polnud, ohkas” igati selge puhtalt lause moodustamise tasandil, niisama paradigmaatiline kui tõlkimisautomaatide või transformatsioonilise grammatika operatsioonid. Aga ma kahtlen, kas võib öelda, et see midagi tähendab, ja Gertrude Stein ongi siinkohal eriti hea näide kirjanikust, kellele iseloomulikud materjalid — kõiksugu majapidamistarbed, nagu jõhv, kastid, salatilehed, padjad, nõõbid — teevad moodsa kriitiku relvituks, kuna ei erguta visuaalset taju ega jää lugejat kummitama ka mingisuguse süvapsühholoogia valda kuuluvate sümboolsete tähendustena. Me ei saa seega neid lauseid (mis on kauged sugulased Ionesco jäljendatud tüüpilistele Prantsuse keskklassi vestlustele) kuidagi tõlgendada, küll aga kirjeldada iseloomulikke mentaalseid liikumisi, mille märgid need on ja mis antud juhul seisnevad ameerikalike sõnade kollaažides, eesmärgiga väljendada puhtsüntaktiliselt ja ilma mingisuguste individuaalsete eritähendusteta ameerikalikule väljenduslaadile eriomast lamedust.

Kunsti asjus üldiselt, eriti aga kunsti tajumise küsimustes ei ole seega õige tahta *otsustada* või mõnd keerukust *ära lahendada*. Vaja on pigem teatud vaimset protseduuri, mis järsku käike vahetab ja kogu küsimuse (konkreetses lauses segane tähendus) il-

*Siin on viidatud Ameerika luuletajale William Carlos Williamsile (1883–1963). *Tlk.*

ma seda lahti harutamata korruse võrra kõrgemale tasandile paiskab ning probleemi iseenda lahenduseks (segase tähenduse erinevad variandid) muundab. See toimub probleemi "raami" laiendamise kaudu, kuni see hõlmab peale vaimsete protsesside objekti ka need vaimsed protsessid ise. Varasemas, naiivses faasis oleme ametis küsimuse all oleva objektiga; kõrgendatud ja eneseteadlikkus faasis jälgime juba oma raskusi kõrvalt ja hakkame neid kannatlikult kirjeldama.

Kirg tõlgendada johtub niisiis tihti teatud optilisest illusioonist: on kahtlemata üsna loomulik esimese reaktsioonina kujutleda, et kusagil eksisteerib lõpuks kättesaadaval kujul mõni lõplik ja läbipaistev tõlgendus näiteks mõnest Mallarmé hilisest sonetist. Aga pahatihti osutub see lõplik, alati napilt käeulatuses välja jääv tõlgendus lihtsalt teiste inimeste arusaamaks, trükitud sõna prestiižiks, teatud ontoloogiliseks alaväärsuskompleksiks. Mallarmé tööd näitlikustavad seda lootusetut efekti oma struktuuriga eriti selgelt. Nende puhtalt relatsioonilises poeetikas ei jää ka kõige põhjalikuma lugemise ja kodustamissoovi korral midagi sõelale. Luuletaja on koostanud oma laused viisil, mis ei lase nende tagant paista millelgi käegakatsutaval, millega võiks teksti asendada, kasvõi parema meeldejätmise eesmärgil. Kõik, mida võiks sümbolina käsitada, hajub tagasi protsessi osaks, mis kestab ainuüksi lugemise vältel. Sellega näitab Mallarmé meile, kuidas kriitiku soovimatus tõlgendada pöördub meie pilgus ümber luuletajapoolseks esteetikaks ja ilmutab ennast teoses soovina olla *tõlgendamatu*. Nõnda kipub vorm vaevumärgatavalt sisuks muunduma ja ka Sontagi raamat ei ole vaba selle positsiooni mõistelisest piinlikkusest, mis seisnebki selles, et alguses keelatakse *igasuguse* tõlgendamise ja *igasuguse* sisu õigused, samas kui lõpuks jõutakse välja kindlat tüüpi (modernistliku) kunsti kaitsmiseni, mida väidetavalt tõlgendada ei saa ja millel näib puuduvat kindlaksmääratav sisu selle sõna vanas tähenduses.

Me peaksime rakendama meetodit, mida olen pakkunud üksikute problemaatiliste teoste mõtestamiseks, ka tõlgendamise enese üldisemale probleemile: see ei peaks seisnema hüppes otse lahenduse poole, vaid pigem probleemi enese olemasolu tingimuste kohta käivas kommentaaris. Oleme praeguseks jõudnud

hetke, mil suudame ilmselt kõik näha ühe sidusa, positiivselt määratletud, universaalselt kehtiva kirjandusteooria väljatöötamise katsete viljatust. Nende katsete käigus oleksime pidanud eri meetodeid vaagides leidma universaalse kombinatsiooni neist, mis kehtiks igal ajal ja kõikjal. Illusoorne arusaam meetodist on aga muutunud halvas mõttes sama süstemaatiliseks ja abstraktseks kui varasemad teooriad ilu kohta, mille asemele ta tuli.¹ Meie eesmärkide jaoks palju kasulikum on Paul Ricœuri tehtud eristus tema monumentaalses Freudi-uurimuses (Ricœur 1965) negatiivse ja positiivse hermeneutika vahel: viimase ülesandeks on mõne algupärase, unustatud tähenduse taastamine (mida Ricœur ise suudab ette kujutada üksnes ligipääsuna *pühadusele*), samal ajal kui esimese olemuslik funktsioon on demüstifitseerimine — operatsioon, mis on analoogne kõige fundamentaalsemate moodsate ideoloogia- ja illusoorse teadvuse kriitikatele, mis seostuvad Nietzsche, Marxi ja Freudi nimega.

Iga tõeliselt viljaka tõlgendust puudutava arutelu alguspunkt ei seisne seega tõlgendamistegevuse loomuse selgeks tegemises, vaid üldse vajaduse tekkimises selle järele. Teisiti öeldes: algselt ei vaja seletamist mitte küsimus, kuidas teksti õigesti tõlgendada, vaid miks me seda üldse tegema peaksime. Kogu mõtlemine tõlgendamise üle peab end uputama hermeneutilise situatsiooni kummalisuse, ebaloomulikkuse sisse. Teisiti öeldes: iga eraldi-seisev interpretatsioon peab kätkema ka enda olemasolu tõlgendamist, näitama selgelt oma aluseid ja end õigustama: iga kommentaar peab samal ajal olema ka metakommentaar.

Algupärane tõlgendus juhib seega tähelepanu tagasi ajaloole endale ja lisaks teosele ka kommenteerija enda olukorrale. Selles valguses saab ilmseks, kuidas suured traditsioonilised hermeneutilised süsteemid — Talmudi ja Aleksandria omad, keskaegsed ning juba veidi kuhtunud romantismiaegsed pingutused — tek-

¹Sellel põhjusel mõjub E. D. Hirschi *Kehtivus tõlgendamises* (Hirsch 1967) mulle oma angloameerikaliku “analüütilise” meetodi ohvrina: kõige huvitavam idee selles raamatus — arusaam iga tõlgenduse “katusdimensioonist” kui teksti üksikosade mõistmist tingivast raamist — seevastu on spekulatiivne ja dialektiline.

kisid kultuurilistest nõuetest ja tollaste ühiskondade meeleheitlikust vajadusest assimileerida teiste aegade ja kohtade kultuuri-saavutusi, mille tekkimise algimpulsid olid neile üsna võõrad ja vajasid seega teatud “ülekirjutamist” põhjalike kommentaaride ja kujunditeooriate abil, et uude korda sobitada. Nõnda allegoriseeriti Homeroose looming ja samamoodi kohandati uue olukorraga sobitumaks ümber niihästi paganlikud tekstid kui ka Vana Testament.

Selle vastu muidugi protestitakse, öeldes, et niisugune ülekirjutamine peaks meie ajaks olema kõrvale jäetud. Kui Ajaloo leiutamise üldse midagi tähendab, siis austust mineviku ja teistele kultuuridele siseomase erinevuse vastu. Kui me aga nende teiste kultuuride välja surres oleme saamas üheks maailmasüsteemiks, pärimegi meie ainsana nende mineviku ja ühtlasi kohustused selle pärandi tõlgendamise ees. *Finnegans Wake* ja Malraux' *Vaikuse hääled** on kaks näidet — vastavalt müütiline ja kontseptuaalne — katsest ehitada läänelikku sünkretistlikku süsteemi. Sotsialistlikes maades, kus universaalse maailmakultuuri ja -vaate loomise ühistunne on levinum kui lääne pool, annab marxistliku hermeneutika probleem endast aina jõulisemalt märku. Ernst Blochi tööd võiksid olla näiteks kõige kohta, mis selles vallas siiani saavutatud on. Me ei saa siiski üle oma kõige põhilisemast hädest: mis moodsal ajal kõige enam tõlgendamist vajab, ei ole mitte teiste kultuuride kunstiteosed, vaid pigem meie endi omad.

Niisiis tundub, et oleme mõistetud tõlgendama, samal ajal kui see tekitab meis üha suuremat vastumeelsust. Paradoksaalselt ei ole aga tõlgendamisest loobumise tulemuseks tingimata antiintellektuaalsus või teose müstiliseks jäämine; ajalooliselt on see ühtlasi osutunud uue meetodi lähtepunktiks. Ma pean silmas vene vormikoolkonda, mille esindajate originaalsus seisnes just nimelt otsustava nihke tekitamises kirjandusliku objekti ja selle “tähen-duse”; sisu ja vormi vahele. Just nemad viisid kunstilise tehnika tavamõiste oma loogilise lõpuni. Aristoteleselt pärinevas õpetuses juhtis see tehnika mõiste veel alati mõne kunstiteosest väljaspool

*James Joyce, *Finnegans Wake*. London: Faber and Faber, 1939; André Malraux, *Les Voix du silence*. Paris: Gallimard, 1951. *Toim.*

paikneva “eesmärgi” juurde, mille nimel teos kokku oli pandud: kas psühholoogia, antropoloogia või eetika valda.

Vormikoolkond pööras selle mudeli ümber ja nägi igasuguse tehnika eesmärgina lihtsalt kunstiteose enese loomet. Nüüd muutsid teose tähendused, selle loodud tagajärjed ja maailmavaade (nt Swifti misantroopia, Flaubert'i *ennui*) ise tehnikaks: toormaterjaliks, mis võimaldas konkreetsel kunstiteosel ilmale tulla. Nende esimuste äravahetamisega pööratakse ka teos ise pahupidi ja nähakse seda edaspidi tootja, mitte enam tarbija vaatekohast. Nii saavutatakse revolutsioon kriitikas, millel on rabav sarnasus sellega, mida Husserli fenomenoloogias tähendab *epoché* ehk tõelisuse sulgudesse võtmine. Sest selle pöördega on kunstiteose osutuslikkusest (selle tähendusest; “reaalsusest”, mida see esitab või imiteerib) tulenevad väärtushinnangud peatatud ning esimest korda saavad palja silmaga nähtavaks teost ülesehitavad struktuurid, kirjandusteksti kui keeruka konstruktsiooni autonoomia.

Samal ajal kõrvaldatakse ka hulk valesid probleeme. Näiteks Boris Eichenbaum suudab oma klassikalises essees “Kuidas on tehtud Gogoli *Sinel*”^{*} vältida ärritavat küsimust, kas Gogol kuulub “romantismi” (grotesk, loo lõpus ilmuv viirastus, kohati esinev paatoslikkus) või “realismi” (Peterburi elu, vaesuse, n-ö lihtsa inimese elu kujutamine) traditsiooni. Sest Gogol ei alusta ühestki “elunägemusest” ega tähendusest, vaid pigem stiilist, kindlat sorti lausest. Ta soovib teose loo tasemele tuua traditsioonilise venepärase pajatuse või suulise jutustamise žestid ja tehnikad (midagi Mark Twaini lugude sarnast, nagu formalistid rõhutada armastasid). Seega on vale kujutleda, nagu vastaks Gogoli teoses vorm kuidagi sisule. Vastupidi: et Gogol soovib kasutada kindlat vormi ja rääkida pajatuse tooni või häälega, otsib ta sellele vastavat toormaterjali lugude, nimede, pikantsete detailide ja stiilimuutuste kujul. Nüüd saab selgeks, miks ei grotesk ega sentimentaalsus

^{*}Vt B. Eichenbaum, Kuidas on tehtud Gogoli “*Sinel*”. — *Vikerkaar*, 2008, nr 6, lk 70–84. *Toim.*

saa tema jutustuses domineerida: pajatus elab nende vastasseisust, nende omavahelisest järsust vaheldumisest.²

Üsna samamoodi üritas Viktor Šklovski* tõestada, et karakteri tähendus, mõnede tegelaskujude esmapilgul müütilisena tajumine tuleneb samasugusest optilisest illusioonist. Don Quijote polegi rangelt võttes tegelane, vaid teatud organiseeriv vahend, mis võimaldab Cervantesel oma raamatut kirjutada ning hoiab mitmeid eri tüüpi lugusid koos ühes vormis. (Seega võimaldas ka Hamleti hullus Shakespeare'il seotuna hoida mitmeid süžee-liine ja Goethe Faust on ettekääne mitmesuguste meeleolude dramatiseerimiseks. Tõepoolest, tekib mõte, et on olemas mingi sügavam korrelatsioon nende Lääne "müütiliste" tegelaskujude ja nende tehnilise funktsiooni vahel, mis seisneb võimes hoida koos ja ühendada tervikuks suurt hulka erisugust toormaterjali.)

Lõpuks valguvad formalistliku doktriini järeldused muidugi teose piires välja elusse endasse. On ju selge, et kui sisu eksisteerib vormi võimaldamiseks, siis järeldub sellest, et selle sisu elulised allikad — sotsiaalsed kogemused, autori psühholoogilised kinnismõtted ja kalduvused — muutuvad samuti vormi poolt motiveerituks ja seega pigem vahendiks kui lõplikeks eesmärkideks ja tähendusteks. "Maailm on olemas, et saada raamatu allikaks, mis temast kõneleb," ütles Mallarmé, ja formalism tähendab niisama radikaalset elu estetiseerimist, kuigi teeb seda võrdlemisi vähemüstiliselt, nagu käsitööline. Essees "Tolstoi kriisid" näitab Eichenbaum, kuidas isegi Tolstoi religioosne pöördumine on

²Todorov 1965. Võrreldes seda Šklovski arusaamaga mõne maailmas olemise viisi, näiteks sentimentaalsuse domineerimisest: "Sentimentaalsus ei saa iial toimida kunsti sisuna juba ainuüksi sellepärast, et kunstil polegi mingisugust eraldiseisvat sisu. Asjaolude kujutamine "sentimentaalsest vaatepunktist" on lihtsalt nende kujutamise meetod, nagu kujutamine hobuse (nagu Tolstoi "Holstomeris") või hiiglase (nagu Swifti *Gulliveri reisides*) vaatepunktist. Kunst on olemuslikult trans-emotsionaalne [...] osavõtmatu — või teisel pool osavõtlikkust —, välja arvatud juhtudel, kui osavõtlikkus on kunstilise struktuuri loomesse materjalina kaasa hõlmatud" (Lemon, Reis 1965).

*Viktor Šklovski (1893–1984), vene kirjandusteoreetik ja -kriitik. *Toim.*

vaadeldav kui teatav “vahendi motiveerimine”, kuna see, end am-mendades, pakkus uut materjali kunstilise praktika jaoks. Nii saab ka kirjanikust endast üksnes järjekordne vahend kunstiteose ilma-letoomise protsessis.

Formalism on niisiis, nagu olen üritanud näidata, nende põhi-line tõlgendusmeetod, kes keelduvad tõlgendamisest. Samal ajal on oluline rõhutada, et see meetod leiab oma privilegeeritud ob-jektid just väikevormide seast: lühijuttudest, luuletustest, anek-dootidest, suuremate tööde dekoratiivsetest detailidest. Kindlatel põhjustel, mille avamiseks siinkohal vajalik ruum puudub, on for-malistlik mudel olemuslikult sünkroonne ega suuda adekvaatselt tegelda diakroonia probleemidega, ei kirjandusloo ega üksiku teo-se piirides. Kõik see tähendab, et vormimeetod jõuab oma piiri-deni seal, kus algab romaan kui probleem.

Romaani, mis polegi enam traditsioonilises mõttes “žanr”, võib mõtestada katsena tulla toime ajaga, ja kuna ta ise ongi aja-line protsess, mis pole ühelgi hetkel meie jaoks “korraga kohal”, on iga katse sellest distantseeruda ning seda mõisteliselt haarata paratamatult tõlgendamine enne fakti. Nii et ennekõike ei tule se-letada mitte tõsiasja, et me romaane tõlgendame, vaid just seda, miks me mõnikord üldse mingisugust vajadust seda teha ei tunne; et leidub romaane, mis mingitel struktuurist tulenevatel põhjustel näivad iseennast õigustavana ega vajaks justkui mingisugust vä-list kommentaari. Ma pean siin silmas näiteks klassikalisi, meis-terlikel intriigi ja lahenduste kombinatsioonidel põhinevaid teks-te, mille parimaks mudeliks jääb kahtlemata *Tom Jones*.*

Selles punktis olemegi jõudnud metakommentaari teise põhi-printsipiini: vajaduse puudumine tõlgendamise järele on ise fakt, mis tõlgendamist nõuab. Eriti just süžee-põhise romaani puhul ki-pub mulje terviklikkusest välja vahetama muljet tähendusest. Eri-nevate süžeeiliinide jälgimiseks vajalik tähelepanu näib välistavat just selle teisendumisprotsessi äratbamise, mille käigus teoses üksteisele järgnevatest lausetest tekib järsku hõlmava tähenduse-ga laiem visioon elust. Süžee kulgemise protsessid lasevad meil

*Henry Fielding, *The History of Tom Jones, a Foundling*. London, 1749 (eesti k 1981). *Toim*.

aina neelduda kujutatavasse empiirilisse reaalsusesse enesesse ja leiavadki lõpuks oma loomuomase lahenduse puhtalt partikulaarse loo arenguloogika rüpest. Tõepoolest, meisterliku süžee romaani “filosoofiline” efekt, kui seda võib nõnda nimetada, seisneb just nimelt meie veenmises, et niisugune loogika on olemas, et sündmustel nende arengus on oma sisemine tähendus ning neid ei pea enam omakorda mingisugusteks kujutisteks muundama. Aga niisugune “filosoofiline sisu” ei seisne ideedes ega õpetustes, vaid pigem milleski, mida klassikaline saksa filosoofia nimetaks formaalseks ideeks. See töötab aga ainult meelelise vormi kaudu ega ole sellest kuidagi välja abstraheeritav, saades eksisteerida ainult oma konkreetses ja meelelises vormis, mitte üldisusena. Süžeeromaan ei veena meid seega mitte illustratsioonina mingile teesile, vaid konkreetset, teatud kogemuste eeltingimusena, et inimelu ja -tegevus moodustab mingil viisil ühtse, sidusa ja tähendusliku terviku.

Pikas perspektiivis ei ole selle elatud elu ühtsuse allikaks muidugi mitte metafüüsika ega religioon, vaid ühiskond ise, mida võib vabalt valitud hetkel mõne selle arengutaseme juures hinnata selle järgi, kas ta suudab pakkuda toormaterjali süžee tekimiseks või mitte. Seega on melodramaatilise liini lisandumine klassikaliste süžeede hulka (eriti 19. sajandi keskpaiga poole) märk, et sündmused ei haaku enam sidusal viisil, et autor on pidanud viitama kurjusele, pättidele ja vandenõudele, et taastada kaduma kippunud ühtsust, mida ta sündmuste endi kaudu ei suutnud enam kujutada.

On ju aksioom, et mõne konkreetse kirjandusliku vormi olemasolu näitab alati teatud kogemuse võimalikkust antud ühiskondliku arengu kindlal momendil. Meie rahulolu süžee tervikkusega on seega ühtlasi rahulolu ühiskonnaga, mis on niisuguse sündmuste korraldamisega näidanud end sidusa totaalsusena ja millenagi, millega vähemalt antud hetkel üksik, individuaalne inimelu vastuolus pole. Seda, et usutava süžee olemasolu on tõend ühiskondliku organismi elujõust, võime negatiivselt järeldada oma nüüdisaegsest olukorrast, mil seda võimalust enam ei leidu. Praeguseks on sisemise ja välise, subjektiivse ja objektiivse, individuaalse ja ühiskondliku olu vallad inimese jaoks lahku

triivinud määrani, mil neist on moodustunud kaks ühismõõduta reaalsust, kaks sügavalt erinevat keelt või koodi, kaks süsteemi, millele sobivat tõlkimisviisi pole leitud. Ühelt poolt üksikisiku elu eksistentsiaalne tõde, mis oma piirialal on täiesti tõlkimatu ja oma universaalses vormis taandub lihtsalt pelgaks üksikjuhtumiks; teiselt poolt tõlgenduslik stereotüüp, mis võtab üldiselt kollektiivsetele institutsioonidele keskenduva sotsioloogilise ülevaate vormi, mis kasutab jätku inimkarakterite tüüpe või väljendub rangelt statistikas ja tõenäosustes. Ent klassikalise romaani ajastul pole see nii, ja nähes enda ees nõnda ehedat demonstratsiooni, kuidas üksikisikute saatused põimuvad ja omavaheliste suhete mõjul aeglaselt meie silme all ühiskondlikuks substantiks muunduvad, võtame ka meie ajutiselt omaks “realistliku” vaate elule. Realistlik välistab alati sümboolse, tõlgendusliku: me ei saa ühekorraga näha elu pinda ja sellest pinnast läbi.

Melodraama on aga üksnes sümptom selle reaalsuse lagunemisest. Palju tähtsam kirjandusloo seisukohalt on süžeeromaani asendumine millegagi, mida oleme nüüdseks hakanud kutsuma psühholoogiliseks romaaniks. See muutus seisneb tegevusühtsuse asendumises isiksuseühtsusega ja märgib hetke, millal seesama olemuslik “filosoofiline” rahulolutunne, millest eespool rääkisime, nihkub eemale sündmuste terviklikkusest ja muutub rahuloluks mõne monaadi või vaatepunkti identiteedi kestvusega. Aga see nihe on ka kvalitatiivne hüpe, mida Bachelard kutsus epistemoloogiliseks katkestuseks; teatud mutatsioon neis viisides, kuidas me oma elust mõtleme, ja meie distantis sellest elust. Meile on psühholoogilise romaaniga seoses antud hetkel oluline näha, kuidas nn vaatepunkti-romaanis, kus raamatu tegevus järkjärgult kangelase teadvusega kattub, interioriseerub süvenevalt ka tõlgendus, saades teosele siseomaseks, kuna nüüd on loo vaatepunkti kehastav tegelane see, kes teoses oma kogemuste tähenduse üle reflekteerides meie silme all kogu tegeliku eksegeesitöö ära teeb.

Kitsa vaatepunkti kasutamine on seega midagi enamat pelgast poeetilisest tehnikast ja väljendab meie ühiskondade süvenevat atomiseerumist, millest on hakanud kaduma traditsioonilised ühiselule omased kohtumispaidad, nagu kõrts, turuplats, peatä-

nav, kohtumaja, katedraal, ja üldisemalt linn ise kui tervik; nendega koos on kadumas ka vastavad lugude aineseks olevad juhtumused. Sellise monaadse jutustamisviisi olemuslik probleem on muidugi piiluakende õige asukoht. Just selles mõttes on Jean Rousset nimetanud romaani vormi paradigmana *salaja pealtkuulamis*, alates *Printsess de Clèves*'ist kuni *Soodoma ja Gomorran*^{*} (Rousset 1965). Selle määratlusega on ta siiski nimetanud psühholoogilise romaani narratiivi põhižesti, mitte romaani üldiselt, mille jaoks paradigmasid ei ole. Lõpuks paljastab kitsa vaatepunktiga romaani taha jääv ühiskondlik reaalsus oma eraldatud ja üksteisele vastanduvate subjektipositsioonidega ennast ise kõigis katsetes seda ületada. Tasub ainult meenutada neid lugusid, millega Gide üksikisiku eksistentsi tõde väljendas ja tema katset neid ühes romaanis liitmise teel kombineerida, püüdes puhtalt tahte jõul algupärast kollektiivset struktuuri luua.

Koos subjekti ehk vaatepunkti moodustanud teadvuse lagunemisega kaotab romaan oma tegevus- ja karakteriühtsuse ning saab millekski, mida tunneme loo-vaba^{**} romaanina, ja selle justkui sisuta romaani puhul naaseb tõlgendamisküsimus uue teravusega. Taas kord on tegemist juba üksnes lugemisaja, teksti pikkuse probleemiga. Sellised raamatud nagu *Alasti lõunasöök*^{***} lähenevad igal oma leheküljel filmile või unenäole omasele hallutsinatoorsele intensiivsusele, viies meelelise taju teatud narkoosiseisundisse. Ent pikemate tekstiosade edenedes tuleb mõistus sellest lühisest välja ja abstraktsed, muustrituvastuslikud funktsioonid är-

^{*} *La Princesse de Clèves*, anonüümne romaan (1678, eesti k 2004), autoriks peetakse Madame de La Fayette'i; Marcel Proust, *Soodom ja Gomorra*. Tlk T. Indrikson. Tallinn: Perioodika, 1995 (originaal 1921–1922). *Toim.*

^{**} Meil puudub eestikeelses kirjandusteaduses ja -kriitikas kindel termin sellist sorti teoste nimetamiseks, seega olen otsustanud teatava oma sõnadega seletamise kasuks, jättes “loo-vaba” eraldatuks sidekriipsuga ja kirjutades hiljem sõnakorduse vältimiseks “justkui sisuta”, et anda eelkõige edasi niisuguse uue stiili ajaloolist erinevust varasemast kirjandusest, mida autor siin põhiliselt silmas peab. *Tlk.*

^{***} William S. Burroughs, *The Naked Lunch* (1959, eesti k 2011). *Toim.*

kavad taas omamoodi “keldrikorrusel”: tõlgendav mõistus töötab edasi teadvustamatult ega suuda peatada kõikvõimalike seoste ja viidete tuvastamist, mida teose pind ei võimalda.

Selline loo-vaba teos meenutab meile mingisugust narratiivset reebust, veidrat sündmuste või hieroglüüfide kujul jutustatud koodi, midagi analoogset primitiivse müüdi või muinasjutuga. Siinkohal kerkib esile uut sorti hermeneutika, mis on just viimati mainitud objektidele pühendunud: strukturalism. Strukturalism meetodina on formaalne, kuna uurib pigem ülesehitust kui sisu ja eeldab keelelise mudeli ja üldisemalt keeleliste struktuuride esmatähtsust tähenduslike inimkogemuste vormimisel. Kõik ühiskondliku elu tasandid on korrastatud ja süstemaatilised ainult juhul, kui nad moodustavad keelelise vallaga rangelt analoogsel viisil oma keeli. Riietusstiilid, majandussuhted, lauakombed ja rahvustoidud, sugulussüsteemid, kapitalistlike maade reklaamindus, primitiivsete hõimude kosmoloogilised legendid ja isegi Freudi vaimse topoloogia mehhanismid — kõik need on *märkide* süsteemid, mis põhinevad erinevuse tajumisel ja alluvad vahetuse ja teisenduse kategooriatele.³

Strukturalismi tuleks seega mõista kui kõige põhjalikumat vastureaktsiooni substanttsiaalsele mõtlemisele üldiselt, mis püüab kõik substantsid asendada elementide omavaheliste suhetega. Meie arutluse mõttes tähendab see tõlgendamisest hoidumist, kui mõista seda sõna oma klassikalises mõttes, mis oli oma olemuselt just substanttsiaalne: nii nagu Aadam leiutas olendeile nime andes nimisõnade poeesia, olid sümbolid ka vanade tõlgendussüsteemide jaoks visuaalsed nimisõnad, mis tuli tagasi tõlkida oma tähendusteks. Nii on igasugune suunitlus sisule märk usust substantsi kui sellisesse. Aga hetkel, kui nagu strukturalismis asendatakse substantis suhtega, muutub iga nimisõna, objekt ja isegi inimese ego pelgalt paljude ristviidete kohtumispaigaks

³See mudel tuleb Ferdinand de Saussure'i *Üldkeeleteaduse kursusest* (1916) ja on oma laiema tähenduse saanud Marcel Maussi teoses *Essee kingist* (Mauss 2015), milles erinevaid käitumismustreid analüüsitakse kinkimise või vahetuse kategooriates, muutes nad lihtsalt assimileeritavaks keelelisse infovahetuse ringlusse.

ega ole enam mingi asi, vaid pigem erinevussuhete tagajärg. See tähendab, et teatud elemendi *identiteet* tuleneb üksnes meie teadlikkusest selle elemendi *erinevusest* teiste elementidega ja lõpuks selle võrdlemisest oma vastandiga. Strukturalismi kui meetodi domineerivaim kategooria on niisiis binaarne opositsioon; mõistmine, et kõik tähendused on organiseeritud jäljendades fonoloogia eeskujuga, vastandpaaridena või kindlaksmääratud erinevustena.

Binaarse opositsiooni kui eksegeesivahendi väärtust on ehk kõige efektselt demonstreerida Lévi-Straussi nüüdseks klassikalise Oidipuse legendide analüüsi abil,⁴ mille episoodid on jaotatud aina laiemas hõlmavusega paaridesse. Ühelt poolt võitlused koletistega (Sfinks, Kadmose draakon); teiselt poolt füsioloogilised deformatsioonid (nagu märgivad etümoloogiliselt Oidipuse ja tema esiisade nimed); teinekord liigne intiimsus lähisugulaste vahel, mis on kontrastis isade ja vendade mõrvamisega. Need rühmitamised või kategooriad ei ole aga kindlasti süütl empiirilisel viisil saadud, kuna raske oleks mõelda nende moodustumisest ilma algse metodoloogilise eelduseta, millel on juba vastandpaaridel põhineva struktuurse korraldatuse kuju. Mõne teise teoreetilise skeemi järgi oleks näiteks Antigone episood mõistetav vastandina paternaalsele intsestile, kui loomuseaduse kaitsmine tabu ebaloomuliku murdmise eest. Siin on aga kaks episoodi määratletud just nimelt struktuurse suhte kaudu üksteisesse: nende ühte klassifitseerimine on ette määratud materjali eelneva korraldamisega “sugulussuhete ülehinnatud” osaks, mille kehastused need episoodid on, ning “alahinnatud” osaks, mille moodustavad isa- ja vennatapp.

Tõlgendamine binaarsete opositsioonide abil sõltub seega aina süvenevast abstraherimisest. See seisneb mõiste laiendamises, kuni muidu eraldiseisvana näivad episoodid selle valguses teineteisele vastanduma hakkavad ja mõiste piisavalt üldistub, et ühendada enda alla kaks üsna heterogeenset ja sattumuslikku nähtust, mis nüüd teineteisesse nagu positiivne negatiivsesse suhtuma hakkavad. See protsess on kõige selgemini nähtaval esimese vas-

⁴“Müütide struktuur”, Lévi-Strauss 2012: eriti 102–110.

tandpaari konstrueerimises, milles ebainimliku üldine kategooria laseb koletisliku assimileerida deformeerituga ja võimaldab meil korreleerida koletiste tapmise (kui inimese triumfi tumedate jõudude üle) nende füsioloogilise deformeerumisega, mis on tulnud osalisest lüüasaamisest selles võitluses.

Binaarsed opositsioonid on muidugi ainult üks strukturalistliku analüüsi heuristilistest töövahenditest ja ühtlasi ainult üks keele struktuuri aspekt. Minu arvates on see osutunud eriti edukaks mõistatuslike teoste, nagu keskaegsete romansside uurimisel, mille juures tekib vajadus hulk esmapilgul juhuslikke sündmusi omavahel tähenduslikult ühendada. Aga niipea kui strukturalistid kohtuvad konventsionaalsemate kirjandusvormidega, võime näha, kuidas binaarsete vastandite mudel allutatakse üldisemale analoogiale kõnega, ja sellisel juhul on kõige tavalisem võtte määratleda teost, nagu see oleks üksik *lause* või teade. Kõige paradigmaatilisem näide on siinkohal ehk Freudi *Unenägude tõlgendamine* ja viisid, kuidas selles kirjeldatud teadvustamatud mehhanismid on Jacques Lacanil töödeldud reaks retoorilisteks figuurideks.⁵ Ülevaatlikkuse huvides olgu siinkohal mainitud ka kõige põhilisem, Roman Jakobsoni väljatöötatud keeleline opositsioon metafoori ja metonüümia vahel, mida Lacan on samuti kasutanud psüühiliste jõudude kirjeldamiseks. Teos on niisiis kõigi nende mõistete — mis moodustavad keele ja kõikide määrgisüsteemide põhilised töömehhanismid — raamides analüüsiv kommunikatsioon.

Kuid lausel on siiski ka *tähendus*. Kui naaseme Lévi-Straussi Oidipuse-müüdi käsitle juurde, märkame üllatavat libisemist vormi juurest sisu valda, mis on ühel või teisel viisil omane ka kõigile teistele strukturalistlikele analüüsidele. Nimelt, töötnud välja oma vastandpaaride olemusliku mustri, asub Lévi-Strauss

⁵Vt Wilden 1968: eriti 30–31: “Ellips ja pleonasm, hüperbaaton või sülleps, inversioon, kordus ja aposiopees moodustavad süntaktilised nihutused; metafoor, katakrees, antonomaasia, allegooria, metonüümia ja sünekdohh aga semantilised tihendused, milles Freud õpetab nägema meie tegelikke kavatsusi — suurustlevaid või demonstratiivseid, varjavaid või veenvaid, karistavaid või võrgutavaid — millest kujuneb subjekti isepärane unenäokeel.”

seda *tõlgendama*. Koletised on Maa jumalused või looduse sümbolid; inimesed, keda need koletised vaenavad või kel õnnestub lõpuks neist vabaneda, on teadvuse või üldisemalt, kultuuri esindajad: “veresuguluse ülehindamine on selle alahindamise suhtes sama, mis on autohtoonsusest vabanemise pingutus selle ettevõtmise võimatuse suhtes” (2012: 108). Müüdist saab mõtisklus looduse ja kultuuri vastanduse saladuse üle ning väide kultuuri eesmärgi kohta (sugulussüsteemi loomine, intsesti keeld) ja selle lepitamatu vastuolu kohta looduslikuga, mida ta pikemas perspektiivis korraldada ega kodustada ei suuda. Aga siinkohal ei sooviks ma rõhutada niivõrd ülemäära rõhumist teadmisele (Lévi-Straussi järgi, nagu teada, on primitiivne mõtlemine üks tajumussliku teaduse liike, mis hoolimata erinevustest meie nüüdisaegsetest teadmistest on igati austust vääriv), vaid pigem viisi, kuidas müüdile omistatakse lõpuks sisu, mis ei seisne muus, kui selle sama müüdi (ehk Kultuuri) loomises endas. “Müüdid,” ütleb ta teisel (1964: 346), “tähistavad vaimu, mis loob neid maailmast, mille osa ta ise samuti on.” Nii jõuab meetod, mis alustas müütide või kunstiteoste määratlemisega omaette keelesüsteemide või koodidena, lõpuks arusaamani keele ja kommunikatsiooni tekkest kui nende teoste ja müütide põhilisest teemast ja sisust, justkui teeks iga tekst eelkõige väiteid keele enese kohta.

Puhtalt formaalse süsteemina esitab strukturalism meile see-ga analüüsi kunstiteosest kui võrrandist, mille muutujaid võime täita ükskõik millise meile parasjagu meeldiva — freudistliku, marxistliku, religioosse või tõepoolest strukturalismi enese sekundaarse, justkui tema enda tahte vastase, keele enese kohta käiva sisuga. See meenutab meile Hirschi (Frege ja Carnapi jälgedes) tehtud eristust⁶ teose tähenduse ehk olemusliku muutumatu formaalse ülesehituse ja osutuse kui teosele läbi eri lugejapõlvkondade antud kasutuste ja hinnangute vahel, mille puhul viimane tähistab just seda teatud sisu omistamist, mida oleme siin selle sõna traditsioonilises mõttes *tõlgendamiseks* nimetanud. Niisugune kirjanduslik agnostitsism ei paku siiski enam kui ajutist ja prag-

⁶Hirsch 1967: 8, 211. Vrd Barthes'i analoogse eristusega kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika vahel (Barthes 1966: 56).

maatilist lahendust mängus olevatele sügavamatele teoreetilistele küsimustele.

Mulle tundub, et tõeline strukturalismi ületamine, mis tähendaks viimase metoodika lõpuleviimist, mitte eitamist, on võimalik ainult tingimusel, et suudame strukturalistide aluskategooriad (metafoor ja metonüümia, retoorilised kujundid, binaarsed opositsioonid) — mis nende endi järgi on kantilikult fikseeritud ja universaalsed mõttevormid — muundada *ajaloolisteks* kategooriateks. Strukturalismis eneses puudub vastav metakommentaar, kuna ta ei seleta ennast ja oma mõistelist instrumentide päritolu ning võtab neid igavesena. Meie jaoks aga ei seisne ülesanne üksnes Sfinksi mõistatuse lahendamises, mis tähendab selle äratundmist vastandite asupaigana, vaid pärast seda tuleks astuda veel üks samm tagasi, et tuvastada õigesti nii mõistatus ise kui kirjan duslik vorm ja meie enese mõistmiskategooriad kui konkreetset määratava ajaloo hetke peegeldused.

Metakommentaar eeldab seega freudistlikule hermeneutikale omast mudelit (millest on muidugi eemaldatud viimase spetsiifiline sisu — teadvustamatuse topoloogia, libiidoteooria jne), mis põhineb eristustel sümptomi ja allasurutud mõtte, manifestse ja latentse sisu, moonutuse ja moonutatud sõnumi vahel. Juba selline lähtepunkt võimaldab vastata meie algseimale küsimusele — milleks teos üldse mingisugust tõlgendamist nõuab? — postuleerides tsensori, mille haardest sõnum läbi peab pääsema. Traditsioonilise hermeneutika jaoks oli selleks tsensoriks ajalugu ise või kultuuriline erinevus, mis oli nõrgendanud algse ilmutuse jõudu ja hägustanud selle läbipaistvust.

Agaga enne kui saame kindlaks teha tsensori meie ajas, peame selgitama, mida tähendab sõnum ise, mida võib väga ähmaselt kirjeldada kui *Erlebnis*'t või *expérience vécue*'d — mingisugust ükskõik kui minimaalset ja spetsiifilist läbielatud kogemust. Nii-suguse toormaterjali või latentse sisu olemuslikuks tunnuseks on, et see pole iial algselt vormitu ega sattumuslik nagu teistes kunstides, vaid algusest peale tähenduslik ega koosne millestki muust kui meie konkreetse ühiskondliku elu ehituskividest: sõnadest, mõtetest, objektidest, ihadest, inimestest, kohtadest ja toimingutest. Teos mitte ei omista neile elementidele tähendust, vaid

muundab nende algse tähenduse uueks, kõrgema tasandi tähenduskonstruktsiooniks ja see muundamine ei toimu sugugi juhuslikul viisil. Sellega ei taha ma öelda, et see kujutamine peaks olema realistlik, vaid et igasugune stiliseerimine ja uude vormi panek väljendab oma sisus lõpuks teatud sügavat sisemist loogikat ja võlgneb oma olemasolu lõppkokkuvõttes nendesamade toormaterjalide struktuurile.

Just selles punktis oleme seega jõudnud tõlgendamisvastaste rünnakute ning metakommentaari ja metakriitika resoluutse formalismi kõige põhilisema õigustuseni. *Sisu kui niisugust ei pea mingil moel käsitlema ega tõlgendada, sest see on juba iseene-sest olemuslikult ja vahetult tähenduslik*, s.t tähenduslik niisugusel viisil, nagu žestid on mõnes olukorras ja laused vestluses. Sisu on juba konkreetne ühiskondlik-ajaloolise kogemusena. Me võime öelda selle kohta sama, mida Michelangelo ütles oma kivi kohta: kuju tekkimiseks, mis marmorrahnus juba sisaldub, piisab vaid üleliigse eemaldamisest. Seega ei seisne kriitika olemus mitte niivõrd sisu tõlgendamises, vaid “paljastamises”, algse sõnumi ja kogemuse taastamises ja päästmises tsensori moonutava mõju alt. See paljastamine võtab seletuse kuju, mis näitab põhjusi, miks sisu algselt moonutatud sai, ja on ühtlasi lahutamatu selle tsensori töömehhanismide kirjeldamisest.

Kuna olen juba maininud Susan Sontagi, võtan selle protsessi näitlikustamiseks tema teadusulme-teemalise essee “Katastroofi kujutlemine”, milles ta määratleb ulmefilmi põhilise paradigmana “meie nüüdisaegse eksistentsi sügavamate hirmude [...] füüsiliste katastroofide, üleüldise hävingu ja isegi väljasuremise ja tegelikult individuaalse psüühe üldise olukorra” väljendamise (Sontag 1966: 220). See kõik on tõsi ja Sontagi essee pakub korralikult läbitöötatud näitematerjali sellest ulmest, loetuna selle *žanri enese tingimustel*. Aga kui need tingimused ise on tegelikult pelk maskeering, “manifestne sisu”, mis juhib meie tähelepanu eemale palju põhimisemast rahulduseotsingust, mis töötab vormi tasandil?

Sest meelelahutusliku pinna all, mis ainiti meie tähelepanu tõmbab, paljastab sisevaatlus teise astme motiveeringu, mis on eelnevalt kirjeldatust hoopis erinev. Nimelt väljendavad need teo-

sed ühe aspektina väga avalikult, eriti selle kõrgaja esindajad pärast sõda ja 1950. aastatel, teadlase töö salapärase oreoli. Ja selle all ei pea ma silmas selle välist prestiiži ega ühiskondliku funktsiooni, vaid pigem rahva kollektiivset unistust teadlase erilisest staatusest — ta ei tee *tõelist* tööd, ometi on tal võimu ja tema amet on tähtis; tema töö tasu ei väljendu rahas või vähemalt ei ole raha oluliseks teemaks; pole põnevamat kohta kui ta laboratoorium (institutsiooni staatusesse tõusnud kodune töökoda, omalaadne tehase ja kliiniku kombinatsioon) ja töötamine öötundidel (teda ei kammitse rutiin ega kaheksatunnine tööpäev); tema toimetused on muidugi karikatuursed näited sellest, kuidas mitteintellektuaalid peaga töötamist ja raamatuteadmisi endale ette kujutavad. Võib näha ka vihjeid naasmisele varasemate töö organiseerimise viiside juurde nagu isiklikumas ja psühholoogiliselt rahuldustpakkuvamas gildide süsteemis, milles vanem teadlane on meister ja noorem sell ning milles vanema mehe tütest saab loomulikult viisil ameti edasiandmise sümbol. Seda laadi tunnuseid on rohkemgi. Olen neid loetlenud näitamaks, et ühelgi neist ei ole tegelikult midagi pistmist teadusega, vaid tegemist on 1950. aastatel levinud moonutatud piltidega inimeste tunnetest ja unistustest seoses nende vähem ja rohkem võõrandunud *tööga*; soovi täitmisega, mis võtab oma objektiks nägemuse ideaalsest — ehk Herbert Marcuse sõnadega, “libidinoosselt rahuldustpakkuvast” tööst. Aga tegemist on ka kindlat tüüpi soovitäitmisega (mille struktuuri ma tahan siinkohal eriti rõhutada), sest me ei kohta siin otsest, avatud psüühilist identifitseerimist ja soovitäitmist, mida teadlaste teemal võiksid illustreerida näiteks C. P. Snow’ teosed. Tegemist on pigem sümboolse rahuldusega, mis soovib oma kohalolu varjata: identifitseerimine teadlasega ei ole otseselt süžeed käivitav jõud, vaid selle eeltingimus. Tundub, nagu ei kinnitaks see sümboolne soovunelm end kantilikul viisil mitte loo sündmuste, vaid raamistiku külge (teaduse maailm, aatomi lõhustamine, astronoomi pilk kosmosesse ja ka eelmainitud patriarhaalne gildisüsteem), ilma milleta ei oleks võimalik ka loo teket ette kujutada. Sellest vaatekohast on kogu ulmenarratiividele omane kataklüsmiline vägivald — purunevad kõrghooned, Tokyo lahest ilmuvad koletised, väljakuulutatud sõjasei-

sukorrad — üksnes teatav eeltekt, mis juhib meelte tähelepanu eemale sügavamatest operatsioonidest ja fantaasiatest, neid samal ajal motiveerides. (Kui metakommentaar teose põhitaotlusi niisugusel viisil ümber pöörates ka vene vormikoolkonna ideoloogiat ei kasuta, siis selle operatiivset põhitehnikat kindlasti.)

Võiksime ka jätkata ja näidata, kuidas töösse puutuva fantaasia kõrval on oluline veel teinegi, mis tegeleb kollektiivse eluga ja kasutab ulmele omaseid kosmilisi konflikte, et lavastada sõjaajale omast ühtsust, moraali ja ellujääjate kokkuvõtmist, mis kõik ei ole lõpuks midagi muud kui moonutatud unistus inimlikumast ühiskondlikust korraldusest. Selles mõttes on teose pinnal toimuv vägivald kahekordselt motiveeritud: seda võib nüüd näha nii katsena murda keskklassi rutiinsest elust tulenevat igavust kui ka sisaldamas frustratsiooni ning meelepaha sellest murdmisest äratatud teadvustamatu fantaasia täitumata jäämise üle.

Aga võti sügavama sisu moonutuste, reaalselt väljenduva, kuid teadvustamatu fantaasia juurde seisneb sellesama fantaasia enese loomuses: me oleme kinnitanud selle temaatiliselt rahuldust toova töö idee külge ja on kindel, et kogemuse fundamentaalne struktuur ongi *töö* ise kui väärtuse loomine ja maailma muutmine. Aga selle kogemuse sisu ei ole kunagi võimalik ette määratleda, see varieerub väga ulatuslikest tegutsemisvormidest väikseimate tunnete ja tajudeni, mida teadvus suudab eritleda. Selle nähtuse omadusi on lihtsam väljendada negatiivselt, öeldes, et idee kogemusest eeldab alati enda vastandit, see tähendab elu, mis on pelk vegeteerimine oma rutiini ja tühja ajaveetmisega. Kunstiteos ühendab seega teatavat sorti elava kogemuse kui oma sisu ja varjatud küsimuse kogemuse võimalikkusest kui tema vormi.

Kunstiteos on seega alati kahe impulsi mõjuväljas. Ühelt poolt säilitab ta heitliku kontakti looja eluga ja pakub tema sandistatud, kuid hindamatule kogemusele panipaika. Samal ajal töötavad teose mehhanismid tsensuurina, mis ei lase lugejal või vaatajal teadlikuks saada oma elu vaesumisest, varjates seose tema igapäevakogemuse kõndistumise ja ühiskondliku süsteemi vahel.

Kui liigume oma analüüsis massikultuuri saaduste juurest, nagu ulme, n-ö kõrgkultuuri juurde, muutub olukord ainult keerukusastme, mitte põhilise struktuuri poolest. Ühe aspektina tuleb nüüd analüüsi lisada kirjutamise enese väärtus, üksiku lause või stiili väljatöötamise küsimused. Aga nagu oleme näidanud, seda väärtust (mis teeb vormikoolkonna esindajate teose pahupidi pööramise võimalikuks ja õigustab ka stilistikat kui analüüsivahendit) on võimalik näha töö rahulduse kaudu, ja just lause vorm on see, milles modernistlik kirjanik konkreetset teost määratleb. Pealegi näitab teos nüüd tublisti suuremal määral teadvustatud ja teadvustamatut kunstilist *viimistletust* selle algelementide tasandil. Just see viimistlemine ja selle mehhanismid moodustavad nüüd eelkirjeldatud meetodite objekti. Metakommentaari eesmärgiks on aga jälgida tsensuuri enese loogikat ja piiritleda olukorda, millest ta võrsub: keelt, mis peidab oma esitletu iseenese keelelise reaalsuse taha; pilku, mis aina reedab meile keelatud objekti, seda samal ajal ise visalt varjata püüdes.

Kirjandus

- Barthes, Roland 1966. *Critique et vérité*. Paris: Seuil
- Hirsch, E. D., Jr. 1967. *Validity in Interpretation*. New Haven, Conn.: Yale University Press
- Lemon, Lee T., Marian J. Reis 1965. *Russian Formalist Criticism: Four Essays*. Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press
- Lévi-Strauss, Claude 1964. *Le Cru et le cuit*. Paris: Plon
- Lévi-Strauss, Claude 2012 [1958]. *Struktuuriantropoloogia: Valik artikleid*. (Bibliotheca ANTHROPOLOGICA.) Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Maus, Marcel 2015 [1925]. *Essee kingist: Vahetustegevuse vorm ja mõte arhailistes ühiskondades*. (Bibliotheca ANTHROPOLOGICA.) Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Ricœur, Paul 1965. *De l'interprétation*. Paris: Seuil
- Rouset, Jean 1965. *Forme et signification*. Paris: Corti
- Saussure, Ferdinand de 1916. *Cours de linguistique générale*
- Sontag, Susan 1966. *Against Interpretation*. New York: Farrar

Todorov, Tzvetan (ed.) 1965. *Théorie de la littérature*. Paris: Seuil
Wilde, A. G. 1968. *The Language of the Self*. Baltimore, Md.: Johns
Hopkins Press

VARANE JAMESON JA MARXISTLIK HERMENEUTIKA

1971. aastal valminud lühike essee “Metakommentaar” sisaldab kokkuvõtlikult kogu selle projekti olulisimaid sõlmpunkte, mille moodustavad Fredric Jamesoni* varased teosed *Marxism ja vorm* (Marxism and Form, 1971) ja *Keele vangimaja* (The Prison-House of Language, 1972) ühes paljude kriitiliste essee ja pisut hilisema, põhjaneva ja väga süstemaatiliselt argumenteeriva metodoloogilise nurgakiviga *Politiiline teadvustamatus* (The Political Unconscious, 1981). Neist raamatutest kahe esimese eesmärgiks oli vastavalt 20. sajandi saksa dialektilise ja prantsuse strukturalistliku mõtte põhjalikum tutvustamine Angloameerika akadeemilisele lugejaskonnale. Selle ulatusliku projekti, mis pole tegelikult lõppenud — Jamesonilt on ilmunud raamatuid ka kõrges eas¹ —, võiks kokku võtta kahe peaaegu samatähendusliku laia üldmõistega, milleks on marxistlik² hermeneutika ja dialektiline kriitika. Need esmapilgul abstraktseks jäävad terminid üritavad nimetada kirjanduse ja laiemas plaanis kõigi kultuurinähtuste käsitlemist järjekindlal ja süstemaatilisel viisil, mis jääks truuks tekstide-taieste iseäralikele individuaalsetele vormidele ning asetaks nad ühes neid alati rohkem või

*Fredric Jameson (sünd. 1934), USA kirjandus- ja poliitikateoreetik. Lõpetas Haverfordi Kolledži, doktorikraad Yale’i Ülikoolist. Praegu võrdleva kirjandusteaduse ja romanistika professor ning kriitilise teooria keskuse juhataja Duke’i Ülikoolis. *Toim.*

¹Kirjandus- ja kunstiteooria jaoks on neist kindlasti tähelepanuväärseimad romaanižanri uue pilguga vaatlev *Realismi antinoomiad* (The Antinomies of Realism, 2013), mida on nimetatud olulisimaks kirjandusliku realismi käsitluseks pärast Erich Auerbach’i *Mimesis*, ning *Antiiksed ja postmodernsed: Vormide ajaloolisusest* (The Ancients and the Postmoderns: On the Historicity of Forms, 2015), mis keskendub kujutavale kunstile ja muusikale.

²Olen soovinud säilitada marxismi puhul Jüri Lippingu 20. sajandi mõttevoolude peatüki (Lipping 2009a) eeskujul selle sõna pärisnimelise alkujuu, et viidata eelkõige Marxi enda ja tema järgijate kriitilisele vaimsusele; ja distantseeruda nõukogude ajal peamiselt kommunistliku partei retoorikast läbi imbinud Marxi-kuvandist, millel puudub tänapäevaks ilmselt igasugune teoreetiliselt inspireeriv väärtus.

vähemal määral varjatuna saatvate ideoloogiliste ja sotsiaalpoliitiliste järeilmitega oma ajaloolisesse konteksti. Olen eelistanud saatesõna pealkirjas sõna “hermeneutika”, et rõhutada kitsamalt “Metakommentaari” temaatikat, milleks on tekstide tõlgendamine.

Püüdes mõelda kultuurikriitikas korraga võrdse pühendumusega kunstivormidest ja poliitökonoomiast nõuab äärmist pingutust ja on esmapilgul ehk vägivaldne. Tõepoolest, ka Jameson ise on teisel iseloomustanud igasugust dialektilist mõtet kui teatud määral jultunut või perversset (Jameson 2009: 4), kuna see sõandab loomulikke, tahkena tunduvad mõisted järsku proovile panna, tõmmates nad oma ideoloogiliselt turvalisest ümbrusest välja ja viies uuesti kokku konkreetse ajaloo protsessiga, millest nad abstraheritud olid. Ja tema tööd näitavadki põhiliselt just selle ebaseaduse või loomuvastasuse sümptomaatilist: meie suutmatust sellisteks sünteesideks on tõend kultuuri äärmiselt laiaulatuslikust võõrandunud spetsialiseerumisest ja atomiseerumisest, millele meil on intellektuaalne, moraalne ja lõpuks lihtsalt ellujäämisvajadusest tulenev kohus vastu seista.

Et Jamesoni karjääri jooksul käsitletud teemade ring on oma sidususest hoolimata niivõrd lai, kommenteerin siin järgnevaga üksnes kitsamalt “Metakommentaari” keskset teemat, milleks on tõlgendamistegevuse staatus massikultuuri loogika domineeritavas aegruumis. Kas me peame enam üldse kunstiteoseid interpreteerima; ja kui, siis mida see tegevus tänapäeval veel tähendada võiks? Enne veel lühidalt ajaloolisest taustast. On seitsmekümnendate algus ja strukturalistliku teooria kõrgaeg. Saksa ja prantsuse filosoofia on siiski alles alustanud oma levikut Ameerika Ühendriikide ülikoolide humanitaar- ja sotsiaalteaduste õppetoolides ja imbumist nende kaudu laiemate masside teadvusse. Susan Sontag on avaldanud raamatu *Tõlgendamise vastu* (1966), milles kutsus üles märkama rohkem “kunsti erootikat” ja loobuma selle ülepingutatult intellektuaalsetest tõlgendustest; massikultuuri, eriti Hollywoodi filmitööstuse võidukäik on saanud aina kõigjalolevamaks, samas kui nende filmide ideoloogiline mõju on keskmisele vaatajale distantse vähesuse tõttu peaaegu loetamatuks muutunud. Jamesoni iseäraliku sünteesiva metodoloogia mõjul sulavad need küsimused essee jooksul kokku ja aitavad üksteist valgustada. Kommenteerin siin neist poleemikatest lühidalt kaht keskemat: dialoogi Sontagi tõlgendamisvastase hoiakuga ja Jamesoni strukturalismikriitikat.

Susan Sontagi varases, kuuekümnendate esseistikas kehastunud hoiak, mida on võimalik ka eesti keeles jälgida (Sontag 2002), lubab end kokku võtta järgmiselt. Terve rida muutusi 20. sajandi kultuuris on meid eemale juhtinud kujutava ehk mimeetilise kunsti ideest ja sünni-

tanud hulga tehnikaid, mille abil kunstnikud on oma teoseid aina teadlikumalt kujundanud, luues nende näol pigem uut sorti teadvuse mõjutamise ja tundlikkuse kultiveerimise vahendeid (Sontag 1994: 296). Sellest hoolimata on kunsti hindamise juures meie mõtlemises sügavalt juurdunud sisu ja vormi eristus visa kaduma. Üks selle tulemusi on kalduvus taandada teos või tekst paari motiivi põhjal kiiresti mõnele teoreetilisele (tavaliselt psühholoogilisele või sotsioloogilisele) mõttele, mis igal juhul teose rikkalikust koest võrreldamatult abstraktsem ja vaesem on. Oma raamatu samanimelises juhtes sees "Tõlgendamise vastu" pühendubki Sontag demonstreerimisele, kui toorete tõlgendusteni niisugune hoiak on viinud. Meil on vaja pigem tegutsemise pidurdamist, hinnangu edasilükkamist ja uurimisobjekti loomulikus tekstuuris (kui tegu on kujutava kunsti teosega) või kestuses (kui räägitakse romaanist või filmist) viibimist; pigem kirjeldamist kui tõlgendamist; seda intiimset poolehoidu, mida Sontag nimetab "kunsti erootikaks" (Sontag 2002: 24) ning mis tõepoolest enne kuulaks ja loeks, kui otsustaks. Sellele teoreetilisele vaatele lisanduvad Sontagi arutlused essees "Vaikuse esteetika", kus vaikuse mõneti isegi religioosse mündiga küsimusele on lähenetud taas modernistliku kunsti keele erilise toime suunalt: see keel peab lõpuks juhatama kunstist välja vaikusesse ja millessegi ajalootusse (mõttekäik, millele pakub hea teoreetilise aluse meie omakeelne Jaan Unduski käsitlus *Maagiline müstiline keel*, Undusk 1998). Sontagi näited kirjandusest on siinkohal igati kanoonilised: Rilke, Beckett ja Kafka.

Jameson osutab "Metakommentaaris" põhjendatult asjaolule, et niisugune tõlgendamisvastane hoiak pole sellisel kujul siiski universaalne vastus tõlgendamise tegelikule probleemile, kuna põhineb üht kindlat tüüpi modernistliku kunsti vooluga suhestumisel. Tõe huvides olgu märgitud, et ka Sontagi arusaamad pole selles mõttes sugugi naiivsed: "Ning mitte ükski modernkunstnike taotluslikest või ettekatsemata agressioonidest pole suutnud publikut ära kaotada ega ka muuta seda millekski muuks, ühise tegevusega haaratud kogukonnaks. Nad ei saa. Nii kaua, kuni kunsti hoomatakse ja väärtustatakse "absoluutse" tegevusena, jääb see ka eraldiseisvaks, elitaarseks" (Sontag 2002: 78–79). Lõhe massi- ja kõrgkultuuri vahel on 1970. aastate alguses juba liiga selgelt tuntav. Väheste vaikuse ja vormitäiuse poole püüdlejate kõrval levivad miljoniliste tiraažidega bestsellerid, kinolinal jooksevad suured kassahitid. Tõelist kultuuri tõlgendamise teooriat ähvardab selliste diferentseerumiste mõjul oht kaotada oma üldistusjõud ja muutuda aina nominaalsemaks ja kirjeldavamaks. Nii kehtibki Jamesoni üks olulisim ümberpöörang eelkõige massikultuuri kohta: igasugune vajaduse puudumine tõlgendamise järele ongi kõige põhilisem tõik, mis peaks meid suunama tõlgendamise üle järele mõtlema. See on erilist tüüpi rahulolu,

mis mõnedest süžeedest ja kunstiteostes ette tulevatest sümboolsetest žestidest tekib ja mille päritolu üle me iseseisvalt kunagi järele mõtlema ei hakka.

Jamesoni täiendused ja kommentaarid strukturalistlikele teooriatele moodustavad tema varaste raamatute ühe olulisima teema. Strukturalistlik kriitika, nagu vormikoolkonna esindajate tööd, seisneb samuti ühes kindlas mõttes tõlgendamisest keeldumises, moodustades üldisema teadusliku ja mõtteloolise tausta Sontagi pigem kitsamalt Ameerika kultuuri kesksetele analüüsidele. Keeldumine tõlgendamisest ei ole strukturalistliku kirjandusuurimise jaoks siiski täielik, vaid tähendab loobumist konkreetsete tähenduste omistamisest (mida teeks sümbooleid tõlgendav vanem hermeneutika) ja keskendumist pigem tähenduse tekke tingimuste uurimisele individuaalses tekstis (Culler 2002: viii). Et strukturalismi metodoloogial on vormikoolkonna esindajate omaga nii palju "perekondlikke sarnasusi", ei olegi siinkohal mõtet rõhutada emma-kumma iseärasusi, vaid kõige kesksammat ja ühisemat mõlema mõttevoolu töös. Neis räägitakse eelkõige erinevate keeleliste üksuste omavahelistest suhetest tulenevatest tähendusefektidest tekstides. Teos on vormimeetodite mudelite järgi mõõdetud, häälestatud, konstrueeritud, osavalt kokku pandud mehhanism (vt ka Väljataga 2014: 351–359). Tõlgendustegevuse rõhk nihkub teksti ideoloogiliselt, filosoofiliselt, ajalooliselt ehk konventsionaalses mõttes "sisuliselt" küljelt puhtalt teksti enese erinevus- ja funktsionaalsete suhete jälgimisele.

Niisugune rõhuasetus pidi loogilise järjekindluse toimel muutuma absoluutseks. Näiteks demonstreerib Boris Eichenbaum, kuidas Gogolil ei olnud teose geneesi kohta pealt kunagi keskne süžee (Eichenbaum 2014: 52) ja jutustus "Sinel" saab oma iseloomuliku mõjuvuse autori poolse (pajatusele omase) anekdootliku jutustamistooni ja melodramaatilise deklamatsiooniga osava varieerimisega, mis moodustab laiema mulje groteskist (samas: 68). Eichenbaum deklareerib: "Lähtudes põhiteesist, et kunstiteose ükski fraas *ei saa* olla iseendast autori isiklike tunnete lihtne peegeldus, vaid on alati konstruktsioon ja mäng, *ei saa me ega ole meil mingit õigust* näha seesuguses katkes midagi muud kui teatavat kunstilist võtet" (samas: 66). Niisugust mõtlemist narratiivi üle jätkab ja viib oma loogilise lõpuni vene vormikoolkonnale tagasi viitav Gerard Genette, kes essee "Tõenäolisus ja motivatsioon" need kaks pealkirjas osundatud mõistet lõpuks otsustavalt lahku viib. Tõenäolisus ehk Genette'i järgi narratiivi meelevaldsus tähendabki selle elementide puhast funktsionaalsust. Autoril on vabadus pöörata jutustamisel ükskõik millises suunas, mängida ennustatavuse ja ennustamatusega nii kaua, kuni ta ei hälbi liigselt sotsiaalsete normide ehk tõenäolisuste süsteemist. Samas kui vanamoodne motivatsioon, mida tavaliselt teksti si-

su all mõistetakse, tähendab Genette'il "realismi-illusiooni" ja on pelgalt "aposterioorne õigustus vormile", mille väärtus lõpuks sõna otseses mõttes nullile taandub (Genette 2011: 197 jj).

Eichenbaumi ja Genette'i tekstid ei esinda küll kogu strukturalistliku narratoloogia saavutatut, kuid illustreerivad selle põhilist mõttesuunda, millele Jameson oma varastes uuringutes viitab. Strukturalistliku meetodi lõppjärelused on niisiis väga resolutsed ja nendega kaasa mõtleval lugejal võib õigusega tekkida küsimus: kas niisuguse vormi funktsionaalsusele keskenduva seletusviisiga ongi näiteks Gogoli *Sineli* ja selle tähenduse kohta kõik öeldud ja kas sellisel juhul ei jää ikkagi arvestamata mingisugune kirjandusteksti äärmiselt oluline mõõde? Strukturalism tähendab kõige üldisemalt oleviku märgilise totaalsuse võimalikult süstemaatilist rekonstrueerimist. Narratiivide uurimises toob see kaasa põhilise tendentsi, mida illustreerivad näiteks Vladimir Proppi imemuinasjuttude funktsioonide analüüs ja Algirdas Greimase aktantide teooria. Neis asendatakse läbivalt kõik narratiivsed liikumised ja sündmused fikseeritud suhete ja funktsionaalsete kontseptsioonidega (Jameson 1974: 126). Nii asjastub jutustuses leiduv autentne ajaline kogemus selgepiirilisteks operatiivseteks kategooriateks, mida loo uurimises kasutada saab. Jamesoni oluline teene on juhtida tähelepanu sellele võtmelisele hetkele kirjandusteaduses ja -kriitikas, milleks on nende kategooriate valik ja mis edasiste analüüside jaoks teost liigendamahakkab (Jameson 1971: 311). Sest nagu on veenvalt näidatud, ei saa lingvistika üksi pakkuda universaalset meetodit, mille abil oleks võimalik järelduslikul viisil liikuda teksti komponentide tähenduse juurest terviku tähenduse juurde (Culler 2002: 110). Aktiivne hermeneutiline tegu on niisiis miski, mis lingvistilis-strukturaalse analüüsi täpset, kuid tumma tõsikindlust kummaltki poolt ümbritseb ja sekkub esimest korda meetodi rakendamise alghetkel, kui valitakse kategooriad, ja teist korda tulemuste tõlgendamise juures.

Võtmeküsimus on sellisel juhul, missugune on marxistliku hermeneutika suhtumine tekstide ja nende konteksti ajaloolisesse erinevusse üldiselt (põhjalikumalt marxismi suhtest erinevate historismiversioonidega vt Jameson 1989a ja 1989b). Olulisim printsiip hermeneutika jaoks on, et mingisugusel etteantud "ajalool" või "kontekstil" (mis leidub näiteks ajalooõpikutes või kirjanduslugudes) ei tohiks tõlgendamisprotsess põhineda. Ajalugu kui konteksti tema viimasel piirjoonel tuleks mõista pigem kui lakanlikku reaalsset-võimatut, millele meil ongi ligipääs üksnes tekstilisel ja narratiivsel kujul ning mis rekonstrueeritakse alltekstina (ja ühtlasi selle piirina) aina uuesti iga tõlgendusakti käigus (Jameson 2002: 66 jj). Kõige olulisem kategooria marxismis, mis seda ligipääsu ajaloole lõpuks võimaldab, on tootmisviis (*mode of pro-*

duction). Jameson (samas: 20–22) mõistab seda olulisel määral Louis Althusseri vaimus kui ühiskondliku totaalsuse sünkroonset süsteemi, mis end nii materiaalselt kui immateriaalselt taastoodab (vt Lipping 2009b, eriti 605 jj). Võib öelda, et kõigil muudel kriitilistel ja tekstilistel teooriatel (nt autobiograafilised, psühholoogilised, strukturalistlikud) on selle kõige hõlmavama, tootmisviisi kategooria osalt sõltumatutel tasanditel oma suhteline autonoomia ja seega ei kaota ka nende loodud teadmised kogu oma tõeväärtust. Lõpuks peab nad aga siiski tootmisviisi kategooria kui Ajaloo tegeliku “mootori” kõige laiema semantilise horisondiga suhestatama. See suhestamise või kokkuviiamise moment kui tõelise kultuurianalüüsi proovikivi on Jamesoni järgi ühtlasi dialektika olemus, mille kohta ta kasutab ka sõna *transkodeerimine* (Jameson 2002: 25). Jaan Undusk on mõistmise protsessi metafoorselt võrrelnud pidevuse loomisega (Undusk 1989), transkodeerimine seisneks seega ühe valdkonna terminoloogia laenamises ja pikendamises, et tekitada pidevus kahe eri reaalsustasandi vahel, mis argiteadvusele esialgu täiesti ühildamatutena tunduvad (kuid niisuguste dialektiliste ühenduste ohtlikkuse ja meelevaldsuse kohta NLKP retoorika näitel vt Undusk 2016). Nendeks tasanditeks on lõpuks tekst ja selle alati ülemääratud ajalooline tekkemoment. Nagu Jameson ka ise üles kutsub (2002: xiii–xiv), peaks kõigi nende teoreetiliste postulaatide kontrollimiseks lähtuma eelkõige tema läbiviidud konkreetsete tõlgendusaktide sisukuse ja sidususe hindamisest.

Kultuuri analüüs peaks seega olema omamoodi võimatu pingutus, et tõmmata kokku kõigi nende üksiktasandite ehk samaaegsete elurütmide paljusus, mis ühes tootmissüsteemi tervikus koos eksisteerib. Kuna kõik inimesed ei ela selle totaalse süsteemi struktuuris, milleks on tootmissuhetel põhinev ühiskondlik tervik, sugugi sarnastel positsioonidel, on ka nende igapäevane fenomenoloogiline kogemus lepitamatult erinev ja sellest tuleneb ka kultuuritekstide paljusus ja massi- ning kõrgkultuuri erinevuse probleem. Nii et kui teos, nagu Eichenbaum oma Gogoli-käsitluses ütleb, pole “autori isiklike tunnete lihtne peegeldus”, on kunsti puhul ometi mängus suured kired. Sest need peegeldused pole aga ei lihtsad ega üksühesed, vaid vahendatud. Ühtki teost ei oleks olemas ilma oma toormaterjalideta, mis moodustavadki selle sisu või ajaloo, mille strukturalistlik ja vormipõhine kriitika oma käsitluse alt põhimõtteliselt pagendas. Need toormaterjalid — ühiskonnas ringlevad ideed, fantaasiad, elamused ja elukäigud, ühesõnaga kõik see, mida ollakse üldiselt harjunud teoste *sisuks* nimetama — on aga alati ideoloogilised ja *omavad juba vormi* (Jameson 2007: xiii–xx; 2002: 134), millel on samuti oma ajalugu.

Psühhoanalüüsi üks fundamentaalsemaid õppetunde on teatavasti käsitlus tõrjutu naasmisest, ja Jamesoni teooria õpetab, kuidas kunsti-teoste vormis naasev tõrjutu on lõpuks alati konkreetse kollektiivi, mil-lest teos on võrsunud, sotsiaal-poliitiline antagonism. Niisiis peaks tõe-line kriitika jälitama seda protsessi, mille käigus autori unikaalne keha-line kogemus saab kultuuris ringlevate koodide, lugude ja fantasmaati-liste stsenaariumidega kohtudes muundatud sellesse spetsiifilisse vormi, mis ühekorraga oma tekkimise eeldusi tsenseerib ja teisalt selle olukorra ahistavusest utoopilise impulsi jõul välja murda üritab.

Indrek Ojam

Kirjandus

- Culler, Jonathan 2002. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. London & New York: Routledge
- Eichenbaum, Boris 2014. Kuidas on tehtud Gogoli sinel? — *Kirjandus kui selline: Valik vene vormikoolkonna tekste*. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Genette, Gerard 2011. Tõenäolisus ja motivatsioon. Tlk A. Saar. — *Methis: Studia Humaniora Estonica*, 6. kd, nr 8, lk 179–199
- Jameson, Fredric 1971. *Marxism and Form*. Princeton: Princeton University Press
- Jameson, Fredric 1974. *The Prison-House of Language*. Princeton: Princeton University Press
- Jameson, Fredric 1989a. Criticism in History. — *Ideologies of Theory: Essays 1971–1986*. Volume 1: *Situations of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Jameson, Fredric 1989b. Marxism and Historicism. — *Ideologies of Theory: Essays 1971–1986*. Volume 2: *The Syntax of History*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Jameson, Fredric 2002 [1981]. *The Political Unconscious*. London & New York: Routledge
- Jameson, Fredric 2007. Introduction. — *The Modernist Papers*. London & New York: Verso
- Jameson, Fredric 2009. *Valences of the Dialectic*. London: Verso
- Lippin, Jüri 2009a. Marxism. — *20. sajandi mõttevoolud*. Toim. E. Annus. Tallinn & Tartu: TÜ Kirjastus, lk 537–568

- L i p p i n g, Jüri 2009b. Louis Althusser. — 20. sajandi mõttevoolud. Toim. E. Annus. Tallinn & Tartu: TÜ Kirjastus, lk 599–621
- S o n t a g, Susan 1994. One Culture and New Sensibility. — *Against Interpretation*. London: Vintage
- S o n t a g, Susan 2002. *Vaikuse esteetika*. Tallinn: Kunst
- U n d u s k, Jaan 1989. Mõistmine kui pidevus. — *Akadeemia*, nr 4, lk 711–733
- U n d u s k, Jaan 1998. *Maagiline müstiline keel*. (Oxymora, 2.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- U n d u s k, Jaan 2016. Neetud dialektika. — *Tuna*, nr 3, lk 2–14
- V ä l j a t a g a, Märt 2014. Kirjandus kui mehhanism ja süsteem ehk sada aastat vene formalismi. — *Kirjandus kui selline: Valik vene vormikoolkonna tekste*. Tallinn: TLÜ Kirjastus

KHARĀDŽ-MAKSU RAAMAT

Abū Yūsuf

Tõlkinud Üllar Peterson

[ÕIGUSLIK PÕHIMÕTE ISLAMIST LOOBUJATE KOHTA NING KETSERITEST]

Lausus Abū Yūsuf: Mis aga puutub islamiusust uskmatus ka-
suks loobujat, selle kohta on erinevaid arvamusi: leidub neid, kes
peavad õigeks teda mõjutada seda kahetsema, ning on neid, kes
ei pea seda õigeks; sama kehtib ka uskmata ketserite¹³⁸ kohta,
kes väliselt on islami pooldamist ilmutanud;¹³⁹ nagu ka juutide,
kristlaste ja zoroastriitide kohta, kes on islamisse astunud, seejä-

Algus eelmises numbris.

¹³⁸ *Al-zanādiqah* (ains. *al-zindīq*) ‘ketserid’, keskpärsiakeelne ter-
min (võimalik, et pärsia keelde tulnud aramea laenuna), mis juba Sassa-
niidide ajal märkis ketsereid pärsiakeelses zoroastriitlikus ja ka krist-
likus kirjanduses; kitsama tehnilise terminina aga tähistab see manih-
heismi. Islami esimestel sajanditel võtsid selle termini üle ka muslimid,
märkimaks nii ketsereid üldtähenduses kui ka ketserlikuks peetavat ma-
nihheismi; sageli on see üldises tähenduses ‘uskmatu’ — *kāfir* või ‘usu-
hülga’ — *murtadd*, vt EI, XI, 510 jj. Siinkohal peetakse silmas üldises
tähenduses uskmataid või usust loobunuid, sest nagu kohe järgnevalt
selgub, nad tegelikult islamist midagi ei pea.

¹³⁹ *Wa qad kānū yadharūna al-islām*, võimalik, et siin peetakse silmas
toonaseid arvukaid äärmus-šiitlike liialdajate (*ghulāt*) sekte, mis võtsid
kasutusele põhimõtte väliselt näidata end põhivoolu muslimitena (sõltu-
valt piirkonnast kas sunniitide või šiitidena), ent jäid kogukonnasiseselt
oma religiooskäsitusele truuks, kasutades religioosse simuleerimise *al-
taqīyah*’ põhimõtet; eriti omaseks sai see peagi, pärast käesoleva töö

rel loobunud sellest ja Allahi kaitsest ning tagasi pöördunud oma religiooni juurde, millest nad väljunud olid. Mõlema võimaluse toetuseks osundatakse pärimust — kes peab õigeks, et ei mõjuta ta neid sellist otsust kahetsema, nemad ütlevad, et lausus ju Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu): “Kes muudab oma religiooni — tapke tema!”¹⁴⁰

Kes aga peavad õigeks mõjutamist kahetsusele, nemad toovad tõestuseks ütluse Prohveti (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) lausutust: “Mul on kästud tapelda rahvaga seni, kuni nemad ütlevad: “Pole jumalat peale Allahi”,¹⁴¹ ning kui nemad seda lausuvad, on kaitstud nende veri ja vara minu eest, välja arvatud seadusega selle kohta sätestatu, ning vastutavad nemad Allahi ees.”¹⁴² Ja nad toovad tõestusena, mida öeldakse ‘Umari, ‘Uthmāni,¹⁴³ ‘Alī ja Abī Mūsā¹⁴⁴ — olgu nendega Allahi rahul-

kirjutamist tekkinud alaviitidele, druusidele jt Lähis-Ida esoteerilistele islamisektidele.

¹⁴⁰S.t kes loobub islamist, selle otsust peetakse lõplikuks ega hakata teda enam veenma islamit tagasi võtma ning ta kuulub kohe hukkamisele. See *hadith* on ka peamistes sunnakogumikes (al-Bukhārī, *op. cit.*, 9. kd, lk 46, *hadith* nr 6922).

¹⁴¹Kuulus lausung *hadith*’i näol, mille leiab peamistes sunnakogumikes, nagu al-Bukhārī, *op. cit.*, 4. kd, lk 126, nr 2946; *Ṣaḥīḥ Muslim* (Riyadh: Darussalam, 2007), 1. kd, lk 117 jj, nr 126–129; ning ka teistes tähtsamates kogumikes nagu *Jāmi’ al-Tirmidhī* (Riyadh: Darussalam, 2007), 5. kd, lk 15–19, nr 2606–2608; see lausung kordub sageli õigusalastes töödes toona ja tänapäeval. Islamiülimuslikkuse ideoloogid näevad selles *hadith*’is tõendust, et islam kui ainus õige religioon peab valitsema terves maailmas.

¹⁴²S.t omandiküsimustes vastutavad seaduse ees nii nagu kõik teised.

¹⁴³‘Uthmān bin ‘Affān (u 577–656), prohvet Muhamedi üks lähemaid jüngreid ja toetajaid, tema väimees, kaliif 644–656, kelle ajal ühelt poolt kalifaat jõudsalt laienes vallutuste teel, teisalt tekkisid esimesed suured sisepinged võimuküsimustes ning tema kui kaliifi tapmine rahulolematute muslimite poolt 656. aastal pani aluse islami esimesele kodusõjale ja “katsumustejastule” (*fitnah*).

¹⁴⁴Abī Mūsā al-Ash‘arī (u 614 – u 662) oli prohvet Muhamedi jünger ja juhtis 630.–640. aastatel Iraani alade vallutamist ning ta määrati Iraagi mitme linna asevalitsejaks ja hiljem peetakse teda mitmete usaldusväärsete *hadith*’ide allikaks (EI, I, 695 jj).

olu! — ja teiste kaudu, ning lausuvad, et ütles küll Prohvet (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) “Kes muudab oma religiooni — tapke tema!”, kuid sellel usustloobujal, kes pöördus tagasi islamisse — ei püsi ju temaga usumuutus!

Prohveti — olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu — sellise ütluse “Tema, kes püsib oma usumuutuses” tähendusest: kas sa siis ei näe, et puutumatuks peab Muhamed selle verd, kes lausub “Pole jumalat peale Allahi”¹⁴⁵ — tema aga ju lausub “Pole jumalat peale Allahi”, kuidas ma saaksin siis teda tappa, eks ole ju Prohvet (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) keelanud tema tapmise!?” Sest lausus ju Tema — olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu — Usāmah’le: “Kuule, Usāmah, kas sa tapsid ta pärast seda, kui ta lausus “Pole jumalat peale Allahi”?” Ning vastas Usāmah: “Ta ju ütles seda kartusest relva ees.” Kuid vastas [Muhamed]: “Aga kas sina avasid tema südame¹⁴⁶?” Prohvet andis Usāmah’le seeläbi mõista, et too ei teadnud, mis toimus teise südames ning et tema tapmine polnud õigustatud ettekujutuse tõttu, et öeldi [usutunnistus] kartusest relva ees.

Lausus Abū Yūsuf: Jutustas meile al-A‘māsh — Abī Zubayn — Usāmah: Saatis meid Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) teele väesalgaga ning me ründasime hommikul Djuhaynah’ [hõimu] al-Huruqāti [asulat].¹⁴⁷ Ma sain kätte

¹⁴⁵*Lā ilāha illā llāh*, islami usutunnistuse algusosa; islamit vastu võttes tuleb enesele aru andes lausuda tunnistajate juuresolekul (või ka ilma): *lā ilāha illā llāh, muhammadu rasūlu llāh* ‘Pole teist jumalat peale Allahi, Muhamed on Allahi saadik’. Sellist lausungit kutsutakse *shahādah* ‘usutunnistus’. Koraanis esinevad *shahādah* mõlemad osad korduvalt, vt selle kohta QE, V, 488–491.

¹⁴⁶S.t kas sa uurisid järele, mida ta mõtles ja tundis, kui lausus islami vastuvõtmist märkiva lausungi “Pole jumalat peale Allahi”.

¹⁴⁷Banū Djuhaynah oli suuremasse hõimurühma nimega Banū Qudā’ah kuuluv, Mediinast põhja poole Punase mere rannikule jääv hõim; siinkohal kirjeldatakse 629. a toimunud Muhamedi lähetatud umbes 300-mehelise salga sõjakäiku nende vastu, mis on kuulsaks saanud pigem selle poolest, et suuremat sõjalist vastupanu kohtamata vaevlesid muslimid nälja käes, kuni pääsesid sellest tänu mingile hiiglaslikule kaldale uhutud veeloomale või kalale.

ühe mehe, kes lausus: “Pole jumalat peale Allahi”, kuid ma pistsin ta piigiga läbi — aga langes mulle sellest [mure] hinge ning ma mainisin seda Prohvetile (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu), mille peale lausus Prohvet (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu): “Kas tema ütles “Pole jumalat peale Allahi”, sina aga tapsid ta?!” Lausus [jutustaja]: Mina vastasin: “Oo, Allahi Saadik, ta ju vaid lausus seda hirmust sõjariista ees. Vastas [Prohvet]: “Aga kas sina avasid tema südame, kui ta nii lausus, et teada saada, kas ta ütles seda hirmust sõjariista ees või mitte?” Ning ta muudkui kordas seda nii, et ma lausa soovisin, et ma [alles] nüüd islami oleksin vastu võtnud.¹⁴⁸

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile al-A‘māsh — Abī Sufyān — Djābir, öeldes, et sõnas Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu): “Mul on kästud tapelda rahvaga seni, kuni nemad lausuvad: “Pole jumalat peale Allahi”, ning kui nemad seda lausuvad, on kaitstud nende veri ja vara minu eest, välja arvatud seadusega selle suhtes sätestatus, ning vastutavad nemad Allahi ees.”

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile al-A‘māsh — Abī Sālih — Abī Hurayrah sama Prohveti (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) kaudu.¹⁴⁹

¹⁴⁸S.t jutustaja tunneb nii suurt süüd sellise teo ja Prohvetilt saadud hurjutamise pärast, et soovib, et oleks teo korda saatnud uskmatus ja alles pärast seda islami vastu võtnud, sest islamisse astudes andestatakse varasemad, pagana- või uskmatusaegsed patud.

¹⁴⁹Muslimist autorite töödes kasutatakse mingi väite või põhimõtte õiguspärasuse kinnitamiseks sageli *hadith*’i täispika esitamise järel sama sisuga, kuid teistsuguse edastusahelaga *hadith*’i esitamist, nagu siin Abū Yūsuf seda teeb: esmalt toob ta edastusahelaga al-A‘māsh — Abī Sufyān — Djābir *hadith*’i, seejärel sama *hadith*’i, ent erineva edastusahelaga al-A‘māsh — Abī Sālih — Abī Hurayrah, mõlema *hadith*’i sisu on sama, nimelt sõnum, et prohvet Muhamedil on Allahi poolt kästud tapelda rahvaga seni, kui nemad lausuvad: “Pole jumalat peale Allahi.”

[USUHÜLGAJA KAHETSUSELE VEENMINE]

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile Sufyān bin ‘Uṭāinah — Muhammad bin ‘Abd al-Rahman — oma isa kaudu: Kui [kaliif] ‘Umarile — olgu temaga Allahi rahulolu! — teatati Tustari¹⁵⁰ vallutamisest, küsis ta nendelt [sõnumitoojatelt]: “Kas juhtus ka midagi veidrat?” Nad vastasid: “Jah, üks mees muslimite hulgast liitus ebajumalakummardajatega,¹⁵¹ aga me saime ta kätte.” Küsis [‘Umar]: “Ja mis te temaga tegite?” Nad vastasid: “Lõime ta maha.” Lausus [‘Umar]: “Ja te ei pannud teda ühte ruumi ega lükustanud selle ust ega söötanud teda leivapätsiga päevas ega veennud kolm korda kahetsusele, et kui ta kahetseks, siis teda ei tapetaks? Jumala eest, mina polnud selle tunnistajaks ega andnud käsku [teda tappa] ega kiitnud seda heaks, kui sellest kuulsin!”

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile Ibn Djuraydj — Sulaymān bin Mūsī — ‘Uthmān: “Veendakse usust loobujat kolmel korral kahetsusele.”

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile Ash‘ath — al-Sha‘bī, et Ta [Muhamed] (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) lausus: “Veendakse usust loobujat kolmel korral kahetsusele, ning ei tapeta teda, kui ta kahetseb.”

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile Sa‘īd — Qatāh — Hamīd, et Mu‘āz sisenes Abī Mūsā juurde, kellega koos oli keegi juut. Ning ta küsis: “Kes see on?” Vastas [Abī Mūsā]: “See on üks juut, kes võttis vastu islami, seejärel ütles lahti islamist, ning

¹⁵⁰Araabiakeelne nimi Tustar oli mugandus keskpärsiakeelsest Shūstarist, tänapäevani säilinud iidne linn Iraani edelaosas, mis juba islamieelsel ajal sai kuulsaks oma 3. sajandil Sassaniidide vangistatud roomlastest sõjavangide poolt Rooma arhitektuuri kaanoneid järgides ehitatud silla tõttu; linn vallutati kaliif ‘Umaril ajal, käesolev jutustus arvatavasti viitab selle piiramisele 641–642 muslimite poolt; vt EI, IX, 512 jj.

¹⁵¹Siin on veel üks näide islami esimeste sajandite terminite *mushriqūn* ja *kuffār* samatähenduslikkusest — zoroastriste, kellele see linn toona kuulus, nimetatakse siin *mushriqīn* ‘ebajumalakummardajad’, mitte aga *kuffār* ‘uskmatud’, mida peaks kasutama kõigi raamatuusksete *ahl al-kitāb*’ite kohta, nagu seda tehakse hilisematel sajanditel.

me oleme veennud teda juba kaks kuud kahetsusele, kuid ta ei kahetse.” Ning vastas Mu‘āz: “Ma ei istu maha enne, kuni pole tal pead maha raiunud, nagu seda on käskinud Allah ja seda on käskinud Tema Saadik.”

Lausus [jutustaja]: Ning Mughīrah rääkis meile Ibrāhīmi kaudu: “Veendakse islamiusust loobujat kahetsusele ning jäetakse ta rahule ega tapeta teda, kui ta kahetseb.”¹⁵²

Lausus Abū Yūsuf: Ning neid *hadith*’e toovad tõestuseks need, kes islamiõiguse asjatundjatest¹⁵³ on [usuhülga] kahetsusele veenmise poolt — ning selliseid on palju. Parim, mida me selle kohta oleme kuulnud — kuid teab ju Allah kõige paremini —, on see, et neid veendakse kahetsusele, ja kui nad ei kahetse, raiutakse neil pea maha, nii nagu meieni on jõudnud kuulsate *hadith*’ide kaudu ning selle põhjal, nagu toimisid meile teadaolevalt islamiõiguse asjatundjad.

[KUI NAISTERAHVAS LOOBUB ISLAMIST]

Lausus [jutustaja]: Kuid mis puutub naisterahvasse, kui tema islamist loobub, siis tema puhul olukord erineb meesterahva olukorrast. Naisterahva usust lahtiütlemise puhul võtame aluseks ‘Abd Allāh bin ‘Abbāsi, sest jutustas mulle Abū Hanīfah, olgu armulik talle kõikvõimas Allah, ‘Āsim bin Abī Razīni kaudu Ibn ‘Abbāsi käest: “Ei tapeta naisterahvaid, kui nemad islamist loobusid, vaid hoitakse neid kinni¹⁵⁴ ja kutsutakse üles neid islamit vastu võtma ning sunnitakse neid selleks.”¹⁵⁵

¹⁵²S.t kahetseb ja islami tagasi võtab.

¹⁵³*Fuqahā* (ains. *faqīh*) — islami õiguse (*fiqh*) asjatundjad üldises tähenduses, sõltumata ametist või teaduskraadist, üldises tähenduses iga isik, keda peeti selliseks asjatundjaks.

¹⁵⁴*Yuhbas* ‘hoitakse kinni’ või ‘suletakse kinnisesse ruumi’, nagu hilisemad õigusalsed tekstid täpsemalt määravad ja nagu ka tänapäeval islamiriikides vahel tehakse sõnakuulmatute naisterahvastega, kelle allumatust mehele/estkostjale ja seeläbi šariaadinormide eitamist võib tõlgendada samuti islamist lahtiütlemisena.

¹⁵⁵Kuigi islamis on levinud põhimõte, et religiooni peale ei suruta, ei käi see nende kohta, kes juba on islami vastu võtnud, nagu nähtub ka

[Järgnevad keeruliste erijuhtumite arutelud, nt mida teha uskmatute juurde põgenenud usust loobunu varaga, ja muud sellised.]

Mis aga puutub islamiusust loobuja naisesse, lahutatakse nemad teineteisest ning tehakse naisele kohustuseks pidada kolm kuupuhastust temast [lahus] alates sellest päevast, mil mees islamist loobus, ning kui naine on lapseootel, [ootab ta], kuni ta toob ilmale selle, mis tema sees, seejärel võib ta uuesti abielluda, kui soovib.

Ning jagatakse tema [usustloobuja] vara tema muslimitest pärijate vahel.¹⁵⁶ Kui aga imaam käsib tema vara jagamise pärast tema põgenemist *dār al-harb*'i [uskmatute juurde] ning kui tema naine on pidanud ära kolm kuupuhastust pärast mehe islamist loobumist kuni selle päevani, mil imaam käskis tema vara jagada [sugulaste vahel], siis ei saa naine pärandiosa, sest on ju abiellu [selleks ajaks] tühistatud. Sest mis sa ise arvad — kui abiellunuks naine teisega [pärast kolmandat kuupuhastust] ning surnuks tema [uus abikaasa], et päriks siis naine mõlema [mehe] varad? Sest on ju naine selle seisuses, kellest on tehtud kolmekordne lahutus surmahaiguse puhul või üks selge [lahutus] terve [mehe] puhul;¹⁵⁷ kui aga mees sureb ning naine on *al-'iddah* perioodil, siis naine pärib mehelt, kui mees aga sureb pärast naise *al-'iddah* perioodi täissaamist, ei päri naine [mehe] vara.

käesolevast tekstist või ükskõik millisest islami keskaegsest või tänapäevasest õigusalasest tekstist ja õiguspraktikast.

¹⁵⁶Islami õiguse kohaselt mittemuslimid ei päri muslimi vara, näiteks kui kuskil šariaadi kehtimisalal pereisa astub islamisse, teised tema lähisugulased aga mitte ja see pereisa sureb, siis läheb tema vara islamiriigile ja mitte tema “uskmatutest” sugulastele.

¹⁵⁷Põgenemine uskmatute juurde tähendab islami õiguse seisukohalt suremist; islami seadus sätestab, et mehe põgenemise korral islami aladelt või usust loobumise korral naine lahutatakse mehest ning ta peab kolm kuud ootama, et selguks, kas ta pole lapseootel; kolme kuu möödudes võib ta abielluda; sellist kolmekuist ootamise aega nimetatakse *al-'iddah*.

Ning kõik see, mille usust loobunu oma varast viis kaasa uskmataute maale ja mille muslimid sealt [sõjakäiguga] kätte saavad — see kuulub *ahl al-harb*'ilt¹⁵⁸ võetud sõjasaagi alla.

[Järgnevad keerukate erijuhtumite arutelud ja näited *hadith*'ide näol.]

[KES SOLVAVAD ALLAHI SAADIKUT (OLGU TEMAGA
ALLAHI ÕNNISTUS JA RAHULOLU)]

Lausus Abū Yūsuf: Kui aga keegi muslimist isik solvab Allahi Saadikut (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu), süüdistab teda valetamises,¹⁵⁹ teotab või alandab Teda — siis on ta muutunud uskmatauks Allahi suhtes, tema naine lahutatakse temast ja kui ta ei kahetse, siis ta tapetakse. Sama kehtib ka [Allahi Saadikut teotanud] naise kohta, vaid Abū Hanīfah ütleb, et naist ei tapeta, kuid sunnitakse teda islamit [uuesti] vastu võtma.¹⁶⁰

Jutustas meile ‘Abd al-Rahman bin Thābit bin Thawbān oma isa kaudu: Olin ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīzi asevalitsejaks ning kirjutasin talle, et üks juudi mees võttis vastu islami, seejärel astus jälle judaismi islamist lahti öeldes. Ning kirjutas mulle ‘Umar: “Kutsuge teda üles islamit vastu võtma. Kui ta võtab vastu islami — laske tal minna, kui ta aga keeldub, võta puuteivas,¹⁶¹ pan-

¹⁵⁸*Ahl al-harb* — tõlkes “sõjarahvas”, ehk siis need, kes elavad *dār al-harb*'is; hilisemates tekstides kasutatakse tavaliselt selle asemel samatähenduslikku terminit *harbī*.

¹⁵⁹*Kazzabahu* ‘süüdistab teda valetamises’, kuid võib tähendada ka ‘peab valeks tema sõnumit’ — seega kahtleb tema ususõnumi tõesuses; seega islami kohaselt on muslimi poolt kahtlemine islami alustes võrdväärne Muhamedi solvamisega ja islamist lahtiütlemisega.

¹⁶⁰Kogu lõigu mõte on selles, et prohvet Muhamedi mingil moel solvamine, mis ei tähenda tema kohta mitte ainult halvasti ütlemist, vaid ka näiteks kahtlemist tema sõnumi õigsuses, tähendab automaatset islamist lahtiütlemist, mis on karistatav surmaga, ning see kehtib ka nais-tele, välja arvatud Abū Hanīfah’ hanifiitide õiguskoolkonnas, kus naine peab lahti ütleva solvangust ja seeläbi justkui islamisse tagasi tulema, ning siis teda ei tapeta.

¹⁶¹*Al-khashabah* ‘puuteivas’, ‘plank’ või veel midagi puust. Muide, selline karistusviis usust loobujatele ja üldse islami vaenlastele on kasu-

ge ta selle peale pikali ning kutsuge uuesti teda islamisse, kui ta keeldub, siis kinnitage ta teiba külge, asetage oda tema südamele ning kutsuge teda islamisse, kui ta pöördub tagasi [islamisse], siis laske tal minna, kui ta aga keeldub, siis tapke ta!”

Lausus [jutustaja]: Ning ta tegigi temaga nii, et pani oda tema südamele — siis ta võttis islami vastu, ja ta lasti vabaks.

[NENDEST USKMATUTEST, KES TULEVAD VÕI
TUUAKSE ISLAMI ALADELE, NING SELLEST, MIDA
VÕETAKSE ÄRA SAADIKUTELT]

[Alguses sätestatakse, et uskmataute valitseja poolt saadetud ametlikud, kirjade ja/või kingitustega lähetatud saadikud on puutumatud; seejärel aga vaadeldakse juhtumeid, kus tulevad teised, n-ö valitsusvälised uskmataud, kes tuleb kinni võtta.]

Kui aga lausub selline kinnivõetud isik: “Tulin ära oma maalt, et saada muslimiks”, ent see ei osutu tõeks ega pöördu tema islamisse, saab temast muslimite sõjasaak ning võivad muslimid temaga peale hakata, mida heaks arvavad: kui soovivad, siis tapavad ta, ja kui soovivad, siis orjastavad tema. Kui ta aga viiakse välja, et tal pea maha raiuda, ning tema lausub: “Olen uskunud teie religiooni ning tunnistan, et pole jumalat peale Allahi ning

tusele võetud viimaseil aastail Süürias ja Iraagis sealse Islamiriigi poolt; see on analoogne karistus Koraanis sätestatud islami vaenlaste ristilöömisele: “Sest tõepoolest, nende tasuks, kes sõdivad Allahi ja Tema Saadiku vastu ning tahavad maa peal esile kutsuda roiskumist — nemad tapetakse või lüüakse nad risti, või raiutakse neilt käed ja jalad eri küljelt, või aetakse nad välja maalt; see on neile häbiks siinpoolsuses ning teispoolsuses on neile suur karistus” (Koraan, 5.33). [Eestikeelses koraanitõlkes: “Tõesti, need, kes sõdivad Jumala ja tema sõnumitooja vastu ja teevad ülekohtu maa peal, tapetakse või lüüakse risti, või raiutakse neil küljest käed ja jalad, või siis saadetakse maalt välja. See on nende suur häbi selles maailmas ja tulevases ootab neid suur karistus.” *Toim.*] Tänapäevastest islami vaenlaste hukkamisest ristilöömise läbi vt Jonathan Spyer, Aymenn Jawad al-Tamimi. “Syria’s ISIS Crucifying Opponents, Justifying Horror with Quran Passages.” — *MEF Research and Writing*, www.meforum.org/3833/syria-islamist-crucifixion.

tunnistan, et Muhamed on Tema Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu)”, siis see on islam, mis säästab tema verd: tema varast saab sõjasaak, kuid teda ennast ei tapeta. Rääkis ju meile al-A‘māsh — Abī Sufyān — Djābir, et Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) oli sõnanud: “Mul on kästud tapelda rahvaga seni, kui nemad lausuvad: “Pole jumalat peale Allahi”, ning kui nemad seda lausuvad, on kaitstud nende veri ja vara minu eest, välja arvatud seadusega selle kohta sätestatu, ning vastutavad nemad Allahi ees.”

Ning kui soovib selline saadik, kelle saatis tema kuningas, või see, kellele turbekiri oli antud, lahkuda tagasi *dār al-harb*’i, siis ei lubata neil endaga välja viia ei relvi ega hobuseid ega *ahl al-harb*’i hulgast võetud orje.¹⁶²

Ning kui nemad on sellest [loetletust] midagi ostnud, tagastatakse see nendele, kes neile selle müüsid, ning [ostjad] saavad neilt [tagasi kauba] hinna.

Kui aga sellise saadikuga, või sellega, kellele oli antud turbekiri, oli kaasas mõni hea relv ning ta vahetas selle halvema relva vastu, või oli temaga hobune, ja ta vahetas selle sellest halvema vastu, siis see on lubatud ja sellest pole midagi, kui tal lubatakse nendega lahkuda; kui ta aga vahetas need parema vastu, tagastatakse talle tema relv või tema hobune ning tagastatakse kõik [muslimist] omanikule, kes temaga selle vahetas. Ega ole imaa-mile lubatud, et ta laseks kedagi, kes on sisenenud *dār al-harb*’ist turbekirjaga, või saadikuna nende valitsejalt, lahkuda orjade, relvade või millegi muuga, mis abistab neid muslimite vastu.

Mis aga puutub riideid, olmekraami ja muud sellesarnast — ei takistata neid selles. Kuid pole lubatud, et saadikud või need, kes koos temaga turbekirja omanutest on sisenenud, müüksid midagi veinikraamist või sealihast ega [tegeleks] liiakasuvõtmise või millegi sellesarnasega, sest kehtib ju selle kohta islami ja islami-rahva õiguspõhimõte — seega pole lubatud, et nemad islami alal

¹⁶²S.t saadikud ei või vabastada, osta või muul moel endaga kaasa viia muslimite poolt uskmata hulgast võetud vange — neid võib vabastada vaid islamiriigi juhi enda poolt ja sedagi vaid kindlaksmääratud juhtudel.

müütaksid midagi sellist, mille Kõikvõimas Allah on ära keelanud.

[Järgnevad kirjeldused välismaiste saadikutega seotud erijuhtudest: kui nad panevad toime mõne üleastumise või muslimid nende suhtes ebaõiglaselt käituvad jne.]

Ning sa küsisid, oo Usklike Käskija, avastatud salakuulajate kohta, kui nemad on *dhimmi*'de rahva seast, või *ahl al-harb*'i või ebajumalakummardajate hulgast? Kui nemad on *ahl al-harb*'i või juutide, kristlaste või zoroastristide *džizyah*'t maksva *dhimmi*'de rahva hulgast, siis raiutakse neil pead maha, kui nemad aga olid [saladuste] teadjad islami rahva hulgast, pannakse nad karistuseks valu kannatama ning hoitakse neid kinni nii kaua, kuni nad kahetsust väljendavad.

Lausus Abū Yūsuf: Ning imaam peab hoolitsema piirivalvepunktide olemasolu eest nendes kohtades teede peal, kust minnakse uskmatute rahva aladele.¹⁶³ Ja otsitakse läbi need kaupmehed, kes sealt läbi lähevad, ning kellel on kaasas relv, sellelt võetakse allkiri;¹⁶⁴ kellega aga on kaasas ori — [orja] tagasisaatmine;¹⁶⁵ kellel aga on kaasas kirjad, siis need loetakse läbi, ning

¹⁶³*Bilād ahl al-shirk* 'uskmatu rahva alad' või 'ebajumalakummardajast rahva alad' — veel üks varajase islami termineid, mis hiljem valdavalt asendub üldise terminiga *dār al-harb*.

¹⁶⁴*Fa-man kāna ma'ahu salāh ukhaz minhu wird* — teine võimalus, nagu venekeelse tõlke autor A. E. Šmidt tõlgendab, et relv võetakse ära ja isik saadetakse tagasi ega lasta teda "välismaale" (tema loeb lõpuosa *wa rudd* — saadetakse tagasi, mille kirja pildid on mõlemad autentseid — "kui leitakse kellegi juurest relv, võetakse temalt see relv ära, teda ennast aga saadetakse tagasi", *Kitab al-Kharadž* (Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001), lk 330), kuid selline käsitus on vastuolus ülaltoodud põhimõttega, et ka välismaalased lastakse relvadega ju islami aladele, ja muslimid lastakse relvadega uskmatute aladele ning keskajal polnud võimalik ilma relvata täieõiguslikul mehel, nagu seda oli kaupmees, uskmatute alale liikuda; seega on siin tõenäoline pigem see, et võetakse allkiri/tõendus relva kohta ja ta peab sellega tagasi pöörduma, mis on ka ju tänapäeval relvaga piiriületuse toimimise aluspõhimõtteks.

¹⁶⁵*Fa-man kāna ma'ahu raqīq* — *rudd*, *raqīq* märgib üldjuhul sõjalisel teel islamiriigi poolt saadud uskmatut orja (sama terminiga märgi-

kui seal on kirja pandud mingeid teateid muslimite tegemistest, siis tema, kellelt saadi kätte selline kiri, võetakse kinni ning saadetakse imaami juurde, et see tema kohta oma arvamust avaldaks. Ning ei pea imaam lubama mitte kellelgi *ahl al-harb*'i hulgast kinnivõetutest ja muslimite kätte langenutest lahkuda tagasipöördumiseks *dār al-harb*'i [alale], kui pole tema eest võetud lunaraha — ilma lunarahata on see keelatud.

Lausus [jutustaja]: Ning kui imaam saadab teele sõjasalga ja nemad korraldavad rünnaku mingile külale *ahl al-harb*'i küladest, võtavad kinni seal olevad mehed, naised ja lapsed, ning imaam käsib nad tuua islami alale, kus imaam jagab nad laiali või ostab nad kokku [sõjasaagist] osasaanutelt ja need saavad tema omaks ning ta vabastab nad kõik: kui nemad soovivad pöörduda tagasi *dār al-harb*'i [alale] — nii mehed kui naised —, siis ei tohi ta neil seda lubada ega tohi lasta mitte ühelgi nendest tagasi pöörduda *dār al-harb*'i [alale] pärast seda, kui nad on sattunud islami alale, ilma et nagu sulle kirjeldasin, nende eest lunaraha makstaks.

(Järgneb)

takse nii ainsust kui mitmust), keda, nagu allpool näeme, ei tohi uskmatus juurde tagasi lasta ilma uskmatuselt lunaraha saamata; isegi kui islami valitseja on sellise sõjalisel teel saadud orja vabaks lasknud, on sellise isiku tagasimineku uskmatus juurde võimalik vaid eritingimustel. Seega siinkohal tekstis, erinevalt eelkäsitletud kohast, on tõepoolest tegu orja tagasisaatmisega, ent mitte kaupmehe tagasisaatmisega, nagu käsitletakse seda venekeelses tõlkes, vrd “orjad, kui need kellegagi juhtuvad kaasas olema, võetakse ära, ning ta ise samuti saadetakse tagasi” (samas), mis on liialt ümberjutustav ja tekstile on lisatud tähendusi, mida seal pole.

ARVUSTUS

UITMÖTTEID PUHKPILLIMUUSIKA ÜMBER

***Eesti puhkpillibibliograafia 1856–2012: Orkestrid ja ansamblid.* Koostanud Maris Amon-Merilain, Andres Avarand, Olavi Kasemaa; toimetanud Viida Raag. Tallinn: Talmar & Põhi, 2015. 540 lk.**

Eesti Puhkpillimuusika Ühingu ajaloo toimkonna egiidi all ilmunud kapitaalse teatmeteose *Eesti puhkpillibibliograafia 1856–2012* on koostanud Maris Amon-Merilain, Andres Avarand ja Olavi Kasemaa ning toimetanud Viida Raag. Saatesõna ja kirjetele eelneva peatüki “Ülevaade orkestriliikumise ajaloost” on kirjutanud Olavi Kasemaa, kõnealuse valdkonna staažikaim uurija Eestis.

Hõlmates ajaliselt pisut enam kui pooltteist sajandit ja sisaldades 6050 kirjet ning hulga registreid, on see teos ainulaadne, ja mitte ainult Eesti muusikamaastikku, vaid kultuurilugu laiemaltki silmas pidades. Bibliograafiate koostamine nõuab väga palju aega ja tööd ning ka erakordset täpsust, mistõttu ei ole see kunagi olnud ega ole ka praegusel kärsitul ajal populaarne. Ometi on erinevate bibliograafiate olemasolu mis tahes valdkonna põhjalikuma uurimise seisukohast esmajärgulise tähtsusega ning säästab oluliselt uurija aega.

Mõeldes raamatu pealkirja keskele ning väga suure mahuga märksõnale “puhkpill”, oli esimeseks reageeringuks kahtlus, kuidas on võimalik kõike selle sõnaga seonduvat teavet ja veel nii pika ajajärgu kohta ühtede kaante vahele panna. Süvenedes aga Olavi Kasemaa kirjutatud saatesõnasse ja artiklisse “Ülevaade orkestriliikumise ajaloost”, tekkis aimus, et bibliograafia võtmesõnaks tundub olevat puhkpilliorkester. Seda kinnitab ka kaanefoto legendaarse Väägvere pasunakooriga 1867. aastast. Kas polnuks siis ehk õigem panna teose pealkirjaks “Eesti puhkpilliorkestrite bibliograafia”? Kirjeid lähemalt vaadates selgus aga, et nii lihtne see asi ei ole. Üksnes puhkpilliorkestriga piirdudes jäanuks raamatust välja palju olulist, otsesemalt või kaudsemalt orkestritega seotud informatsiooni. Samas eeldanuks lähtumine olemasolevast pealkirjast mõneti ehk veelgi laiemat lähenemisnurka, mis omakorda toonuks kaasa ka märksa suurema kirjete hulga. Aga püüdkem kõike seda selgitada teost juba lähemalt vaadeldes.

Bibliograafia koostajad on võtnud endale väga ambitsioonika ülesande koguda kokku mitte ainult siinses trükisõnas (raamatutes, ajakirjades, ajalehtedes, mitmesugustes piserikes — põhiliselt küll eestikeelsetes) ilmunud, vaid ka käsikirjades talletatud teave puhkpillidega seotu kohta rohkem kui 150 aasta vältel. See ei ole mitte üksnes (puhk)pilliorkestrite bibliograafia, vaid hõlmatud on ka orkestrist väiksemad üksused ansamblitest kuni üksikinstrumentideni välja ja seda üle Eesti. Aga rõhutagem veel kord: sellist laia haaret raamatu pealkiri ka eeldab. Nii suure suutäie haaramisel, määratlemata seejuures kogumispriinti, kammitseb aga seda rohkem oht mitte jõuda jälile kõigele, mis kõnealuse valdkonnaga seondub. Ent mida rohkem raamatus leiduvatesse kirjetesse süüvida, seda selgemaks saab, et piirdumine ainult orkestritega poleks olnud mõistlik ja üksnes selle kriteeriumi järgimise negi oleks olnud üsna keeruline. Esiteks juba sellepärast, et eriti 19. ja sageli veel ka 20. sajandil puudus selge piir ansambli ja orkestri vahel. Teiseks tuleb arvestada, et iseäranis vanemate orkestrite koosseis oli märgatavalt väiksem ja liigiti ka mitte nii kindlapiiriline kui tänapäeval. Neile asjaoludele osutab mõistetegi rohkus, mida orkestrist kõneldes meie vanemas kirjastõnas kasutatakse ja mis siinsetegi kaante vahel kinnitust leiab — ning mis raskendas kindlasti ka koostajate tööd. Samal ajal olid käibel mõisted *muusikakoor*, *mängukoor*, *pillikoor*, aga ka täpsemad, nagu *viulikoor*, *vaskpillikoor*, *pasunakoor*, *sarveorkester*, *puhkpilliorkester*. Mida arvata näiteks kirjest (nr 714, aastast 1892): “Tarvatu mulgid pidasid Viljandi põllumeeste seltsi saalis pasuna-, viiuli-, meeste- ja segakooriga näitemüüki; hästi mängis Tarvatu muusikakoor.” Kas muusikakoori all mõeldi siin ühte eespool nimetatutest või hoopis mingit kolmandat instrumentidest koosnevat koosseisu, jääb lugejale selgusetuks. Üks kummalisemaid mõisteid, mis bibliograafiast silma torkab, on vahest *muusika-puhkkoor* (kirje nr 1295), mida on kasutatud 1912. aastal. Sellises mõisterohkuses ning hägususes orienteeruda on üpris keeruline, liiati veel täpselt määratleda, missuguse instrumentaalkoosseisuga ühel või teisel juhul tegemist on/oli. Ja seepärast peaks selline lai lähenemine puhkpillidele, eriti varasemaid aastakümneid silmas pidades, põhjendatud olema.

Olukord muutub aga 1920.–1930. aastatel, kui puhkpilliorkestreid ja -ansambleid on tekkinud juurde väga palju ning selginenud on ka nende piirid. Selleks ajaks olid välja kujunenud kutselised (põhiliselt sõjaväega seonduvad) ja teiselt poolt amatöörorkestrid ning eelkõige nn kunstmuusikat ja teisalt meelelahutusmuusikat viljelevad ansamblid. Ja maitsete lahknemise tõttu olid oluliselt muutunud ka nõudmised muusikale. Neid kümnendeid, veel enam aga järgnenuid silmas pidades tundub, et kõike puhkpillidega seotut ühe mütsi alla paigutada on

väga keeruline. Näib, et selle raskuse ees on seisnud ka koostajad, sest põhimõtet haarata kaasa võimalikult palju teemasid on hakatud teataval määral piirama. Kas seda tehti teadlikult või ebateadlikult, selle kohta paraku selgitust ei jagata. Ühtlasi näib, et piiramine on toimunud ennekõike puhkpilliansamblike arvelt. Loodetavasti ma ei eksi väites, et umbkaudu mainitud kümnenditest alates on puhkpilliansamblike tegevust kajastavate kirjade võtmine bibliograafiasse olnud üsna suvaline. Samas tunnistan, et paljudel juhtudel võis põhjuseks olla asjaolu, et ühe või teise ansambli või orkestri tegevust pole trükitööstuses kajastatudki. Ka on arusaadav, et kõikide üksikasjadeni, iga faktini ei jõua me kunagi. Aga kui kaod osutuvad juba suuremaks, siis peab põhjus peituma milleski muus. Miks ei leidu näiteks ühtegi kirjet 1932. aastal ellu kutsunud Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi puhkpillikvinteti tegevuse kohta (koosseisus Evald Brauer flööt, Mihhail Prokofjev oboe, Bernhard Lukk klarnet, Albert Kõhelik metsasarv, Leonid Ernits fagott), kes oli meil esimene omalaadsete seas? Ja miks näiteks Jaan Tamme nimelise puhkpillikvinteti kohta, kes mõneti ehk oli eelmise mantlipärija, leiame väljaandest ainult kaks kirjet, samas kui ansambli oli väga palju esinemi- si ja neid kajastati ajakirjanduses võrdlemisi laialt? Asi läheks veelgi keerulisemaks, kui küsida, mis alusel on bibliograafiast välja jäetud pea- aegu kõik džässmuusikat viljelenud kollektiivid — nendes on ülekaalus ju ka puhkpillid? Kas ehk seetõttu, et koostamisel järgiti mingisugust stiililist või žanrilist muusikaprintsiipi? Selliseid küsimusi võiks esitada veel. Vahe suuresti orkestrite kasuks ilmneb ka vastavadi registreid võr- reldes: 23 välja toodud ansambli kõrval ulatub orkestrite arv mitmetes- se sadadesse. Tõsi, kõik orkestrite hulka sattunud, iseäranis varasemast ajast, ei tarvitsenud muidugi selle mõõtu välja anda. Need küsimused jäänuksid ehk olemata, kui raamatus oleks põhjalikumalt selgitatud, mi- da sellest leida võib ja mida mitte.

Aga leida on teosest siiski palju. Bibliograafiasse kogutud ja süs- tematiseeritud tuhanded kirjed, samuti nende põhjal koostatud regist- rid (küll orkestri/ansambli liikidest, esinemistest, repertuaarist, dirigent- idest, pillimeestest, kirjutiste autoritest ja muust lähtuvad) pakuvad rohkesti mõtteainet ja mitmesuguseid tõlgendamisvõimalusi. Selle hiig- lasliku faktikogumi taga võib näha meie ajalugu koos oma majandusli- ke, poliitiliste, sotsiaalsete ning kultuuriliste vastuoludega, tõusude ja mõõnadega, eetiliste ja esteetiliste tõekspidamistega. Puhkpill toimib siinkohal kui lakmuspaber.

Puhkpillid on alati märksa enam kui näiteks keel- ja klahvpillid asu- nud ühelt poolt rahvaliku või populaarkultuuri ja teiselt poolt kõrgkul- tuuri, aga ka tarbemuusika (rakendusmuusika) ja nn kunstmuusika piiri- alal. Siinkohal on põhjust meelde tuletada, et läänemaistest puhkpilli-

dest koosnevaid orkestreid peetakse kõige enam levinud instrumentaal-koosseisuks maailmas üldse. Ehkki need kujunesid kõikjal Euroopas eeskätt militaartraditsioonis, kohaldasid kohalikud muusikud puhkpilli-orkestri prototüüpi oma vajaduste ja võimaluste järgi. Neid hakati peale militaarvaldkonna laialdaselt kasutama ka kiriklikel ning mitmesugustel ilmalikel, iseäranis vabas õhus toimunud üritustel. Puhkpilliorkester muutus populaarse muusika lahutamatuks osaks.

Eesti, täpsemalt ehk eestlaste kultuuriruumi silmas pidades on puhkpillimuusika peale eelöeldu olnud kõrvuti koorilauluga 19. sajandi keskpaigast alates üheks enam levinud rahvalikuks muusika avaldusvormiks. Nii nagu koorilaulu on ka puhkpillimuusika tähendus märkimisväärne iseäranis meie varasemas kontserdikultuuris ja -traditsioonis. Samas pole vist puhkpillimuusika vaatamata oma funktsioonide paljususele ühiskonnas meil kunagi olnud koorilauluga võrdselt populaarne. Pigem on temasse suhtutud teatava eelarvamusega. Ta on olnud piiripealne nähtus, ei üks ega teine, ei positiivne ega negatiivne. Seesugune kahetine suhtumine on tuntav eriti meie puhkpilliorkestrimuusika puhul. Näib, et sel valdkonnal on tulnud oma olemasolu aina tõestada.

Osalt selle kõige tõttu ongi puhkpillide ja puhkpilliorkestrite teemat avalikkuses võrdlemisi vähe kajastatud. Ja kajastajatekski ei ole olnud mitte (professionaalsed) muusikakriitikud ega -ajakirjanikud, nagu üldiselt tavaks, vaid enamasti asjaosalised ise (vt registrit 2.7 käesolevas väljaandes). See suundumus on silmatorkavam kui mis tahes muu žanri puhul. Muusikakriitikud võtavad sõna siis, kui on tegemist professionaalsetest muusikutest koosnevate kollektiivide, enamasti siis puhkpilliansamblitega, nagu bibliograafia ilmekalt peegeldab.

Aga vaadakes, kui võrd kajastavad seda arvud. Nagu juba öeldud, leidub bibliograafias 156 aasta kohta 6050 kirjet, mis teeb ühes aastas keskmiselt 38 kirjet. Arvestades eri ajal tegutsenud orkestrite hulka, on seda pigem vähe kui palju. Sealjuures leiame bibliograafiast näiteks aastaid, millest ei ole ühtegi kirjet (1858–1863), ja mõne aasta, millest on vaid üks-kaks kirjet (1856, 1857, 1952, 1953). Samas on aastaid, kus kirjete hulk ületab saja piire. Need jäävad põhiliselt käesoleva sajandi algusesse: 2000. aastast on näiteks 116 kirjet, 2001 — 106, 2003 — 114, 2004 — 112, 2005 — 142 (ühtlasi rekordaasta!), 2006 — 109, 2007 — 109. Edasi järgneb bibliograafiat aluseks võttes langus.¹ Ent

¹Ei tahaks uskuda, et see siiski tegelikult aset on leidnud. Kirjete arvu vähenemine viimastel aastatel võib olla tingitud muude põhjuste kõrval ka trükimeedia osatähtsuse langusest. Võrguteavikuid on bibliograafiasse hõlmatud aga vaid üksikuid.

üle saja kirje (120) leiame näiteks ka 1969. aastast, kui tähistati üldlaulupeo 100. aastapäeva, ja 1971. aastast (101). Nõukogude ajast tor-kavad kirjete rohkuselt silma 1970. aastad (keskmiselt 60–70 kirjet), nagu varasemast 1930. aastad, mistõttu võiks neid kümnendeid koos 2000. aastatega pidada ehk meie puhkpillimuusika kuldaegadeks. Vaadeldes eri kümnendeid aga seesmiselt, võib täheldada, et kirjete arv suureneb enamasti üldlaulupidude aastatega seoses, mis on ka igati loogiline. Laulupidusid tuleb üldse käsitada kui olulisemaid puhkpillimuusika indikaatoreid, mida kinnitab bibliograafias ka vastav register (2.3).

Tuleb rõhutada, et kirjete arvu kõikumine periooditi ei peegelda mitte ainult suhtumise muutumist puhkpillimuusikasse, vaid mõneti ka ühiskonna seisundit üldisemalt. Kuna puhkpillimäng seostub traditsiooniliselt meessooga ning puhkpilliorkester omakorda suuresti militaarvaldkonnaga, seab see asjaolu nad tugevasse sõltuvusse ühiskonna püsikindlusest. Ühiskonnas toimuvad poliitilised ja sotsiaalsed murrangud ning nendega kaasnevad kultuurilised tõusud ja langused tulevad puhkpillimuusikas ehk teravamalt esile kui teistes muusikavaldkondades. Seega võiksime öelda, et puhkpillimuusika seotus ja sõltuvus riigist ja selle korrast on tugevam ning seetõttu on see valdkond võrreldes teistega haavatavam. Püüdkem seda seisukohta näitlikustada.

Riigi tasandilt, eriti selle välise toimimise aspektist vaadatuna, ei ole vist tähtsamat muusikavaldkonda kui puhkpillimuusika. Omamoodi otsekui riigi teener, on see kaasatud näiteks kõikvõimalike riiklike tähtpäevade tähistamisse ükskõik missuguse riigikorra ajal. Puhkpillimuusika suuresti rakenduslik iseloom on suurendanud riigi nõudlust tema järele. Kuidas aga riik kui partner selles osas ise käitub (on käitunud)? Ühest küljest võime tuua eriti varasemast ajast näiteid, kuidas kohalikust omavalitsusest alates kuni presidendini välja on riik näiteks rahaliselt toetanud puhkpillide ostmist ning puhkpilliorkestrite asutamist (vt nt kirjeid nr 848, 1702, 1703, 2443). Kui otsiksimme avalikke teateid näiteks keelpillide või klaverite ostmise kohta riigi otsesel toetusel, leiaksime arvatavasti neid palju vähem. Teisest küljest pole aga riiklikult peetud vajalikuks puhkpilliorkestri dirigentide ettevalmistamist kõrgtasemel, mis on orkestri igakülgse toimimise seisukohast esmatähtis.

Või lähenegem asjale sõjaväeorkestreid silmas pidades. Kaitseväge ja Kaitseliidu orkestrid on meie puhkpillimuusikas tooni andnud nii Tei-

se maailmasõja eelses kui ka iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis.² Ja seda eriti rakendusliku iseloomuga tseremoniaal-, aga ka meelelahutus- ning kontsertmuusika mängimisel. Kujukaks tõendiks on bibliograafias leiduvad eraldi registrid selliste orkestrite kohta (2.1.2–2.1.5, sh politsei-orkestrid). Tõeline üllatus tabas mind nähes, kui ohtrasti ja järjekindlalt on neid orkestreid rakendatud 1920. ja 1930. aastail suvemuusikakontsertidel Eesti eri paigus — Tallinnas, Tartus, Narvas, Narva-Jõesuus, Pärnus, Haapsalus, Valgas, Viljandis, Võrus, Rakveres, Kuresaares jm. Sageli mängisid need orkestrid suvemuusikat maist kuni augusti lõpuni või isegi septembrini välja iga päev. See lubab järeldada, et suvemuusikakontserdid (aga väljaspool Tallinna sageli ka sügiskontserdid) toetusid noil kümnendil suuresti puhkpilli-, iseäranis aga sõjaväeorkestritele. Kandes põhiliselt omakaitseorkestrite nimetust, olid nad vähesed omalaadsete seas, millel Saksa okupatsiooni aastail hing sees hoiti või millest vähemalt avalikult kirjutati, nagu bibliograafia andmetel järeldada võime. Ent kui läheneda sõjaväeorkestritele ja nende väärtustamisele nii sõjalises kui kontsertlikus mõttes teisest küljest, siis pole Eestis erinevalt näiteks Soomest ning Euroopa suurriikidest rääkimata kunagi olnud sõjaväemuusikuid ette valmistavaid erioppeasutusi ega muid selletaolisi institutsioone. Eks ole seegi näide kahetisest suhtumisest.

Teise maailmasõja järel langes puhkpillimuusika meil ilmselt läbi aegade sügavaimasse kriisi, mida tõestab ka kirjade vähesus bibliograafias. Ei olnud enam oma riiki, oma kaitseväge selle juurde kuuluvate arvukate orkestritega, kes puhkpillimuusikavaldkonda ju ennekõike üleväl olid hoidnud, ilma oli meid jäetud ka tuhandetest orkestrantidest. Puhkpillimuusika muutus kõrvaliseks nähtuseks. Sellises olukorras mõjub teadmine kutselise puhkpilliorkestri olemasolust riikliku filharmonia juures 1940. aastate teisel poolel³ isegi mõneti groteskselt. Kõige hullem aeg oligi aga ju 1940. ja 1950. aastate vahetusel. Kõnealust bibliograafiat silmas pidades viitavad eelöeldule ainuüksi mõne artikli pealkirjad, nagu “Ala, mida juhatakse muu seas” (kirje nr 2707, aastast 1954) või “Lõpetada alahindav suhtumine puhkpillimuusikasse” (nr 2724, aastast 1956). Paraku püsis selline suhtumine veel hiljemgi, umbes iseseisvuse taastamiseni välja. Sellised pealkirjad nagu

²Meenutades Peeter Tali ütlust Eesti Vabariigi aastapäeva tähistava kaitsejõudude paraadi saateks 2017. aastal: ilma orkestrita on kaitseväge hingetu.

³Orkester loodi 1944. aastal, dirigendiks sai (kui õigesti mäletan) Leopold Vigla. Tegutsemisjälgi selle kollektiivi kohta leiame veel 1950. aastast (vt kirje nr 2686), seejärel kaob see pildilt.

“Puhkpillimuusika, igatahes mitte ajast ja arust” (nr 4093, aastast 1987) või “Puhkpilliorkester ei ole ainult marsisammu seadmiseks” (nr 4295, aastast 1991) väljendavad eituse kaudu jaatades ühiskonnas valitsenud hoiakuid ning tahet neid muuta. Just puhkpillimuusikat õigustada, selle olemaolu õigust tõestada püüdvad artiklid stiilis “Kas meil on vaja puhkpillimuusikat?” (nr 4348, aastast 1992) näisid 1990. aastate alul küllalt tavalisena. Samas võime sellest ajast tuua juba ka hoopis teist masti pealkirju: “Uhke asi see puhkpill” (nr 4241, aastast 1990), “Rohkete võimaluste muusika” (nr 4304, aastast 1991). Üheks olulisemaks põhjuseks oli kindlasti repertuaari mitmekesisustumine ja ühtlasi popmuusika suunas liikumine. Kõnekad on näiteks järgmised pealkirjad: “Eesti puhkpill asendab välismaist push-upi” (nr 4840, aastast 1999), “Puhkpillid on suur hitt” (nr 5770, aastast 2007). Nende üldiselt loostandvate hulgas hakkab üks pealkiri ikkagi kummitama: “Puhkpillimuusika ei meeldi” (nr 4890, aastast 2000). Eriti et kuidas on võimalik, et selle artikli autor Ines Rannap, kes oli ometi tuntud autoriteetse kriitikuna, oma kirjutisele ansambli Tallinn Brass kontserdi kohta nii otseütleva pealkirja pani? Mis aga selgub? Artikli pealkiri näeb välja hoopis niisugune: “Puhkpillimuusika ei meeldi?” (*Muusikaleht* 2000, nr 3, lk 14). Küsimärgi tõttu on selle loo põhirõhk ju sootuks muu. Kuna tollel kontserdil oli vähe publikut, nagu artiklist selgub, pani autor kirjutisele täiesti asjakohase pealkirja. Nii et siin on tegemist bibliograafia koostajate väikese eksimusega.

Käsikirju kajastavad kirjed on üksikute eranditega (nr 2726, 2824) Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia (omaaegse Tallinna Riikliku Konservatooriumi), Tallinna Ülikooli (Tallinna Pedagoogikaülikooli) ja Tartu Ülikooli üliõpilastööd. Et üliõpilastööd on bibliograafiasse sisse võetud, on üksnes tervitatav, aga nende leidumiskohad ei ole ju ainukesed käsikirjade hoidlad. Välja on jäetud suurem osa arhiivides ja muuseumides säilivaid sama laadi käsikirju. Kas seetõttu, et nende väljaotsimine nõudnuks meeletut lisaaga, või usus, et nood arhiiviallikad peaksid üliõpilaste uurimistöodes ju suuresti kajastatud olema?

Teoses leiduvate registrite puhul torkab silma, et puudub järjekindlus selles, kas paigutada kollektiiv tähestikku tema nime või paikkonna esitähed järgi. Nii otsisin Tartu alt, kus tundusid paiknevat kõik selle linna orkestrid ja ansamblid, Hugo Treffneri Gümnaasiumi puhkpilliorkestrit, leidsin selle aga H-tähe alt. Ka olnuks loogiline, et tolle nimega, millega mis tahes kollektiiv esineb kirjes, leidub ta ka registris. Kuna sellest ei ole alati kinni peetud, teeb see vajaliku info leidmise kohati keeruliseks. Et nii mahukas andmekogus leidub siiski kollektiive ja nimesid, mis registritest hoopis välja jäänud, on aga üsna loomulik. Kui kõnelda isikunimedega registritest (2.6. Dirigendid, heliloojad, instrumentalistid,

pedagoogid; 2.7. Autorid [mõeldud kirjete autoreid]) — kokku 30 lehekülge, siis nende puhul soovinuksin, et senisest veelgi rohkem oleks tehtud kindlaks isikute eesnimised või vähemalt initsiaale, iseäranis registris 2.6. Arvukate registre eest tuleb koostajaid loomulikult ainult tänada, kuid nagu öeldakse: süües kasvab isu. Seega võinuks registreidki veelgi rohkem olla — näiteks repertuaari kohta. Või olnuks hoopiski mõttekam koostada ühtne aineregister? Tõsi, selle kokkuseadmine oleks olnud väga keeruline ja võtnuks palju aega.

Lõpetuseks tahaksin siiski öelda, et kõnealune bibliograafia on omamoodi monument meie puhkpillimuusikale, mis sest, et väikeste mõradega. Ja siiralt tänada kõiki, kes seda monumenti rohkem kui kümme aastat on rajanud.

Maris Kirme

MARIS KIRME (sünd. 1945) on lõpetanud Tallinna Riikliku Konservatooriumi muusikateaduse erialal 1973. a, kunstiteaduste kandidaat muusikaajaloo alal (1986, Leedu Riiklik Konservatoorium). Töötanud Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi muusikaosakonnas 1968–1973; a-st 1973 praeguse Tallinna Ülikooli muusikateoreetiliste ainete ja muusikaajaloo õppejõud, a-st 1987 dotsent, a-st 2008 emeriitdotsent. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “‘Kõik on kuidagi juhuslik...’: Karl Leichter ja eesti muusikateaduse algus” (2002, nr 11, lk 2331–2348) ning arvustused “Leo Normet oma aja peeglis” (2005, nr 5, lk 1073–1080) ja “Huvikeskmes on väliseesti koorikultuur” (2012, nr 7, lk 1309–1315).

ABSTRACTS

ARNOLD UNT. **Tõnismägi: Ten years later**

Ten years have passed from the exhumation of the war grave at Tõnismägi in Tallinn and the relocation of the monument erected there in 1947. The sculpture of the warrior, popularly called the “Bronze Soldier”, found a more appropriate place in the Defence Forces Cemetery in Tallinn by 30 April 2007. Its location was changed because this symbol of the Soviet occupation in the central area of the capital of Estonia caused tensions, which led to disturbances that were intensified by hostile Russian propaganda.

The article concentrates on the precise identification of the fallen soldiers for which the Russian military history database Memorial was used as one of the sources. The database contains newer facts which the author presents with his own comments. The reason for additional investigation was anomalies in the documentation and Soviet-era falsifications of facts. (Edit.)

MARTIN MÖLDER. **An invisible majority: Liberal-conservative self-placement and attitudes of Estonian citizens in 2016 and 2017**

Who are the liberals and the conservatives in Estonia? What are the attitudes that differentiate between them? The current study aimed to clarify these questions based on two nationally representative surveys among Estonian citizens from the beginning of 2016 and 2017. The surveys asked people to locate themselves on a general liberalism-conservatism scale as well as to give answers to a range of specific questions addressing issues such as immigration, gay rights, gender equality, drugs, prostitution, etc.

Concerning the general self-placement of respondents on the liberalism-conservatism scale, the distribution was symmetric around the centre with a large proportion of respondents, around 40%, opting for the middle of the scale. About one fifth placed themselves either towards the liberal or the conservative end of the scale, and additionally about a fifth

left this question unanswered. Thus, most people did not have a clear liberal or conservative self-placement.

Turning to particular attitudes to various issues, however, the average responses were predominantly conservative. There was also much less divergence between respondents with different liberal-conservative self-placements than one might expect. The attitudes of those who defined themselves as centrist, conservative or who did not answer the question were rather similar. Liberals did differ from these three groups, but on average their answers were also rather centrist, and it was only a very small group of people, perhaps around 6% of the respondents, that held strongly liberal attitudes to specific questions.

The clearest differences between liberals and conservatives across both years were revealed in a few of matters regarding immigration and gay rights. Looking at how consistently liberals or conservatives answered these differentiating questions, there was a notable divergence. Overall, people who defined themselves as conservative held consistently conservative attitudes, but many liberals held only a few liberal views (or even none at all) on these issues. This divergence in consistency reflects the conservative leaning centre of gravity of the overall issue space.

With regard to party preferences, those who defined themselves as conservatives were more likely to vote for the Estonian Conservative People's Party and those who defined themselves as liberal were more likely to vote for the Social Democrats or the Reform Party. While in 2016 conservative respondents were also more likely to vote for the Centre Party, then in 2017 this association could no longer be observed. It was noticeable in 2017, although not in 2016, that those who defined themselves as more conservative were more likely to say that they would not vote for any party. (Auth.)

TOOMAS KIHU. Sunset

TOIVO MEIKAR. A century since the beginning of state forestry industry in Estonia

There was no state forestry industry in Estonia before World War I. Due to the war-time fuel crisis, the use of wood resources was subordinated to two state fuel committees by the

end of 1915. Their main task was to supply firewood to the railway, the army and industries of military significance.

The estimated annual cutting capacity of the fuel organisations could be up to 1.5 million m³, which was an impressive amount for Estonia. The fuel committees' large concentrated cutting areas and neglect of forest renewal were devastating for forests, but their role in mitigating the fuel crisis was significant, primarily in keeping the railway in operation.

The same continued in the initial years of the independent Republic of Estonia when, following the earlier model of Russian fuel committees, a central committee of fuels was founded at the end of 1918. Its main aim was to supply firewood to industries and inhabitants of major towns, particularly, however, to the army and the railway in the situation when war had broken out with Soviet Russia. The cutting areas were requisitioned at fixed prices. According to the Land Act adopted in autumn 1919, the forests of manors were nationalised; their management was transferred to the state forestry administration. The earlier requisition of forests was finished; the fuels committee could buy cutting areas from the forestry administration at tariff prices, and rules enforced by the forestry administration had to be followed in logging. Being responsible for the management of state forests, the forestry administration began to develop its own forestry industry.

By 1921, the economy had adjusted to peacetime needs; the fuel crisis was subsiding, and the forestry industry of the forestry administration was gaining strength. Normal wood market was evolving; therefore, a decision was taken in the autumn of the same year to dissolve the fuels committee.

There is no clarity about the cutting capacity of the central committee of fuels, as no precise records were kept. It is known that, from the adoption of the Land Act in autumn 1919 to February 1921, approximately 7100 hectares of cutting area was allocated to the fuels committee. At the same time, the annual cutting area in state forests was approximately 9300 hectares.

When the War of Independence ended in 1920, and the economic situation normalised, forest management, fiscal and other considerations were foregrounded in the development of the state forestry industry. From the mid-1930s, the deliberate economic policy was that the public sector should gain the

leading role in the management of natural resources, particularly of forests. In the situation when the state forestry administration managed up to $\frac{3}{4}$ of the Estonian cadastre forests, the state forestry industry accounted for 31% of the felled forests before the global economic crisis and, in the 1939–1940 economic year, already for 80%. (Auth.)

TOIVO HINRIKUS, AIN RAAL. The first and the last Estonian pharmacopoeia: 80 years from the birth of the national pharmacopoeia

Pharmacopoeia is a collection of quality requirements and rules for identification of active ingredients, excipients and drugs used in pharmaceuticals. Its aim is to guarantee the quality and safety of pharmaceuticals. The need for compiling an Estonian pharmacopoeia arose soon after the independence of the Republic of Estonia was declared in February 1918. Pharmacopoeias of several countries were effective in Estonia then, which made pharmaceutical activities complicated and created confusion.

The article describes the details and difficulties of compiling the pharmacopoeia (the linguistic side of the pharmacopoeia articles, terminological problems, lack of Estonian equivalents) and the process of work. The compilation of the Estonian pharmacopoeia was initiated by Rudolf Vallner; his work was completed by Hugo Salasoo (Sogenbits). The article describes the activities of the latter as a grandee of Estonian pharmacy at greater length, particularly his botanical interests and work as the archivist of the Estonian archives in Australia. The Estonian pharmacopoeia appeared in print on 30 January 1937 and was effective from 1 January 1938 until the loss of independence in 1940. It is the only and most probably the last pharmaceutical handbook compiled in Estonia and published in the Estonian language. The composition and contents of the pharmacopoeia were similar to other contemporary pharmacopoeias. At that time, only 26 pharmacopoeias were used in the world, along with national pharmacopoeias also European and Scandinavian ones. Among the approximately thirty European countries, twenty had their own pharmacopoeias, and Estonia became the twenty-first. The article describes briefly the histories of the pharmacopoeias

of the neighbouring countries and provides an overview of the pharmacopoeias effective in Europe at present. (Auth.)

JÜRGEN ROOSTE. **Poetry**

FREDRIC JAMESON. **Metacommentary**

INDREK OJAM. **Early Jameson and Marxist hermeneutics**

Jameson states in his 1971 article that exegesis, interpretation and commentary have fallen into disrepute. Books like Susan Sontag's Against Interpretation emphasize a development no less central to modern literature than to modern philosophy where all great twentieth-century schools — whether those of pragmatism or phenomenology, existentialism, logical positivism, or structuralism — share a renunciation of content, find their fulfilment in formalism, in the refusal of all pre-suppositions about substance and human nature, and in the substitution of method for metaphysical system.

It seems to Jameson that a genuine transcendence of structuralism (which means a completion, rather than a repudiation, of it) is possible only on the condition that we transform the basic structuralist categories (metaphor and metonymy, the rhetorical figures, binary oppositions) into historical ones. Structuralism necessarily falls short of genuine metacommentary in that it thus forbids itself all comment on itself and on its own conceptual instruments, which are taken to be eternal.

Metacommentary therefore implies a model characteristic of Freudian hermeneutics, which is based on the distinction between symptom and repressed idea, between manifest and latent content, between the disguise and the message disguised. Such initial distinction implies the presence of some type of Censor which the message must slip past. For traditional hermeneutic, that Censor was ultimately History itself, or cultural Difference, insofar as the latter deflected the original force and sullied the original transparency of Revelation.

The essential characteristic of such raw material or latent content is that it is already meaningful from the outset, being nothing more nor less than the very components of our concrete social life: words, thoughts, objects, desires, people, places, activities.

Indrek Ojam comments that, for Jameson, these raw materials are always ideological and already possess form. Jameson's theory, supported by Marxist hermeneutics and, additionally, by fundamental lessons of psychoanalysis, teaches how what is ostracised and returns in the form of artwork is always a socio-political antagonism of a concrete collective from which the artwork has emerged. Thus, real criticism should follow the process, in which the author's unique bodily experience, when meeting the codes, stories and fantasmatic scenarios circulating in culture, is transformed into such specific form which simultaneously censors the premises of its emergence and, on the other hand, tries to break out of the constrictions of the situation by means of a utopian impulse. (Edit.)

ABŪ YŪSUF. *Kitāb al-kharāj*. Part II

Abū Yūsuf's Kitāb al-kharāj (Book of the Kharāj Tax), written in the 8th century, is the oldest fully preserved legalistic treatment of the functioning mechanisms of the Islamic state. Kharāj developed into an independent genre that was of utmost importance because it dealt with one of the fundamental elements of taxation in the subjugated areas and one of the main sources of income for the state — people of different faith.

Only a small part of the book is dedicated directly to taxation; mostly it deals with the administrative problems of the Islamic world, its geography, history and law. It contains explanatory principles how the Islamic state has to behave with the rest of the world (i.e. how to conduct a jihad coordinated by the state). It explains how to behave with unbelieving prisoners and the booty captured from the enemy; how to conclude treaties with unbelievers, and how to adhere to them; what are the rights and obligations of the non-Muslim subjects (dhimmi') of the Islamic state. To explain all these themes, numerous examples are provided about historical events and activities of earlier rulers. The contents of peace treaties and relations with Jews and Christians are described.

For the first time, we find a systematic treatment of what the main Islamic sources say, although the approach is somewhat primitive compared to later works. Islam treats the representatives of other monotheistic religions as enemies or

unbelievers until they are politically subjugated to the Islamic state. When politically subjugated to the Islamic state, they become dhimmi' — citizens with limited rights. For idol worshippers, the only acceptable way is conversion to Islam. Renouncement of Islam or even the slightest doubt in its solemnity is a deadly sin. (Edit.)

Review

MARIS KIRME. **Vagrant thoughts around wind music**

Eesti puhkpillibibliograafia 1856–2012: Orkestrid ja ansamblid. [*Bibliography of Estonian Wind Music 1856–2012: Orchestras and Ensembles.*] Compiled by Maris Amon-Merilain, Andres Avarand, Olavi Kasemaa; edited by Viida Raag. Tallinn: Talmar & Põhi, 2015. 540 pp.

Serial

GALILEO GALILEI. **Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XIX**

In his last book, Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions, published in 1638, the Italian physicist, astronomer and philosopher Galileo Galilei (1564–1642) summarises his earlier studies on physics. In the book written in dialogue form, Galileo deals with what are today called material science and kinematics, which actually are the two new branches of science mentioned in the title. He formulates the law of inertia and the laws of free fall, lays the foundations to mechanics, sums up his studies of the pendulum and the inclined plane, discusses the infinity, deals with the durability of materials and its causes, and uniform and accelerating motion. In Stephen Hawking's words, he anticipated Isaac Newton's laws of motion. By this book, Galileo exercised the greatest influence on later science and defeated the Aristotelian worldview. (Edit.)

AUTHORS

GALILEO GALILEI (1564–1642), Italian astronomer, philosopher and physicist

TOIVO HINRIKUS PhD (b. 1944), associate professor emeritus of the Institute of Pharmacy, University of Tartu

FREDRIC JAMESON PhD (b. 1934), professor of comparative literature and Romance studies (French) at Duke University

TOOMAS KIHU PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MARIS KIRME PhD (b. 1945), associate professor emeritus of Tallinn University, musicologist

TOIVO MEIKAR PhD (b. 1947), Estonian forestry scientist

MARTIN MÖLDER MA (b. 1983), doctoral candidate at the Central European University's Doctoral School of Political Science

INDREK OJAM MA (b. 1988), doctoral student of Estonian literature and cultural studies at the University of Tartu

AIN RAAL PhD (b. 1961), professor of pharmacognosy at the Institute of Pharmacy, University of Tartu

JÜRGEN ROOSTE (b. 1979), Estonian poet

VEIKO TAMMJÄRV (b. 1967), art director at AD Angels advertising agency, Estonian artist

ARNOLD UNT (b. 1965), contractual partner of the Estonian Ministry of Defence

ABŪ YŪSUF (ca 731–798), Islamic jurist and judge

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI TÕESTUSKÄIKE KAHE UUE TEADUSHARU VALLAST, MEHAANIKA JA VÄIKSEMATE LIIKUMISTE ALALT

Galileo Galilei

Tõlkinud Mailis Põld

XIX

Algus 2015. aasta 12. numbris.

Tõlgitud väljaandest *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali*. Edizione critica a cura di Claudio Pierini. Verona: Cierre Grafica — Edizioni Simeoni, 2011.

4 — (pendlitena rippuvate metallkuulide pörkumised)

Aga ma soovin teile ühe ilmekama näite abil lausa käega katsutavaks teha, kuidas mis tahes üliväike raskus kergitab üles kui tahes üüratu ja ränkraske müraka. Teie kõrgeausus kujutlegu, et säärane määratu raskus ripub kõie otsas, millel on kõrge ja paigalpüsiv kinnituskoh; ja selle otsekui keskpunkti ümber kujutlege välja joonestumas ringjoont, mis läbiks tolle rippuva hiigelkoorma raskuskeset; see raskuskese asub teadagi püstloodselt, riputuskõie sihis, või õigemini öeldes, paikneb sellel sirgjoonel, mis riputuspunktist lähtudes lõpeb kõikide raskete kehade ühises keskmes ehk Maa keskpunktis. Seejärel pidage silmas üht teist, imepeent nõõri, mille külge on kinnitatud suvaline, kuid äärmiselt väike raskus sel kombel, et ta raskuskese paikneks varem kujutletud ringjoonel; ning laske sel väikesel raskusel alla langedes puudutada ja lihtsalt najatuda tolele hiigelmürakale; kas usute, et selle uue raskuse külgmine kokkupuude tõukab üksjagu seda ülisuurt raskust, irrutades tema raskuskeskme ennist kujutletud püstjoonest, kus see varem paiknes, ja kahtlemata hakkab ta liikuma mööda mainitud ringjoont, irdudes liikumise ajal rõhtjoonest, mis on kõneksolnud ringjoone puutujaks tolles kõige alumises punktis, kus asus suure müraka raskuskese?

Mis puutub aga vahemaasse, siis kujuneb tolle raske müraka läbitud kaar sama pikaks kui üliväikeselgi raskusel, mis najatus ülisuurele; samas ei osutu aga ülisuure keha raskuskeskme tõusumaa võrdseks üliväikese keha raskuskeskme langemismaaga, sest viimane langeb märksa järsema kaldega teed või vahemikku pidi, kui võrrelda seda teise keha raskuskeskme tõusuga, mis moodustab ringi puutujaga sedasi üliväikesest teravnurgast väiksema nurga.

Siinkohal, kui mul teie asemel oleks tegemist geomeetrias vähem võimekate inimestega, näitaksin ma, et kui keha alustab liikumist kõige alumisest puutepunktist, võib väga vabalt juhtuda, et kerkimine rõhtjoonelisest puutepunktist irrutatult ringjoone mõnda punkti on mis tahes soovitud vahekorras väiksem lan-

gusest sama pikal kaarel mõnes muus suvalises kohas, mis ei sisalda kokkupuutepunkti; aga ma olen kindel, et teie ei kahtlegi selles.

Ja kui tühipaljas väikese raskuse najatumine suurele mürakale suudab selle liikuma ja kerkima panna, siis mis hakkab sündima, kui ta pärast eemaldamist ja ringjoonel kulgemist selle vastu müksab?

Aproino: Minule küll ei tundu, et meil jääks veel ruumi kahelda löögijõu lõpmatuses, kui võtta aluseks see, mida kinnitab kirjelatud katse. Ent sellisest teadmisest ei piisa mu arusaamisvõimele, et hajutada need paljud hämarad varjud, mis hoiavad teda nii tuhmistunult, et ma ei taipa sugugi, kuidas nende löökide toimumine käib, nõnda et oskaksin vastata igale kahtlevale küsimusele, mis mulle äkki esitatakse.

Salviati: Aga enne kui ma jutuga edasi lähen, tahan teile nähtavaks teha ühe arusaamatuse, mis jääb peitu ja otsekui varitsema ning laseb meil kõiki neid hoope, millega me ülaltoodud näites vaia maasse tagusime, pidada võrdseks ehk teisisõnu, ühetaoliseks, kuna need sooritatakse sellesama rammiga, mis tõstetakse vaia kohale ikka samasse kõrgusse; see aga ei vasta tõeale. Õeldu mõistmiseks kujutlege, et hakkate püüdma ülalt langevat palli; öelge mulle, kui te hetkel, mil pall jõuab teie käe kohale, laseksite käe sedasama liikumisjoont pidi sellesama kiirusega alla, millega pall langeb, no öelge mulle, mis lööki te tunneksite? Mõistagi mitte mingisugust.

Aga kui te palli pärale jõudes ainult osalt eemale tõmbuksite, lastes käe alla väiksema kiirusega, kui on pallil, kogeksite küll lööki, ent mitte palli kogukiiruse, vaid üksnes selles ulatuses, mille võrra palli kiirus ületab käe allalaskmiskiirust; nii et kui pall langeks kümnepügalase kiirusega ja käsi vajuks alla kaheksapügalasega, lajataks hoop otsekui palli kahepügalase kiiruse juures; ja kui käsi vajuks allapoole neljapügalase kiirusega, oleks tegu otsekui kuuepügalase hoobiga; ja kui allalaskmine toimuks ühe pügalala juures, teostuks otsekui üheksapügalane lajatus; ja kümnepügalase kiiruse kogulöök lajataks täienisti siis, kui käsi ei vajuks põrmugi alla. Kui kohandada seda juttu nüüd rammi-löökidele, mille mõjul annab vai rammi liikumishoole esimesel

korral järele nelja sõrmelaiuse jagu, teisel korral kahe ja kolmandal vaid ühe sõrmelaiuse jagu, siis löögid jäävad ju ebavõrdseks ning esimene nõrgemaks kui teine ja teine nõrgemaks kui kolmas, kooskõlas sellega, et nelja sõrmelaiuseni küündiv järeleandvus pärsib esimese hoobi kiirust rohkem kui järeleandvus teise löögi korral; ja see on nõrgem kui kolmas, mis võtab sama kiiruse juures löögilt kaks korda vähem maha. Nii et kui vaia suur vajumine esimese löögi ajal ning väiksem vajumine teise ja veel väiksem kolmanda ajal — ja samas vaimus muudkui edasi — põhjustab selle, et esimene hoop osutub nigelamaks kui teine, mis jääb omakorda alla kolmandale, kas pole siis hämmastav asi, et lebavast raskusest ei ole esimesse, nelja sõrmelaiuse sügavusse vajutamisel üldse asja ja et teise, kahe sõrmelaiuse sügavusse vajutamiseks on tarvis suuremat raskust ja kolmanda puhul veel suuremat ja niiviisi järjepanu üha enam sedamööda, kuidas vajumissügavus muudkui kahaneb vastavalt vaia järeleandvuse kahanemisele ehk teisisõnu, vastupanujõu suurenemisele? Õeldust näikse minu meelest võivat hõlpsalt järeldada, kui raske on kindlaks määrata löögijõudu, kui see avaldub vastupanijal, mille järeleandvus pidevalt muutub, nagu ilmneb vaia korral, mis umbmäärasel kujul avaldab üha rohkem vastupanu; seetõttu arvan, et löögijõudu oleks vaja vaadelda sellise kehaga seoses, mis lööke kogedes osutaks alati ühesugust vastupanu. Sellise vastupanija väljaselgitamiseks oleks meil vaja ette kujutada mõnd rasket, näiteks tuhat naela kaaluvat jäika keha, mis asetseks tugipinnal; seejärel peaksime kujutlema, et selline jäik keha on seotud köie külge, mis ulatub kehast märksa kõrgemale kinnitatud plokirullist pikalt üle.

Siinkohal selgubki, et allapoole suunatud tõmbejõu rakendamisel köie teisele otsale avaldub säärase raskuse vinnamisel alati täiesti ühesugune vastupanu ehk tuhandaelase vasturaskuse mõju; ja kui seal teise otsa küljes ripuks mõni teine, esimesega üheraskune keha, looksid nad tasakaalu; ja üles vinnatuna, ühelgi alustoele lasumata, jääksid nad paigale püsima ning too teine raskus ei vajuks esimest ülal hoides alla, välja arvatud juhul, kui tal oleks raskust mõnevõrra rohkem; ja kui asetame esimese raskuse jälle aluspinnale, et see teda toetaks, võime muude mitmesuguse raskusega kehade abil (kõik seejuures kergema

kaaluga kui paigalolekus lebav raskus) katsetada, milliseks osutuvad need mitut tüüpi löögijõud, kui siduda mõni raskus kõie teise otsa, lasta sel mingist kõrgusest alla kukkuda ning ühtaegu jälgida, mis hakkab sündima teise müraka kehaga, kui talle saab osaks tolle kukkuva raskuse tõmme; ja see tõmme mõjub mürakale raskusele otsekui hoop, mis plaanib teda ülespoole paisata.

Siinkohal võiks minu arvates esmalt teadmiseks võtta, et langeva keha kui tahes väike raskus saab kindla peale jagu ränga raskuse vastupanust ja kergitab selle üles; minu arust võib selle järelduse väga põhjendatult tuletada meile teada olevast tõsiasjast: väiksem raskus paneb end kui tahes palju suurema teise raskuse üle maksma igal säärasel juhul, kus väiksema keha kiiruse suhe suurema keha kiirusele on suurem kui suurema keha raskuse suhe väiksema keha raskusele; aga see sünnibki praegusel juhul, kus langeva raskuse kiirus ületab lõpmatu vahemiku võrra tolle teise raskuse kiiruse, mis võrdub nulliga, kuna too lebab paigal; samas aga ei võrdu nulliga langeva keha raskus tolle teise keha raskusega võrreldes, kuna see teine pole meie väitel lõpmata suur ega ole esimene ka olematu; järelikult ületabki selle löökkeha raskus tolle keha vastupanu, mille kallal löök ametic on.

Nüüd on meil järgnevalt vaja välja selgitada, kui suur on vahemaa, mille võrra saadud löök keha kergitab, ja kas see on äkki vastavuses muude mehaaniliste tööriistade korral esinevaga: näiteks võib margapuud kasutades näha, et suure raskuse kerkimismaa moodustab vasturaskuse vajumisest sama suure osa, kui vasturaskuse kaal moodustab suurema raskuse kaalust; ja sestap tuleks meil kõnealusel juhul vaadata — võttes arvesse, et paigalolekusse asetatud suure keha kaal on näiteks tuhat korda suurem kui langeval raskusel, mis vajugu, ütleme, ühe küünra kõrguselt — kas too väiksem ikka kergitab teda sajandikküünra võrra, kuna selline reeglipära näikse olevat silma hakanud teiste mehaaniliste tööriistade juures.

Kujutlegemgi esimese katse tegemist nii, et kukutame mingist, ütleme üheküünrasest kõrgusest alla raskuse, mis kaalub sama palju kui see, mille paneme mõne aluse peale lebama; seejuures on mõlemad kehad seotud sama nööri külge, üks ühte ja teine teise otsa; millist mõju võiks meie arvates avaldada langeva

keha järsk tõmme tolle teise keha liikumisele ja kerkimisele, mis oli paigalolekus? Ma kuulaksin meelsasti teie arvamust.

Aproino: Kuna teie kõrgeausus vaatab minu poole, otsekui ootaks mult vastust, tundub mulle, et kuna kehad on üheraskused ja langeval kehal on veel kiiruse tung küljes, peaks too teine tasakaalust vägagi välja kergitatama, sest tasakaaluseisu loomiseks oli ju piisanud pelgalt tolle esimese raskusest; seega kerkib tõusev raskus minu uskumist mööda tunduvalt kõrgemale kui üheküünrane vahemaa, mis on kukkuva keha langemise mööduks.

Salviati: Mida arvab tema kõrgeausus isand Sagredo?

Sagredo: Arutluskäik paistab mulle esmapilgul vägagi veenev; aga nagu ma äsja ütlesin, on paljud katsed mulle õpetanud, et on lihtne langeda eksiarvamuse ohvriks ja et seetõttu on vaja tasa ja targu edasi liikuda, enne kui mõnd mõtet otsustavalt kuuldavale tuua ja heaks kiita.

Ütlen niisiis (ent ikka kahtlusega pooleks): tõsi ta on, et näiteks allavajuva raskuse sajanaelasest kaalust piisab, et kergitada teine, samuti sajanaelane raskus tasakaaluasendisse, ilma et esimest varustataks ja toidetaks seejuures muusuguse kiirusega, ning piisaks ju imeraasikesest lisast; aga ma pean silmas, et see tasakaaluasendi saavutamine toimub suure aeglusega, mistõttu sel juhul, kui langev keha jõuaks alla suure kiirusega, peaks ta samasuguse kiirusega üles tõmbama ka oma paarilise. Kuid minu meelet pole kahtlust, et suuremat jõudu läheb vaja selleks, et läkitada raske keha ülespoole suure kiirusega, kui et tõugata teda suure aeglusega; seetõttu võibki juhtuda, et kiiruse arvelt sündiv eelis, mille langev keha saavutab üheküünrase vaba langemise käigus, võib ära kuluda ja nii-öelda kustuda, kui ta toimetab selle teise keha sama kiiruse juures samasse kõrgusse; seetõttu oleksin valmis uskuma, et need kaks, alla- ja ülesliikumine, saavutavad paigaloleku vahetult pärast kerkiva raskuse üheküünrast tõusu, mis võrduks otsekui teise keha kaheküünrase laskumisega, kui juurde arvata too esimene küünar, mille ta laskus vabalt ja üksipäini.

Salviati: Mina kaldun tegelikult sedasama uskuma, sest ehkki langev raskus kujutab endast raskuse ja kiiruse ühendust, on raskuse toime tolle teise keha ülestõstmisel olematu nimelt talle en-

dale visalt vastutöötava teise keha sama suure raskuse tõttu, mis ilmselgelt ei hakkaks liikuma, kui paarilisele ei lisanduks pisut raskust juurde; järelikut seisneb toiming, mille tulemusena langev raskus peab teise üles vinnama, tervenisti kiiruses, mis midagi peale kiiruse edasi anda ei saa; ega saa ka edasi anda muud kiirust kui see, mis tal parasjagu on, ja kuna tal on üksnes see, mille ta paigalolekust teele minnes on kogunud üheküünrase laskumismaa läbimisel, tõukab ta teise keha sama pika vahemaa jagu ja samasuguse kiiruse juures ülespoole, käitudes kooskõlas sellega, mis on tuvastatav paljude katsete juures ja seisneb selles, et paigalolekust liikvele läinud langeval kehal on igas asukohapunktis sees just nii suur hoog, millest piisab iseenda viimiseks samale kõrgusele.

Sagredo: Mulle meenub, et selgelt tõestab seda ju kõrgele kinnitatud nõõri otsas rippuv raskus; kui viia see raskus püstloodasendist välja suvalise kaare ulatuses, mis ei ületa [ringjoone] veerandit, vajub ta pärast lahtilaskmist alla ja liigub üle püstjoone, kerkides sama suure kaare ulatuses, mille ta läbis laskudes; sellest ilmneb, et tõus tuleneb täiel määral laskumise jooksul soetatud kiirusest; seetõttu ei saagi ülesliikumise juures olla keha raskusel mingit osatähtsust, ent öeldes sellest tõusul lahti, minetab liikuv keha ühtlasi kiiruse, mis temasse laskumisel sugeneb.

5 — (tasakaal ja langemiskiirus kaldpindadel)

Salviati: Kui näide sellest, mismoodi käitub nõõri otsas rippuv raske keha, millest me minu mäletamist mööda tegime juttu läinud päevade vestluste käigus, sobiks ja klapiks praegu käsitletava juhtumiga niisama hästi kokku, nagu ta klapib kokku tõega, mõjuks teie kõrgeaususe arutluskäik väga veenvalt; aga minu meelest pole nende kahe teotsemise lahknevus sugugi väike — ma pean silmas nõõri otsas rippuvat rasket keha, mis teatud kõrgusest kord lahti lastuna kogub ringjoont mööda alla vajudes hoo, mis võimaldab tal iseennast samale kõrgusele viia, ja seda teist toimingut, mille puhul köie külge seotud langev keha peab üles vinnama temaga üheraskuse teise keha.

Sest ringjoont mööda laskuv keha kogub kiirust kuni püstjooneni, abiks iseenda raskus, mis kord üle püstjoone kulgenu-

na hakkab teda ülesliikumise sunduse juures (mis kujutab endast raskusjõuga vastassuunalist liikumist) kammitsema; seetõttu aitabki loomulikul teel kulgeva langemise käigus kogutud hoog üsna olulisel määral kaasa keha mõistatuslikule tagasitõimetamisele vastavasse kõrgusse.

Kuid teisel juhul ei raba langev keha temaga samaväärset paigalolekus olevat keha mitte ainuüksi endasse kogutud kiiruse, vaid ka oma raskusega, mis jäävana püsides võtab oma paariliselt iseenda jõu varal vähimagi vastupanu üleskergitamise suhtes; sestap ei kohtagi kogutud kiirus teises raskes kehas teravat erinevust, mis ülesliikumisel osutaks vastupanu, ja ongi nii, et nagu raskele kehale antud allapoole suunatud hoog ei leia põhjust temas hääbuda ega aeglustuda, niisamuti ei kohta ta seda omakorda tõusvas kehas, mille raskus püsib nullina, kuna sellele on vastukaaluks sama suur allavajuv raskus.

Ja siin näiksegi minu arust toimuvat just nimelt see, mis leiab aset raske ja täiesti ümara kehaga: kui selline keha asetada ideaalselt puhtale ja üksjagu kaldus pinnale, liigub ta loomulikul teel iseenesest allapoole, saades sisse üha suurema kiiruse; kui aga vastuoks tahta keha altpoolt ülespoole läkitada, tuleb talle sisse lükata hoog, mis hakkab üha kahanema ja hääbub lõpuks sootuks; aga kui pind ei ole kaldu, vaid rõhtne, käitub sellele asetatud ümar jäik keha meie heaksarvamise kohaselt, mis tähendab, et kui asetame ta paigalolekusse, säilitab ta paigaloleku, ent kui anname talle mingis suunas hoo, hakkab ta selles suunas ka kulgema, säilitades ikka sellesama kiiruse, mille ta meie käest on saanud, kuna kiirust kasvatav või kahandav mõjutegur ju puudub, sest säärasel pinnal ei esine langust ega tõusu; ja samal viisil taltuvad kaks kõie kummaski otsas rippuvat üheraskust keha tasakaaluseisu viidult paigalolekusse; ja kui ühele anda allapoole suunatud hoog, säilib see ikka muutumatuna. Ja siinkohal tuleb märkida, et kõik need tõsiasjad kaasneksid siis, kui kõrvaldataks kõik välised ja juhuslikud takistused, ma pean silmas kõie ja plokirulli karedust ja raskust ja veotelje ümber pööreldes tekkivaid hõõrdumisi ja mis iganes muidki mõeldavaid takistusi.

Agas kuna me võtsime vaatluse alla kiiruse, mille kahe üheraskuse keha korral kogub mingist kõrgusest langedes üks, sellal kui teine püsib paigalolekus, on asjakohane välja selgitada, mil-

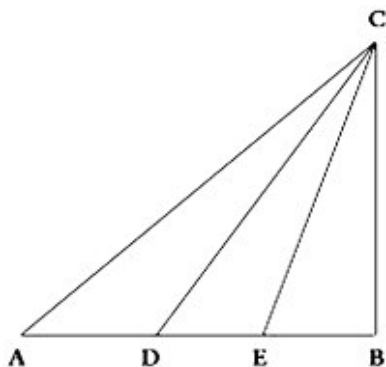
liseks ja kui suureks võiks osutuda kiirus, millega kumbki oleks valmis liikuma pärast tolle esimese allalangemist, sellesinase vajumise ja tolle teise kerkimise ajal. Varem tõestatu põhjal teame juba, et paigalolekust liikuma hakates jõuab vabalt langev raske keha ju ikkagi üha suurema kiiruspügalani; nii et meie juhtumi puhul on liikuva raskuse suurimaks kiiruspügalaks vaba langemise käigus see, mis tal on selles punktis, kus ta hakkab üles kergitama oma paarilist; ja on ilmne, et see kiiruspügal enam ei kasva, kuna on kõrvaldatud kasvu põhjustav tegur, milleks oli sellesama allavajuva keha enda raskus, mis ei tee enam tööd, sest temaga üheraskuse paarilise vastutõrkumine kerkimisele on talt langemistungi ära võtnud.

Järelikult säilibki mainitud suurim kiiruspügal, liikumine aga, too kiirenev, teiseneb ühtlaseks, et osutuda edasiseks kiiruseks; läinud päevil tõestatu ja vaadeldu põhjal ilmneb nimelt, et edasine kiirus kujuneb selliseks, et sama ajaga, mis kulus laskumiseks, läbitakse kaks korda pikem teepikkus kui langemisel.

Sagredo: Järelikult teoretiseeris isand Aproino paremini kui mina ning senini jään ma teie kõrgeaususe jutuga ütle mata rahule ja tunnistan öeldu sulatõeks; aga ikka veel ei arva ma endal olevat sedavõrd suurt pagasit, et see võimaldaks mul vabaneda ülemäärasest häämingust, mida kogen nähes seda, kuidas löökkeha löögi toime l saadakse jagu ülisuurtest vastupanudest, ehkki sel löökkehal endal pole kuigi suurt raskust ega ülemäärast kiirust; ja veelgi suuremaks paisub mu hääming kuuldes teie kinnitust, et mitte ükski vastupanu (kui lõpmata suur välja arvata) ei suudaks hoobile vastu panna nõrkuma löömata ja et mingil moel pole sellele löögile võimalik omistada kindlaksmääratud mõõtu. Ent meie soov oleks, et teie kõrgeausus võtaks kätte ja looks nendes häämarustes selgust.

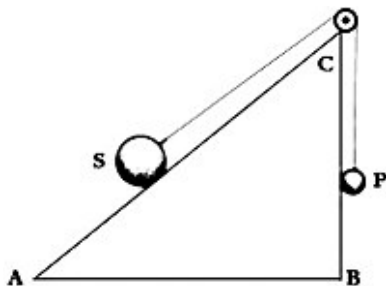
Salviati: Kuna asjalugu on nii, et propositsioonile, milles sisalduv etteantu pole üheselt kindel, ei ole võimalik kohaldada ühtki tõestust, aga samas soovime meie arutleda löökkeha jõu ja löögi alla sattuva keha vastupanu teemal, siis tuleb meil võtta selline löökkeha, mille jõud jääks alati samaks — nagu on alati samast kõrgusest langeva raske keha jõud —, ja määrata ühtlasi ka kindlaks selline löögisaaja, mille vastupanu jääks alati samaks. Ja et

see nii kujuneks, soovin ma (tuginedes eeltoodud näitele kahest ühe ja sama kõie kummaski otsas rippuvast raskest kehast), et löökkehaks oleks see väiksem raske keha, millel lastakse langeda, tolleks teiseks, ükskõik kui palju suuremaks kehaks oleks aga see, mille ülesvinnamisel avaldaks mõju väiksema, langeva keha hoog — nii oleks ilmne, et suure keha vastupanu osutub alati ja igas asukohapunktis samaks; naela või vaia vastupanu korral seda ei sünni, sest sügavamale tungides neis vastupanu üha kasvab ja seejuures täiesti tundmatus vahekorras nende mitmesuguste juhuslike ilmingute tõttu, mis sekkuvad puumaterjali ja maapinna jne muutliku kõvaduse kujul, ehkki nael ja vai on ikka samad. Peale selle on vaja, et tuletaksime meelde mõningad tõesed järeldused, millest läinud päevil oli juttu liikumisteemalises traktaadis; ja esimesena toome nende hulgas ära selle, et mõnest ülalpunktist rõhtsa aluspinnani laskuvad kehad koguvad võrdse kiiruspügala, sujugu nende liikumine kas püstloodis või ükskõik millistel erineva kaldega pindadel; kui AB on näiteks rõhtpind, kuhumaani punktist C langeb püstsirge CB — ja sellest samast C -st veel teisedki mitmesuguse kaldega jooned CA , CD , CE —, tuleb meil asjast aru saada nõnda, et ülalpunktist C algavat ja rõhtpinnal lõppevat suvalist joont mööda laskuvate kehade kiiruspügalad on võrdsed.

Teiseks tuleb veel aluseks võtta, et hoog, mille langev keha kogub punktist C punkti A jõudes, on sama suur kui see, mida läheks vaja, et läkitada seesama või sellega võrdne langev keha jälle üles samale kõrgusele; sellest võib aru saada nii, et sellesama

raske keha tõstmiseks rõhtpinnalt kõrguseni C läheb vaja ühepalju jõudu, läkitatagu ta siis teele mis tahes punktist, kas A -st, D -st, E -st või B -st. Kolmandaks tuletagem meelde, et mainitud kaldpindade läbimiseks kuluvad laskumisajad suhtuvad üksteisesse nagu nende kaldpindade pikkused; nii et kui näiteks kaldpind AC oleks kaks korda pikem kui CE ja neli korda pikem kui CB , oleks CA -d pidi kuluv laskumisaeg kaks korda pikem kui CE -d pidi kuluv ja neli korda pikem kui CB -d pidi kuluv langemisaeg. Peale selle meenutagem, et sellesama raskuse kergitamiseks või teisisõnu, lohistamiseks mitmesugustel kaldpindadel piisab keha liigutamiseks kõige laugemal pinnal väiksemast jõust kui kõige järsemal pinnal — vastavalt järsema pinna ja tolle teise pikkuse suhtele. Tuginedes nüüd neile tõestele eeldustele, kujutlegem, et kaldpind AC on näiteks kümme korda pikem kui püstpind CB ja tolle AC peale on asetatud sada naela kaaluv jäik keha S ; on ilmne, et kui säärase jäiga keha külge oleks kinnitatud köis, mis ulatuks punktist C kõrgemal asuvast plokirullist üle ja selle kõi teise otsa oleks kinnitatud 30-naelane raskus, milleks oleks raskus P , siis ilmneb, et vähimagi jõulisa korral tõmbaks säärane raskus P allapoole vajudes raskust S mööda kaldpinda AC üles.

Ja siinkohal tuleb tähele panna, et ehkki vahemaa, mille ulatuses suurem keha oma aluspinnal liigub, on võrdne vahemaaga, mille ulatuses liigub laskuv, väiksem keha (mistõttu nii mõnigi võiks kahtlema lüüa kõikide mehaanika propositsioonide üldtões ehk selles, et väike jõud ületab suure vastupanu ja paneb selle liikuma üksnes siis, kui väiksema jõu liikumistung ületab suurema jõu liikumistungi vastavalt raskuste pöördsuhte), tuleb väikese raskuse langust, mis toimub püstloodselt, praegusel juhul võrrelda suure S -i püstloodse tõusuga, selgitades välja, kui

palju ta rõhtpinnalt võetuna püstloodis kerkib; täpsemalt öeldes tuleb arvestada seda, kui palju kerkib ta püstjoonel *BC*.

Et mina, mu isandad, olen üksjagu mõtteid mõlgutanud, kuidas esitada seda, mis mul veel öelda jääb ja mis kujutab endast praeguse asjaloo kokkuvõtet, siis sõnastan ma järelmise, mida edaspidi näitlikult selgitan ja tõestan.

6 — *Propositsioon (liikumishulga säilimine löögis)*

Kui ühe ja sama raske keha löögi või ühest ja samast kõrgusest langeva löögi toime rammib alati ühesuguse vastupanuga vastupanijat mingi vahemaa ulatuses sügavamale ja samasuguse tagajärje tekitamiseks läheks vaja teatud kindla kogusega leebavat raskust, mis rõhuks löögita, siis väidan ma, et kui seesama löökkeha rammiks mõnele teisele, suurema vastupanuga kehale langedes sellise löögi varal ta maa sisse näiteks poole väiksemas ulatuses, kui sai rammitud esimene, siis selle teise sissevajutamise teostamiseks ei piisa tollest mainitud lebava raskuse survest, vaid on vaja sellega võrreldes kahekordset raskust.

Ja see kehtib ka kõikide teiste mõõduliste vahekordade juures: mida lühema sissevajumise üks ja seesama löökkeha tekitab, seda suurema kaaluga lebava raskuse rõhumist läheb teistpidi võetult vaja sellesama tagajärje tekitamiseks.

Kujutlegem sellelesamale vaia näitele tuginedes vastupanu, mis osutub nii suureks, et alla sajanaelase lebava raskuse surve ei suudaks sellest jagu saada, ja [veel kujutlegem] et löökkeha kaal on kõigest kümme naela ja et näiteks nelja küünra kõrguselt langedes rammib ta vaia nelja sõrmelaiuse sügavusse.

Siinkohal ilmneb esmajoones, et kümnenaelane kaal osutub püstloodis langedes küllaldaseks — arvestades ülalöeldut —, et nihutada mõnd sajanaelast raskust ülespoole mööda kaldpinda, mille pikkus on kõrgusega võrreldes kümme korda suurem, ja et kümnenaelase raskuse kergitamiseks püstloodis läheb vaja sama palju jõudu kui sajanaelase kergitamiseks kaldpinnal, mille pikkus on püstloodsest kõrgusest kümme korda suurem; ent kui seda hoogu, mille langev keha kogub teatud püstloodse vahemaa läbimisel, rakendada mõne teise, vastupanu poolest võrdse keha ülespoole toimetamiseks, kergitab see hoog teda sama

vahemaa ulatuses; kuid püstloodis langeva kümnenaelase keha raskuse vastupanuga võrdub ju sajanaelase tõusujoones liikuva keha vastupanu sellisel pinnal, mille pikkus on tema püstloodse kõrgusega võrreldes kümnekordne; nii et kui kümnenaelane raskus läbib kukkudes ükskõik kui pika püstloodse vahemaa, tõukab kogutud liikumishoog sajanaelasele raskusele rakendatuna tollesinase mööda kaldpinda ülespoole sama pika vahemaa ulatuses, millega vastavuses olev püstloodne kõrgus võrdub kümnenendikosaga kaldpinnal läbitud teepikkusest.

Ja juba eespool jõudsimel järeldusele, et jõud, millel on väge toimetada raskust edasi kaldpinnal, on küllaldane, et toimetada seda edasi ühtlasi püstpinnal, mis vastab selle kaldpinna kõrgusele; selleks püstpinnaks on praegusel juhul kümnenendikosa kaldpinnal läbitud teepikkusest, võrdues esimese, kümnenaelase raskuse langemismaaga; järelikult on ilmne, et kümnenaelase raskuse sooritatud püstloodne langus on küllaldane kergitamaks sajanaelast raskust samuti püstloodis, ent kümnenaelase keha languse pikkusega võrreldes kõigest kümnenendikosa ulatuses.

Kuid jõud, mis suudab tõsta sajanaelast raskust, on võrdne jõuga, millega toosama sajanaelane raskus allapoole surub — ja tollel oli ju väge vaia peal lebades see maa sisse rõhuda; ja ongi niisiis piltlikult selgitatud, kuidas kümnenaelase raskuse langemisel on väge maha materdada vastupanu, mis on võrdne sajanaelase raskuse tõstmise juures ilmneva vastupanuga; kuid sissevajutamise sügavus ei ületa kümnenendikosa lõõkkeha langemismaast. Ja kui me eeldame, et vaia vastupanu on kahe- või kolmekordne, mistõttu sellest jagusaamiseks läheks vaja kahe- või kolmesajanaelase lebava raskuse survet, tõdeme sedasama arutluskäiku korrates, et kümnenaelase püstloodis langeva raskuse liikumishoog suudab nagu esimeselgi korral taguda vaia maa sisse ka teisel ja kolmandal korral, ja nagu esimesel korral kümnenendikosa, nii teisel korral kahekümnenendikosa ja kolmandal kolmekümnenendikosa ulatuses langemismaast.

Ja nõnda, vastupanu lõpmatuseni kordistades, suudabki seesama lõök temast alati jagu saada, ent surudes vastupanija pöördsuhtele vastavalt järjest lühema vahemiku jagu maa sisse; seetõttu paistabki, et võime põhjendatult kinnitada: lõõgi jõud on

lõpmatu. Aga niisamuti tasub meil teisest küljest vaadelda lõpmatuna ka löögita rõhuva keha jõudu ennast; sest kui see jõud ületab vaia vastupanu, ei suru ta seda maa sisse kõigest selle vahemiku jagu, mille ulatuses löök oli surunud, vaid jätkab selle surumist lõpmatuseni.

Sagredo: Ma märkan tõepoolest, kui jõudsalt liigub teie kõrgeausus kohe otsejoones kõnealuse küsimuse tõelise põhjuse uurimise poole, aga kuna minule tundub, et lööki saab tekitada väga mitmel viisil ja rakendada mitut tüüpi vastupanudele, siis on minu arvates vaja selgitada kas või mõndki neist, et nende mõistmine võiks avada meie vaimu kõigi mõistmiseks.

Salviati: Teie kõrgeausus räägib väga õiget juttu ja ma juba valmistusingi mõnd sellist näidet tooma. Ühe kohta võime kinnitada, et vahel tuleb ette juhuseid, kus löökkeha teotsemine ei ilmne mitte löögi saanul, vaid löökkehal endal: nii saab liikumatu alasi pihta tinahaamriga kopsates tagajärge tunda haamer; muljumisjälje saab külge haamer, mitte aga alasi, mis ei vaju madalaks; ja seda sorti tagajärg tabab ka löögiklotsi; kuna see on karastamata rauast ning järelikult pehme, ei tekita ta kõva karastusega teraspeitlile pikalt peale lüües löögijälge mitte peitlile, vaid õonestab ja räsib hoopis iseennast. Vahel pöördub mõjujõud löökkehale tagasi ka teisiti; tihtipeale võib ju kogeda, et kui üritada naela lüüa kivikõva puu sisse, pörkab haamer tagasi, naela põrmugi edasi nihutamata, ja sel juhul öeldakse: hoop ei mõiganud. Sellega sarnaneb ka pörge, mille kõval ja kindlal põrandal sooritab kas täispuhutud pall või ükskõik missugune muu seda võrd elastsest materjalist keha, et ta annab löögile küll järele, end võtab jälle otsekui vibuna vetrudes oma esialgse kuju; ja säära- ne tagasipörkamine ei leia aset mitte üksi siis, kui see, mis lööb, annab esmalt järele ja pärast taastub, vaid ka siis, kui järeleandmine sünnib selles, mille pihta lüüakse; samamoodi hüppab isegi kivikõvast materjalist ja täiesti jäik kuulike trummi hästi pingul pärgamentkilele kukkudes jälle üles.

Ühtlasi võiks veelgi enam imeks pannes märgata seda tagajärge, mis sünnib siis, kui löögita surumisele lisandub löök, luues nende kahe ühenduse; sellist asja näeme riide- ja õlipresside ja muude seesuguste juures: kui neli kuni kuus meest on lihtsalt

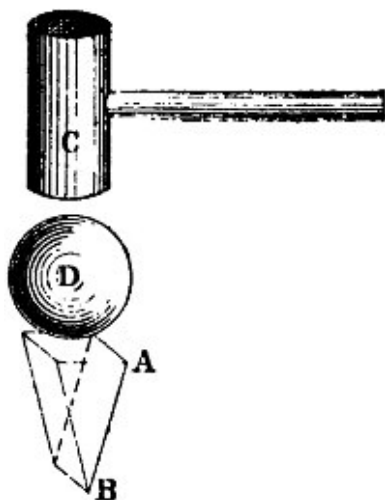
surumise teel lasknud kruvi nii alla, kui nad vähegi jaksavad, liigutavad nad tambitsat sammu võrra tagasi tõmmates ja sellega kiiresti virutades kruvi üha rohkem edasi, saavutades oma ponnistustega seda, et nelja kuni kuue mehe jõu varal antud hoop teeb teoks selle, millega kaksteist või ka kakskümmendki meest ei saaks hakkama pelgalt surudes; säärasel juhul peab tambits olema väga jäme ja hästi kõvast puust, et ta nõtkuks kas vähe või üldsegi mitte, sest tambitsa nõrkumise korral sumbuks löök selle väändumisse.

Igas liikuvus kehas, mis tuleb ägeda jõuga liikuma panna, näikse peituvat kaks eri tüüpi vastupanu: ühel juhul on tegemist sisemise vastupanuga, mille tõttu tõdeme, et tuhandenaelane raskus kerkib üles vaevalisemalt kui sajanaelane; teine oleneb vahemaast, mille ulatuses peab liikumine kulgema; ja üks kiivi viskamiseks saja sammu kaugusele lähegi vaja suuremat jõudu kui viiekümne sammu kaugusele jne. Neile kahele erinevale vastupanule vastab kaks erisugust liikumapanijat: üks paneb liikuma pressimise teel, lööki tekitamata, teine toimib löömise teel. Liikumapanija, mis teotseb löögita, liigutab, olgugi et vähehaaval, üksnes tema enda rõhuvast väest või raskusest väiksemat vastupanu; ent ta liigutab seda lõpmatu maa ulatuses, oma enese jõuga alati ta kannul käies; aga see, mis paneb liikuma löömise teel, liigutab paigast suvalise, isegi tohutusuure vastupanu, kuid piiratud vahemaa ulatuses; sestap ma peangi tõseks kaht seesugust propositsiooni: löökkeha liigutab lõpmatu vastupanu paigast lõpliku ja piiratud vahemaa ulatuses, rõhuv keha paneb lõpliku ja piiratud vastupanu liikuma lõpmatu vahemaa ulatuses; nii et löökkehal on mõõduline seos vahemaaga, mitte aga vastupanuga, rõhuval kehal jällegi vastupanuga, mitte aga vahemaaga.

Ja need tõsiasjad tekitavad minus kahtluse, et isand Sagredo küsimust ei annagi lahti seletada, nagu ikka juhul, kui püütakse kõrvutada võrreldamatuid suurusi, sest minu arvates on löögi ja rõhumise mõju just sellised; nii et konkreetsel juhul liigutab suvaline löökkeha C kiilus BA peituvat ükskõik kui tohutu vastupanu paigast, kuid piiratud ulatuses, nagu on punktide B ja A vahemaa; rõhuv keha D seevastu kiilus BA peituvat kui tahes suurt vastupanu juba paigast ei nihuta, küll aga piiratud vastu-

panu, mis ei saa olla suurem kui raskus D ; kuid samas ei nihutata seda vastupanu mitte punktidega B ja A piirneva vahemaa ulatuses, vaid lõpmatuseni, kuna sellesama liikuma pandava keha AB vastupanu on alati seesama, nagu on õige oletada, sest eelduses vastupidist ei mainita.

(Järgneb)

VEIKO TAMMJÄRV. Kratt IV (2017)